

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૭૩૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ભૂગોળપ્રવેશ

વિષય મે ૩૫૨:૮૪૩:૨:૨૩૩૬૪

નવાં ધોરણ પ્રમાણે અવલોકન પદ્ધતિ મુજબ

ભૂગોળ પ્રવેશ

યાને
નિશાળનું સ્થળ (સુરત શહેર) અને (ચોર્યાશી)
તાલુકાનું શિક્ષણ. બંને નકશા, કેટલાક
નમુના અને ચિત્ર સહિત.

ધોરણ ૨ જી સાર.

—***—

રચનાર

નિછાભાઈ ફકીરભાઈ નાયક
મહેતાજી મ્યુ. સ્કુ. નં. ૨ નાનપુરા.
સુરત.

—***—

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર
શા. મગનલાલ મોતીરામ

આવૃત્તિ ૧લી પ્રત ૧૦૦૦

“દેશી મિત્ર” ઍન્જન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ સુરત.
સંવત ૧૯૬૨. ઇ. સ. ૧૯૦૬.

ફીમત ૫ આના. પાકાં પુઠાંની ૭ આના.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૭૩૨

સને ૧૮૬૭ના ૨૫મા ઑક્ટ મુજબ રજીસ્ટર કરાવી સર્વ હકો
રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનારે સ્વાધિન રાખ્યા છે.

મહેરબાન માનવંતા

રેવરન્ડ જૉન શિલીડી સાહેબ.

ચેરમેન મ્યુનિ. સ્કુલ કમિટી

સુરત.

આપ હુ'મેશાં બાળકેળવણીના શુભ ચિન્તક છો, અને તેથી શાળાઓ તથા શિક્ષકો પ્રત્યે ઘણા માનની નજરે જોતા આવ્યા છો. વળી કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારે શિક્ષણ કામ ચાલી લવિષ્યની પ્રજા ઉન્નતિને પામે, તેને માટે આપ અહુરનીશ આ-કંક્ષીત રહો છો; ઉપરાંત એ કામના કુદરતી રીતેજ આપ શોખીન જણાઓ છો. જેથી આ નવાં ધોરણને અનુસરીને રચાએલો “ ભૂગોળ પ્રવેશ ”નો લઘુ ગ્રંથ આપને અર્પણ કરવાની રજા લઉં છું. આશા છે કે તે સ્વિકારી સેવકને આભારી કરશે.

લી.

આપનો હુમેશનો

સુરત મોટા મંદીરની

સેવક

પોળ તા. ૧-૯-૦૬ } નિછાભાઈ ફકીરભાઈ નાયક

પ્રસ્તાવના.

નવાં ધોરણની ફિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ પ્રમાણે નિરિક્ષાથી આપવામાં આવતાં ભૂગોળના શિક્ષણ માટે જે સાહિત્યો આજ પર્યંત બહાર પડ્યાં છે; તે પૈકી ૧ હું સાહિત્ય શિક્ષકો માટેની તમામ વિષયોની **સુચનાની ચોપડી** છે. સાર આદ્ય પ્રત્યેક **જીલ્લાની ભૂગોળની** ચોપડી બહાર પડી તે સાથે જ ચોપડીઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અલગત! અને ચોપડીઓ શિક્ષકોને ઘણી ઉપયોગી હોવા સાથે માર્ગદર્શક છે; છતાં આ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાનું કામ બીજા ધોરણના લઘુ વયના બાળકોને હોવાથી સદરહુ પોથીઓ મુજબ વર્તતાં છતાં શિક્ષકોને ઘણી મુઝવણ પડતી હોય, એમ મને અનુભવથી જણાયું. તેથી આ ધોરણની ભૂગોળ માટે વધુ સ્પષ્ટિકરણ કરી શકે એવું સાહિત્ય હોવાની જરૂર જણાઈ, અને તેના પરિણામે આ વાર્તારૂપ “**ભૂગોળ પ્રવેશ**” તૈયાર કરવા યત્ન આદર્યો. મહેરબાન પરીક્ષક સાહેબ તરફથી પણ વારંવાર સાંભળવામાં આવ્યું છે, કે હજી બીજા ધોરણમાં ભૂગોળનો પાંચો સારો નાંખવા શિક્ષકો શક્તિમાન થતા નથી; અને એવા નયના પાંચ ઉપર ઉપરા વર્ગોમાં દેશના ચણવામાં આવતાં સર્વે વિષયમાં શિક્ષણનો ઉદ્દેશ સચવાતો નથી. આશા છે કે આ લઘુ પણ ઉપયોગી પોથી આ અપવાદથી શિક્ષક ભાઈઓને મોક્ષના કરશે.

સદરહુ પોથીનો ઘણો ખર્ચ ભાગ તમામ સ્થળનાં શિક્ષક ભાઈઓને સામાન્ય રીતે એક સરખો ઉપયોગી થઈ પડશે. ગામ અને તાલુકાનું જ્ઞાન આપવાને આમાં ઉદાહરણ રૂપે **સુરત શહેર અને ચોર્યાશી તાલુકાનું** શિક્ષણ કેમ આપવું તે બતાવ્યું છે, તે મુજબ બીજાં ગામ કે તાલુકા શીખવી શકાશે. ઉદાહરણ તરીકે મેં જે સ્થળો પસંદ કર્યાં છે, તે સ્થળના શિક્ષકોને પદ્ધતિ ઉપરાંત વિષયનું પણ જ્ઞાન મળે એમ છે. તોપણ એ સ્થળ સિવાયના ઇતર સ્થળોના શિક્ષકોને એ ચોપડી નિરૂપ-

ચોગી ગણી શકાય એમ નથી. કારણ કે આથી શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપરાંત વિષયમાં કેટલું શિખવવાની જરૂર છે; અને તે શા ક્રમે કે સાહિત્યોની મદદે આપવાથી ફળીભુતતા પ્રાપ્ત થાય છે, એ ખાસ કરીને તમામ શિક્ષકોના જાણવામાં આવી જશે.

આ ચોપડીના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. તે પૈકી ૧ લા ભાગમાં દિશા શિક્ષણ તથા ચિત્ર નમુના અને નકશાની સમજ કેમ આપવી તે બતાવ્યું છે; બીજા ભાગમાં ગામની ભૂગોળ પ્રેક્ષકલા અને પૂરકલાની મુસાફરીમાં થતી વાતચીતના રૂપમાં આપી છે; અને ત્રીજા ભાગમાં તાલુકાનું શિક્ષણ કેમ આપવું, અને ખાસ કરીને કઈ કઈ બાબતો શિખવવી, તે બતાવ્યું છે. જેથી મારા ધારવા પ્રમાણે બાળકો પણ એ વાતચીત વાંચશે તો કશી હરકત નથી; અને એજ હેતુથી બાપા સરળ વાપરવા યત્ન કર્યો છે.

સદરહુ “ ભૂગોળ પ્રવેશ ” રચવામાં મારા ૧૪-૧૫ વર્ષના આ શહેરના અનુભવ ઉપરાંત કવિન્દ્ર નર્મદાશંકરની લખેલી સુરતની હકીકતમાંથી મદદ લેવામાં આવી છે. સુરત વિષેની હકીકત માટેના “ ઇમ્પીરિયલ ગેઝેટીયર ” વગેરે બીજાં ઘણાં સાહિત્યો છે, અને એ વિષે સૌંદર્ય મોટું પુસ્તક રચી શકાય; પણ આ જગ્યાએ રજા ધોરણના શિક્ષકોને, જોઈતું જ્ઞાન મળવાનોજ આશય રાખી આ પોથી જેમ અને તેમ નાની તૈયાર કરી છે. તેમ છતાં આમાં લખેલું તમામ જ્ઞાન બાળકો માટે નથી, પણ ઘણે ખરે પ્રસંગે માત્ર શિક્ષકોની જાણ માટે લખવામાં આવ્યું છે. તોપણ તે બાળકો વાંચશે તો અડચણ નથી. કારણ કે સંસ્કાર પડતાં છતાંશા ઉત્પન્ન થશે, અને તે હરકોઈ દ્વારા પૂર્ણ થવા બની આવશે. એમ ધારી કેટલેક પ્રસંગે સહેજ ઉડાણ સુધી જવું વાજબી ધાર્યું છે. વળી ઇતિહાસ અને ભૂગોળ ઘણા નજીકના સંબંધી વિષયો છે. એમ આ ચોપડી વાંચતાં દરેક શિક્ષકોને સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેશે નહિ.

દરેક શિક્ષકે પોતાના ગામનું (નિશાળવાળાં સ્થળનું) જ્ઞાન પૂરા અ-

વસોડનથી દરેક જગ્યાએ વર્ગ સાથે જઈને મેળવાવવું જોઈએ. કે તે ઉપરથી ભવિષ્યમાં બાળકોને જે કસ્ટપના દ્વારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાનું છે તે સહેલું થઈ પડે. જ્યાં જઈ શકાય નહિ, એવાં સ્થળે કે એવા પદાર્થ વિશે શિખવતાં ઉદાહરણમાં સ્વસ્થળ પૈકી એકનું નામ લઈ કહી શકાય કે એ ફલાણા જેવું છે. પણ જે ગામ કે શહેરમાં શાળા છે, તે ગામ કે શહેરના ભાગો કે જેવા લાયક સ્થળના જ્ઞાનથીજ બાળક અજ્ઞાન હોય, તે પછી વગર સમજે ગોખાવ્યા વિના અન્ય ઘલાજ રહેતો નથી. જેમ આ ચોપડીમાં મુરત શહેરનું જ્ઞાન વિસ્તારથી અવસોડાવીને આપવા યત્ન કર્યો છે, તેમ દરેક શિક્ષક ભાઈઓ પોત પોતાના ગામ કે કસ્ટા માટે એ પદ્ધતિને અનુસરશે, તે દૂરનાં બીજાં સ્થળો માટે પ્રત્યક્ષ અવસોડનની તુરતા તુરત વિશેષ જરૂર રહેશે નહિ. શિક્ષકે આ પ્રમાણે અવસોડન, તોલન, વિચાર વગેરે શક્તિઓ પોતાના શિક્ષણમાં કેળવી હશે, તે બાળકો પોતાના વડીલો સાથે યા મોટા થયા બાદ પોતે એકલા જ્યારે બહાર ગામ જશે, ત્યારે તેની ગુપ્ત શક્તિઓ સ્વતઃ કેળવણી લઈ લેશે, એમાં જરા પણ શક નથી.

આ ચોપડીમાં શિક્ષકોને યોગ્ય જોઈતું જ્ઞાન વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યું છે. કારણ કે શિક્ષકને વિષયનું જ્ઞાન સારી રીતે હોય તોજ તે બાળકોને યોગ્ય આપી શકે છે. તેથી કદાચ કોઈને સહેજ લખાણ થયેલું લાગશે, પણ હેતુ તરફ જોતાં વાંચકના મનનું સમાધાન થશે.

વળી શહેર અને તાલુકાના મળી બે નકશા મુકવામાં આવ્યા છે, તેથી શિક્ષકો ઉપરાંત હરકોઈ શાખાસને આ ચોપડી વધુ ઉપયોગી થઈ પડશે. આ પ્રસંગે મને જણાવતાં ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે કે દેશી મિત્ર પ્રેસના માલીક મી० મગનલાલે બાળકોની ઉન્નતિના આ કાર્યમાં ભાગ લેવા માટે ઘણા ખર્ચ તૈયાર કરાવી મંગાવેલાં ત્રણ જાહેર જગ્યાનાં ચિત્રો મફત છાપી આપી શહેર સેવા બજાવી છે, જેથી આ પ્રસંગે હું તેમનો આભાર માનું છું.

વળી મ્યુનિ. સ્કુલ નાં ૧ લાના આસિં મી० હર્ષનલાલ મો-

તીરામે મને પ્રસંગોપાત કીમતી મદદ આપી છે, જેથી તેમનો પણ આભાર માનવાની તક મારે જવા દેવી જોઈતી નથી.

છેવટ ભુલ ચુકની ક્ષમા ચાહી એટલુંજ ઇચ્છીશ કે દરેક શિક્ષકે પોત પોતાની સ્કુલમાં ભૂગોળ શિક્ષણની શરૂઆત આ ચોપડીમાં દર્શાવ્યા મુજબ કરવા યત્ન કરશે, તે મારા પ્રયાસમાં હું સફળ થયેલા સમજીશ.

લી૦

કર્તા.

OPINIONS.

Bhugol Pravesh or Geography for the revised Gujarati 2nd. Standard for public schools appears to be on the whole a useful book for the Libraries of Gujarati Schools.

Surat

} Sd./ HIRALAL NAROTAMDAS

DALAL

અભિપ્રાયો.

“ ભૂગોળ પ્રવેશ ” પબ્લિક સ્કુલના નવા ધોરણ મુજબ ગુજરાતી બીજા ધોરણ સારું ગુજરાતી સ્કુલની લાયબ્રેરીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે.

અગ્રેજીમાં સહી.

હીરાલાલ નરોતમદાસ દલાલ

“ ભૂગોળ પ્રવેશ ” એ નામનું આ લઘુ પણ અતિ ઉપયોગી પુસ્તક વિદ્યાર્થી વર્ગ અને વિશેષે કરીને શિક્ષક વર્ગ આગળ મૂકવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણા વિષય ઉપર કસાયલી કલમથી લખાયલા પુસ્તકોની ઘણી ન્યૂનતા છે, તોએ ન્યારે કોઈ પણ પુસ્તક પ્રગટ થઈ વાંચક વર્ગ આગળ આવે છે ત્યારે પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછવામાં આવે છે કે, આ પુસ્તક કઈ અપેક્ષા અથવા ખોટ પૂરી પાડે છે ? તદાનુસાર આ લઘુ પુસ્તકના સંબંધમાં પણ પૂછવામાં આવે કે શી ન્યૂતા હતી કે આ પુસ્તક રચાઈ બહાર પડ્યું ? એનો ઉત્તર જોએ કેળવણી ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેઓ સહજ દેશે. હાલને સમયે કેળવણી ખાતું ભૂગોળ એ વિષય ઉપર, અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ભૂગોળ શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપર, ખાસ લક્ષ આપે છે. આગળ ભૂગોળનું સાઈ જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને અપાતું હતું કે નહિ એ સવાલ કોરે મૂકી, મારે આટલું તો કહેવું જોઈએ કે આ વિષય શિખવવાની પદ્ધતિ ઘણીજ શુષ્ક, નિરસ અને અરચિકર હતી અને તેનું પરિણામ આપણે સાક્ષાત જોઈએ છીએ કે ભૂગોળનો વિષય બાળકોને અપ્રિય થઈ પડ્યો છે. પશ્ચિમ દેશોમાં પણ એમજ હશે એ શંકા આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે હાલને સમયે તે દેશોમાં બાળવર્ગ માટે અનુભવી શિક્ષકની કલમથી લખાયલા Geographical Readers પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાં પણ તેવાં પુસ્તકો વાંચવાને શિક્ષકોને ભલામણ કરવામાં આવે છે. હવે ન્યારે ભૂગોળ શિક્ષણ પદ્ધતિ ઉપર આખા કેળવણી ખાતાનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે ત્યારે તે એકાગ્રતાના સ્ફૂરણ રૂપે આ પુસ્તક પ્રગટે એ સ્વાભાવિકજ છે. અને એ પુસ્તક કેળવણી ખાતાની આધુનિક ન્યૂનતા પુરણ કરતાર છે એવી એ પુસ્તકના મારા અભ્યાસપરથી મારી ખાત્રી થઈ છે તેથી એ પુસ્તકને વિદ્યાર્થી વર્ગના સાહિત્યના અદ્ય સેવક તરીકે આવકાર દઉં છું તેના કર્તાને અભિનંદન આપું છું, અને તેથીજ પ્રારંભમાં એને અતિ ઉપયોગી કહું છે.

આ પુસ્તકને શિક્ષકોએ નમુના રૂપ (Model) લેવું ઘટે છે. એમાં સુરત શહેરનું આખ્યાન છે માટે તે સુરતનેજ માટે છે એમ ધારવું ભૂલ ભરેલું ગણાશે. કોઈ પણ શહેર, કસબા કે ગામના શિક્ષક આ

પુસ્તકને નમુનારૂપ લઈ પોતાના શહેર, કસ્યા કે ગામને લગતી હકીકતો આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલી પદ્ધતિને અનુસરીને બાળકોને આનંદ ઉપજાવેલી રીતે શીખવી શકે એમાં માત્ર ઉમંગ, ખંત તથા અવલોકનની જરૂર છે. હાલમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે કેળવણીનું મંડાણ બાળકને અરચિત્તર નહોતું જોઈએ. એજ સિદ્ધાંતને અનુસરીને આ પુસ્તક રચાયું છે, એ હું આ પુસ્તકના ઉમંગી કર્તાની શિક્ષણ પદ્ધતિથી વાકેફ છું તે ઉપરથી કહી શકું છું. બાપા સરળ તેમ તેજોમય છે, વર્ણન શૈલીમાં સ્વાભાવિકપણું અને સાદાઈ છે અને બાળકોની અવલોકન શક્તિ જાગૃત થાય એવો આખો પુસ્તકનો ગર્ભિત હેતુ દેખાય છે. આ પુસ્તક શાળાઓમાં ચલાવવાની ભૂગોળની ચોપડી નથી પણ એ પુસ્તક શિક્ષકોના મિત્ર અથવા સાથી તરીકે ગણાવું જોઈએ. મારા સહકારીઓ જાણે છે કે હું ઘણાં વર્ષો થયાં ભૂગોળ એ વિષય માટે ફરિયાદ કરતો આવ્યો છું તેથી આ પુસ્તકને વધારે આવકાર દેવા યોગ્ય ગણું છું. “ભૂગોળ પ્રવેશ” ની સહાયતાથી શિક્ષકો આ વિષયને રચિત અને ચિત્તાકર્ષક કરી શકે અને ભૂગોળનો વિષય બરાબર શિખવાતો નથી એ કલંક શિક્ષક વર્ગને માથેથી દૂર થાય તો કર્તાનો હેતુ ઘણે અંશે પાર પડ્યો એમ સમજવું કઠીણ નથી.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કૂલોમાં પણ મારી નમ્ર વિનંતી છે કે આ પુસ્તકનો પોતાના તાબાની નિશાળોમાં પ્રચાર કરાવવો અને એ પુસ્તકના ઉમંગી કર્તાને યોગ્ય આશ્રય આપી એવાં બીજાં શાળાપયોગી પુસ્તક રચવાને ઉત્તેજન આપવું. સરસ્વતીના ઉપાસકોની કદર બ્યારે દેશ જાણુશે સારેજ દેશાન્નતિ થશે.

સુરત

મંનચેરશાહ પાલનજી કૈકોબાદ

શિક્ષક મિશન હાઈસ્કૂલ, સુરત.

સુરત મ્યુ. સ્કુલ. નં. ૨ ના મહેતાજી મીં નિઠાભાઈ ફકીર-
ભાઈએ પોતે તૈયાર કરેલો ભૂગોળ પ્રવેશનો ગ્રંથ મને વાંચી સંભળા-
વ્યો તે ઉપરથી જણાય છે કે એ તૈયાર કરવામાં ઘણો શ્રમ લીધો છે,
અને ખીજા ધોરણમાં હાલની રીતે ભૂગોળનું શિક્ષણ આપવાને જોઈતાં
સાહિત્યની ખોટ પૂરી પાડી છે; માટે મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે કે
આવાં કામને ઉત્તેજન આપી ધનામ તથા લાયબ્રેરી સાર એ પુસ્તક
ખુદ કમિટી પસંદ કરશે. તેમજ સુરત મ્યુ. સ્કુલ બોર્ડ પણ એ આખત
માં ઘટતું કરશે એવી મને ઉમેદ છે.

અગ્રેજીમાં સહી

મોતીરામ રાજરામ પેન્સન્ટ ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ

ઇન્સ્પેક્ટર ઇસ્ટગ્રેડ

સુરત મ્યુનિસિપલ સ્કુલ નં. ૨ ના મુખ્ય મહેતાજી
રા. નિઠાભાઈ ફકીરભાઈ નાયકે “ ભૂગોળ પ્રવેશ ” માંથી કેટલો
એક ભાગ વાંચી બતાવ્યો, તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ પુસ્તક
તૈયાર કરવામાં વખત અને મહેનતનો ઘણો ભોગ આપવો પડ્યો
હશે. ભાષા એવી સહેલી રાખવામાં આવી છે કે ખીજા ધોરણના
વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી વાંચી અને સમજી શકે એમ છે. એ ચોપડી
ધનામ તથા લાઇબ્રેરી માટે કેળવણી ખાતા તરફથી મંજૂર કરવામાં
આવશે, એમ તેનાં વિષય, રચના તથા ભાષા જોતાં લાગે છે.

સુરત પગથીઆ શ્રેરી. } ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
માજી પ્રિન્સિપલ કાઠિયાવાડ મેલ
ટ્રેનિંગ કોલેજ

અનુક્રમણિકા.

પાનું.

ભાગ ૧ લો.	૧
૧ દિશાઓનું શિક્ષણ.	૧
૧ જમણું, ડામું; આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે વગેરે.	૧
૨ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા.	૩
૩ ઉત્તર ને દક્ષિણ.	૪
૪ અગ્નિ, નૈરત્ય, વાયવ્ય અને ધશાન ખૂણાઓ.	૫
૫ રાત્રે ધ્રુવના તારા ઉપરથી દિશાઓ.	૫
૬ હોકાયત્ર ઉપરથી દિશાઓ.	૬
૨ ચિત્ર, નમુના અને નકશાની સમજ.	૮
૧ નમુનો.	૮
૨ ઈંચ અને ફુટની સમજ.	૯
૩ ઓરડાનો નકશો તથા નકશાની સમજ.	૯
ભાગ ૨ જો.	૧૨
૩ નિશાળવાળાં સ્થળની (ગામની) ભૂગોળ...	૧૨
૧ સુચના.	૧૨
૨ રેલવે સ્ટેશન. ચિત્ર સાથે	૧૩
૩ હોપ સરકલ (સ્ટેશન આગળનો ખાગ).	૧૫
૪ સુરત નામ શા આધારે પડ્યું.	૧૬
૫ સ્ટેશન સામેની વીંથી તથા દુકાનો.	૧૮
૬ પારેખ ધર્મશાળા.	૧૮
૭ ખાડી અને આલમ પનાહ કોટ.	૧૯
૮ દરવાજાઓનાં નામ અને તે પડવાનાં કારણ.	૨૧
૯ દરવાજા અને બારીની જરૂર.	૨૨

૧૦ ટોલ ઓશીસ.	૨૩
૧૧ પ્રિન્સેસ થિયેટર (નાટકશાળા)	૨૪
૧૨ બરફનું કારખાનું (આઈસ ફેક્ટરી)	૨૫
૧૩ પીક (માલ વેચવાની જગ્યા)... ..	૨૭
૧૪ સરકારી તાર ઓશીસ.	૨૭
૧૫ લોટ દળવાની ઘંટી.	૨૯
૧૬ સોડા વોટરનું કારખાનું.	૩૦
૧૭ ઘડીઆળનો મિનારો (ક્લોકટાવર) ચિત્ર સાથે.	૩૧
૧૮ પારેખ દવાખાનું	૩૨
૧૯ વાડી	૩૩
૨૦ મસીદ અને મિનારો.	૩૪
૨૧ બરહાનપુરી ભાગોળ.	૩૫
૨૨ શહેરપનાહ કોટ.	૩૫
૨૩ બાર ભાગોળોનાં નામ તથા તે પડવાનાં કારણ.	૩૬
૨૪ પરાં વિષે હકીકત... ..	૩૯
૨૫ કણુપીક જેટ.	૪૩
૨૬ ગુલાબરામની વીશી	૪૪
૨૭ મોટું મંદીર.	૪૬
૨૮ સ્ત્રી છોકરાંની ઇસ્પતાલ.	૪૭
૨૯ ફોટો ગ્રાફર.	૪૯
૩૦ કેટલીક હકીકત... ..	૫૦
૩૧ શહેરના મુખ્ય ભાગો, વસ્તી, ઉદ્યોગ વગેરે.	૫૨
૩૨ પાણીની ટાંકી તથા વરાછાની ટાંકીની સમજ	૫૪
૩૩ રા. બા. નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટ (જાહેર હોલ)	૫૬
૩૪ તાપી નદી.	૫૮
૩૫ હોપ પૂલ.	૫૯
૩૬ કિસ્મો.	૬૧

૩૭	ડકકો.	૬૭.
૩૮	વિક્ટોરીઆ ગાર્ડન (રાણીનો બાગ.)	૬૮
૩૯	ગવર્નમેન્ટ સર જે. જે. હાઇ સ્કૂલ.	૧૭૦.
૪૦	પબ્લિક હોસ્પિટલ અથવા (મહેર કસરતશાળા)	૭૨
૪૧	બીજી અંગ્રેજી સ્કૂલો.	૧૭૩
૪૨	મુંબઈ બેંક.	૭૪
૪૩	હુન્નર શાળા.	૭૫
૪૪	પ્રેસ તથા શ્રીરંગીનું દેવળ	૧૭૬
૪૫	ઈસ્પિતાલ.	૭૭
૪૬	મ્યુનિસિપાલ હાલ (બુનું મુસાફર ખાનું) ચિત્ર સાથે.	૮૦-૮૧
૪૭	મિશન હાઉસ.	૮૪
૪૮	સૈયદ અફસનો મિનારો તથા મકાન.	૮૬
૪૯	(ડચ અને અંગ્રેજોનું) કબરસ્તાન.	૮૭
૫૦	અનાથ બાળાશ્રમ...	૮૮
૫૧	મારકોટો (મટનની)	૮૯
૫૨	સ્વામિનારાયણનું મંદીર.	૯૦
૫૩	નવાબ સાહેબનો મહેલ.	૯૧
૫૪	કાગળનું કારખાનું...	૯૨
૫૫	મિલ (કાપડનું કારખાનું)	૯૪
૫૬	કતલખાનું.	૯૫
૫૭	ગોપીતળાવ.	૯૬
૫૮	નવ શહીદની દરગાહ.	૯૭
૫૯	પારસીની અગીઆરી. (આતસ બહેરામ)	૯૯
૬૦	પાંજરાપોળ.	૧૦૦
૬૧	અદાલતના બંગલા.	૧૦૨
૬૨	જેલ કે તુરંગ.	૧૦૩
૬૩	હેડ પોસ્ટ ઓફીસ....	૧૦૫

૬૪ મક્રાધ ભાગળનો પૂલ.	૧૦૬
૬૫ ખીજાં દેવાલયો તથા મેળાઓ.	૧૦૭
૬૬ સંસ્કૃત પાઠશાળા... ..	૧૧૨
૬૭ સામાન્ય હકીકત (આખો હવા, ઉદ્યોગ, આયાત, નિકાશ વગેરે.)	૧૧૩-૧૧૮
૬૮ કલેક્ટરાવરનું ચિત્ર... ..	૧૧૯
ભાગ ૩ જો.	૧૨૧
ચોર્યાશી તાલુકો.	૧૨૧
૧ શિક્ષણની રીત.	૧૨૧
૨ શિક્ષણની શરૂઆત. (મોડલ સાથે)... ..	૧૨૩
૩ શિક્ષણ માટે કલ્પિત મુસાફરીના ભાગો.	૧૨૬
૪ શિક્ષણ આપવામાં જોઈતી વિશેષ હકીકત.	૧૨૮
૫ જાગીરી ગામો	૧૨૯
૬ મોટાં ગામ	૧૩૦
૭ પરચુરણ હકીકત (જૂતળ રચના આખો હવા વગેરે.)	૧૩૨-૧૩૪

જાહેર ખખર.

સુરત શહેર તથા ચોર્યાશી તાલુકાનો નકશો
કીમત દરેકની એક આનો.

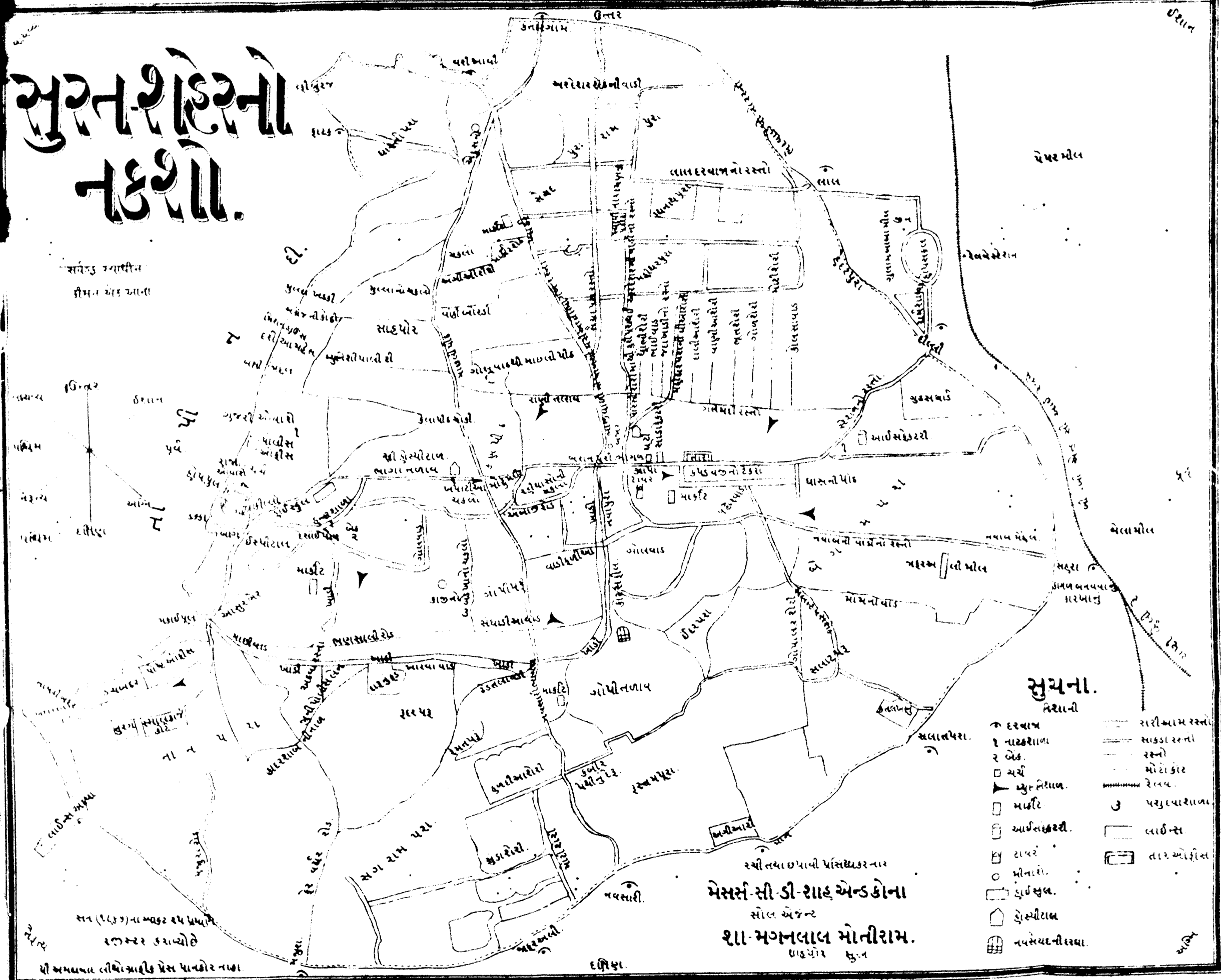
મળવાનું ઠેકાણું.

શા. મગનલાલ મોતીરામ.

શાહપોર.

સુરત.

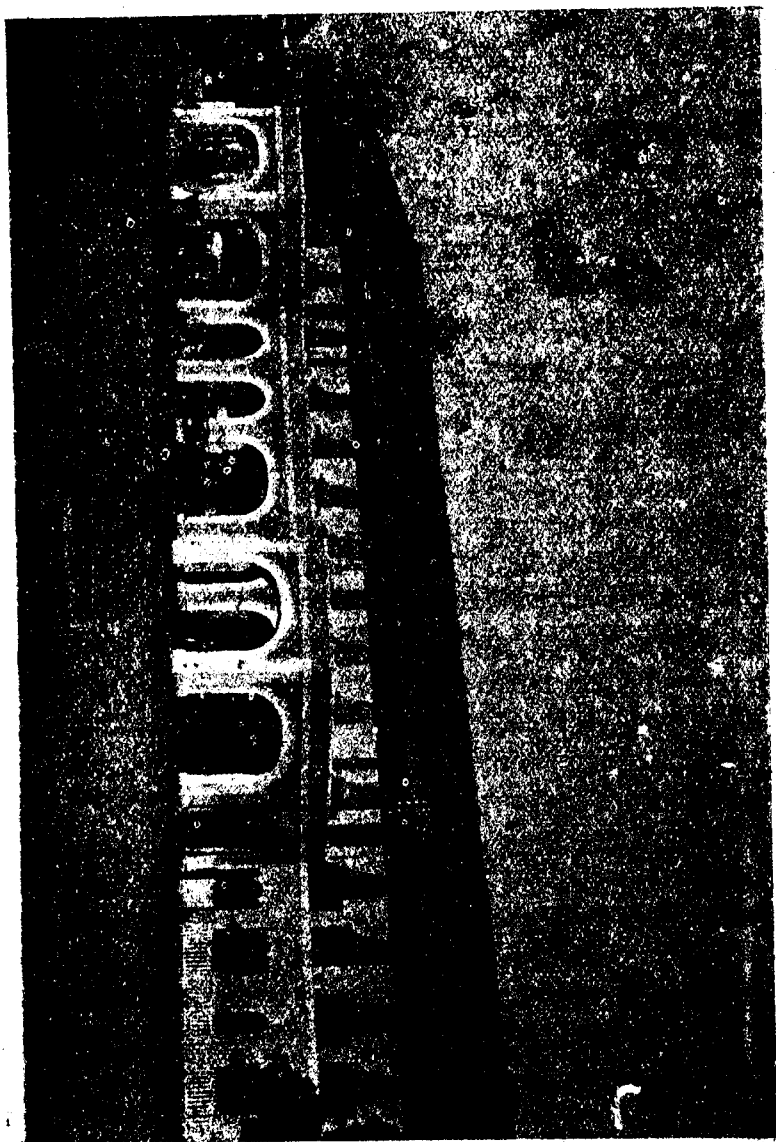
મુસ્ત-શહેરનો નકશો.

- સુચના.**
સિદ્ધાંતી
૧ દરવાજો	૨ સાહ્યોર રસ્તો
૩ બેઠક	૪ મોટા કોર
૫ મસ્જિદ	૬ રેલવે
૭ મહાલ	૮ પશુપાચાણ
૯ આઈસક્રીમ	૧૦ લાઈન્સ
૧૧ રાવર	૧૨ તારબોક્ષી
૧૩ મીનારો	
૧૪ હાઈસ્ક્રી	
૧૫ હોસ્પિટલ	
૧૬ નવસેવકનીઠવા	

શ્રી તથા છપાવો પ્રસિદ્ધકરનાર
મેસર્સ-સી-ડી-શાહ એન્ડ કોના
સોલ એજન્ટ
શા-મગનલાલ મોતીરામ.
સાહ્યોર મુસ્ત

સન (૧૯૬૭) ના મુદ્રક રમ પ્રમાણે
૧૯૬૭ર ઉદાહરણે
શ્રી અમલખાલ લીમિટેડ પ્રેસ પાનકોર નાહા

ત્રેલ્લે સ્ટેશન એ બંધાવતા રૂપીઆ ૨૦ લાખનો ખર્ચ થયો હતો.

ભાગ ૧ હો.

દિશા શિક્ષણ.

જમણું, ડાણું, આગળ, પાછળ, ઉપર, નીચે વગેરે.

શિક્ષક—છોકરાઓ, આપણે હાથમાં ક્યાં બેઠા છીએ ? જ. નિશાળમાં સાહેબ. * તમે કિભા થાઓ. તમારો જમણો હાથ ઉંચો કરો. મુઠ્ઠી દો. ડાબો હાથ ઉંચો કરો. મુઠ્ઠી દો. ખીન્ન નંચરને કહેવું કે તમારા જમણા હાથ તરફ કયો છોકરો કિભો છે ? છગનલાલ. ડાબા હાથ તરફ કોણુ છે ? ભોગીલાલ. ખીછ હારના એક છોકરાને પૂછવું, તમારી સામે કયો છોકરો છે ? ચતુરલાલ. તમારી પાછળ કોણુ છે ? નગીનદાસ. તમારા પગ નીચે શું છે ? જમીન કે ગેલેરી. તમારા માથા ઉપર શું છે ? ટોપી. તેની ઉપર ? માળ કે છાપડું. તમારો જમણો હાથ જમણી તરફના છોકરાના ખભા ઉપર મુકો. તમારો ડાબો હાથ ડાબી તરફના છોકરાના ખભા ઉપર મુકો. વગેરે હુકમથી જમણું, ડાણું, આગળ (સામે) પાછળ, વગેરેનું ભાન કરાવવું.

(વળી પોતાની સામે ટેબલ હોય તે ઉપર અને નીચે છુટા છુટા અનેક જતના પદાર્થો ગોઠવી નીચે મુજબ પ્રશ્નો કરવા. પ્રશ્ન દરેકને જુદા જુદા કરવા કે દરેક બાળકના મન આકર્ષિ શકાય.)

ટીપ * દરેક જવાબને છેડે સાહેબ શબ્દ બોલવોજ નેહએ એમ નથી. એવું યાત્રિક કરી દેવાની જરૂર નથી; તોપણ ઘણી ખરી વાર આપણા બેવામાં આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓ જવાબ આપતાં માસ્તર, માસ્તર, શબ્દ બોલી સંબોધે છે. પછી જવાબ લેનાર ગમે તે ખાતાના અધિકારી હોય તો તેમને પણ માસ્તર શબ્દ બોલી જવાબ આપે છે. ખરી વાત તો એ છે કે જવાબ આપવામાં એવા

મારી સામે શું મૂક્યું છે ? ટેબલ. એ તમારી કદ આળુએ કહે-
વાય ? સામે. ત્યારે આપણી બંનેની કદ આળુએ છે ? વચમાં. એની
નીચે શું છે ? મોગરી. ઉપર શું છે ? ચાક, પથર, ધન, નળાકાર, ગો-
જો, ચપ્પુ, પેન અને ખડીઓ. (આ પદાર્થો ચાર દિશા તથા ચાર ખૂણે
અનુક્રમે ગોઠવવા.)

આદ ચાર છોકરાને ટેબલની ચાર આળુએ ઝિલા રાખી નીચે મુજબ
પ્રશ્ન વર્ગના દરેક આળે સાંભળે એવી રીતે કરવા.

છગનલાલ, આ ટેબલપર તમારી
સામે શું પડ્યું છે ? પથર. તમારા

જમણા હાથની આળુએ એટલે
જમણી આળુએ શું છે ? ચાક.

છગન			
ચાક	પથર	ધન	
ખડીઓ		નળાકાર	મગન
પેન	ચપ્પુ	ગોજો	
નગીન			

ડાયા હાથે અથવા ડાબી આળુએ શું છે ? ધન. આ પ્રમાણે ચારે છોક-
રાને પ્રશ્નો પૂછ્યા આદ વર્ગના બીજા છોકરાઓને નીચેના પ્રશ્નો કરવા.

ચારે છોકરાઓનું મોં કોની તરફ છે ? ટેબલ સામે. છગનલાલની
કઈ આળુએ ધન છે ? ડાબી આળુએ. એજ ધન મગનલાલની કઈ
આળુએ છે ? જમણી આળુએ.

વાર નગીનલાલની જમણી આળુએ શું છે ? ગોજો. મગનલાલની
ડાબી આળુએ શું છે ? એજ ગોજો. આ પ્રમાણે ચારે ખૂણાના પદાર્થો

કોઈ પણ શબ્દની જરૂર નથી; છતાં પ્રસંગે આપણી ભાષામાં બોલવાનો
પ્રચાર છે. તોપણ વિવેકની હદ હલકી થવી જોઈતી નથી. હું કમુલ કરું છું
કે “ માસ્તર ”, શબ્દ ગંભીર અર્થનો છે, તોપણ તે જેમને લાગુ થતો
હોય તેમનેજ લગાડવામાં અને જરૂરે પ્રસંગેજ મૂકવાથી શોભે છે. નહિ તો
બાળકોની આ ટેવથી કેટલાક મોટી વયના માણસોમાં “ છે તેને કેની ” “તને
કહી મુકું ને” “શું કહું છું” “સાહેબને કહું ને” આવા કેટલાક અર્થ રહીત
અને અપ્રાસંગિક શબ્દો બોલવાની ટેવ જોવામાં આવે છે, તેનો આપણે
પાયો રચીએ છીએ. (આ સુચના દરેક વિષયને લાગુ પડે છે)

માટે સવાલો કરતાં છોકરાઓના મનપર આવશે કે એકજ પદાર્થ એકની જમણી કે ડાબી આંખુએ હોય, તે જુદી રીતે ઉભા રહીને જોતાં ડાબી કે જમણી આંખુએ આવી જાય છે. આ પ્રમાણે વર્ગના ઝોરડાના પદાર્થો, તથા નિશાળના આખા મકાનના સંબંધમાં રહેલા પદાર્થો વિષે પ્રશ્નો કરવા. સાર આદ નિશાળ બહારના કોઈ મકાન કે પ્રખ્યાત સ્થળના સંબંધમાં બાળકને જુદી જુદી રીતે ઉભા રાખી પ્રશ્નો પૂછી ખાતરી કરવી કે માત્ર જમણું ડાબું વગેરે જાણવાથી કોઈ સ્થળ કે પદાર્થોની જગ્યા સામા માણસને આપણે નિશ્ચય પૂર્વક જાણવી શકતા નથી. માટે એવી કોઈ રીત જોઈએ કે ગમે તેવી રીતે અને ગમે ત્યાં થઈને પદાર્થને જોતાં તે દરેકને સરખી આંખુએ જાણાય. (આમ કરવાથી દિશાઓની અપેક્ષા બાળકના મનમાં થશે.)

પૂર્વ ને પાશ્વિમ દિશા.

હવે તમારી પાસે એવો કંઈ ઉપાય છે કે જેથી જમણું, ડાબું બોલાવિના એકજ નિશાનીથી જગ્યા કે પદાર્થ તમારી કંઈ આંખુએ છે તે કહી શકો ? હા, સાહેબ કહું. મછી કહેશે કે હું ઉભો છું ત્યાંથી દસ્પિતાલ, સ્ટેશન, ટાવર વગેરે સુરજ ઉગે તે તરફ છે; અને અંગણો, લાયબ્રેરી, કોર્ટ, દરવાજો વગેરે તે આથમે તે તરફ છે. બહુ સારું.

તમે આ નિયમ ઘણા સારો શોધી કાઢ્યો. પણ કોઈ જગ્યા ક્યાં આવી તેનો જવાબ તમે આવો લાંબો આપશો ? કે સુરજ ઉગે તે તરફ આવી. એ બહુ સારું નથી, માટે સાંભળો. સુરજ પહેલાં કેણી ગમ દેખાય ? (આંગળી કરી બતાવશે.) આ તરફ સાહેબ. હીક સારે, પહેલાંને માટે પૂર્વ શબ્દ યાદ રાખજો. એ કાના માત્રની વધધટ ન થાય એવો શબ્દ છે, તેથી હીક પડશે. વાર એ પૂર્વ તરફ મોં રાખી જોતાં સુરજ કેણી તરફ આથમતો જાણાય છે ? પાછળ. સારે એને માટે પશ્ચિમ શબ્દ યાદ રાખજો.

ઉત્તરને દક્ષિણ.

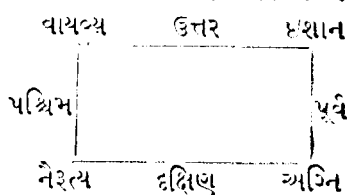
હવે એ બાળુ માટે તો નક્કી થયું પણ પૂર્વ તરફમાં કરતાં ગયા હાથ તરફ કોઈ ચીજ કે જગ્યા બતાવવાને શું બોલીશું ? જવાબ-ના. સારે કહેવું કે સુરજ હંમેશાં માથે થઈને પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતો લાગે છે ? ના સાહેબ. ઉત્તરાણુ વખતે અમે કનકવા ચગાવીએ છીએ, સારેતો એ (હમણા ઉભા છીએ તેના) જમણે હાથે છેક નીચે નીચે થઈ આથમી જતો જોઈએ છીએ. હા, ખરી વાત. સુરજ હમાસ જમણા હાથ તરફ નીચે નીચે જતો જાય છે; અને પાછો ફરી માથે આવી તમારા ગયા હાથ તરફ નીચે નીચે જતો જાય છે, અને પાછો માથા તરફ આવે છે. આપણે જે દિવસે ઉત્તરાણુના તહેવાર કરીએ છીએ, તેજ દિવસથી એ એ તરફથી પાછો માથા તરફ થઈને આપણી બીજી બાજુએ જવું શરૂ કરે છે, તે દિવસને આપણે તહેવાર તરીકે પાળીએ છીએ. એજે જમણી કે ગામી તરફ વધારે નીચે ઉતરી જાય, તો શું થાય ? તમે કોઈ કહી શકશો ? જ-ના. વાડ તમને સુરજ માથે થઈને જતો આવતો ક્યારે જણાય છે ? કિનાળામાં. એ રૂતુમાં શું વધારે લાગે છે. ? તાપ. સારે ટાઢ વધારે ક્યારે પડે છે ? શિયાળામાં. એ ઋતુમાં સુરજ ડેણી ગમ થઈને જતો લાગે છે ? જ. (આપણે સુરજ ઉગે તે તરફ મોં રાખીને ઉભા રહીએ તો) જમણી બાજુએથી જતો લાગે છે. સારે હવે તો તમે કહી શકશો કે સુરજ જમણી બાજુએ ઉત્તરાણુના દિવસ કરતાં પણ વધારે નીચે જાયતો શું થાય ? જ- ટાઢ બહુ પડે. બહુ સારું. તમે યાદ રાખો કે એ જમણી બાજુએ * ઉત્તરાયનના દિવસ સુધી જાય છે, અને એજ પ્રમાણે ગામી બાજુએ પણ * દક્ષિણાયનના દિવસ સુધી જાય છે. માટે એ ગામી બાજુને આપણે ઉત્તર, અને જમણી બાજુને દક્ષિણ કહીશું. બોલો સારે આપણી ચારે બાજુના અથવા દિશાના નામ. આપણે શું પાડ્યાં ? ૧. પૂર્વ, ૨ પશ્ચિમ, ૩ ઉત્તર અને ૪-દક્ષિણ.

-
- * ઉત્તરાયન=સૂર્ય ઉત્તર તરફ પાછા ફરવાનું શરૂ કરે છે તે દિવસ.
 * દક્ષિણાયન=સૂર્ય દક્ષિણ તરફ પાછા ફરવાનું શરૂ કરે છે તે દિવસ;

અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય, ધશાન.

વાર એ તો ચાર આળુએ જે કંઈ દશે, તેને આ શબ્દોથી બતાવી શકીશું. પણ તમે હાલ ઉભા છો તેથી અડધા જમણા કે અડધા ડાબા ફરે તો આ ઓરડામાં તમારી સામે શું આવે છે ? જ ખૂણા. ત્યારે એ ખૂણા પડતી કોઈ વસ્તુ દશે તો તે આળુ માટે શું નામ દેશે ? એ તમારી જાણમાં નથી. માટે હું તમને સમજાવું છું. જુઓ આ નીચે એક લંબચોરસ આકાર છે. એમાં તમે શોધી કાઢેલી ચાર દિશાઓ લખી છે. તથા તે ઉપરાંત ચારે ખૂણાના વાયવ્ય ઉત્તર ધશાન નામ પણ લખી બતાવ્યાં છે. એમાં પૂર્વ ને દક્ષિણ વચ્ચેના ખૂણાને અગ્નિ, પૂર્વ ને ઉત્તર વચ્ચે ધશાન, ઉત્તર ને પશ્ચિમ વચ્ચે વાયવ્ય, ને પશ્ચિમ ને દક્ષિણ વચ્ચે નૈઋત્ય લખ્યા છે. એમાં કયા કયા ખૂણા સામ સામાં છે તે તમારે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. એ નામો શા આધારે પાડવામાં આવ્યાં ને તમે આગળ શીખશો.

રાત્રે ધ્રુવના તારા ઉપરથી દિશાઓ.

આ દિશાઓ શા આધારે નક્કી કરી ? સુરજને આધારે. પણ રાત્રે સુરજ દેખાય છે ? ના. ત્યારે તે વખતે તમને આ વાત કામમાં આવશે નહિ. રાત્રે તમારે દિશા જાણવા માટે શું કરવું તે આજ રાત્રે આપણે ભેગા મળી વિચાર કરીશું. *

* ટીપ—શિક્ષકે વરસમાં એક દિવસ આશરે ૭-૮ વાગ્યાને સમયે કે જે વખતે આકાશમાં તારાઓ ખુલ્લા જણાતા હોય, ત્યારે વર્ગ બોલાવી આ પાઠ સમજાવવો. આકાશ નિર્મળ હોય ત્યારે, અને દૃષ્યપદ્ધતિ (વદ)નો કોઈ દિવસ આ કામ માટે વધુ હીક પડશે. કારણ શુકલ પદ્ધતિ (શુદ્ધ)માં અંદ્રના પ્રકાશથી તારાઓ ઓછા પ્રકાશિત જણાય છે.

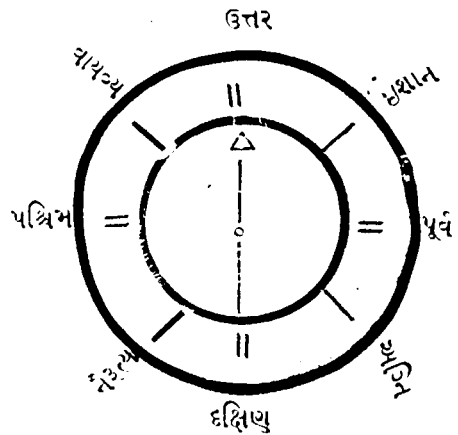
(રાત્રે લેગા મળ્યા બાદ) જુઓ છોકરાઓ, આકાશમાં શું જણાય છે ? તારાઓ અને ચાંદરણીઓ. એને માટે તમે એક ઉપાણો કહો છો, તે તમને યાદ આવે છે ? હા. “ થાળી ભરીરાઈ કાઠથી ન ગણાઈ.” શું એ વાત ખરી હશે ? હા સાહેબ. તમારું માનવું ખરું નથી. હાલમાં વિદ્વાનોએ એવાં યંત્ર શોધી કાઢ્યાં છે, કે આકાશમાંના તમામ પદાર્થો, લગભગ ગણી શક્યા છે. એટલુંજ નહિ, પણ તે દરેકની હાલત કેવી છે. તે પણ જોઈ કે જાણી શક્યા છે. માટે એ કહેવત હવે સાચી માનશે નહિ. ફરી પાછા આકાશ તરફ નજર કરો. જુઓ તમને ખીજું શું જણાય છે ? તે બોલો. સાહેબ, કેટલાક તારા બહુ ઝગઝગે છે. અને કેટલાક ઝાંખા દેખાય છે. ખીજો છોકરો કહે સાહેબ, કેટલાક તારા ખસતા હોય એમ જણાય છે. હા ખરી વાત છે. તમે ઉત્તર દિશાએ આવેલા આ સાત તારા તરફ નજર રાખો, અને એનાથી જરા છોટે (જોડેના ચિત્રમાં) બતાવ્યા પ્રમાણે ઉપરની આજુએ) એક ખીજો જરા ઝાંખો તારો છે તે પણ જોતા રહેજો. થોડી વારે પાછા જોતાં એ સાત તારા ખસેલા જણાયા. પણ પેલો ઝાંખો તારો લાંબે લાંબે માલમ પડ્યો. એ તારાને **ધ્રુવનો તારો** અથવા ન ખસે એવો તારો કહે છે. આખા આકાશમાં એવો તારો એક જ છે, અને એ ઉત્તર દિશામાં આવેલો છે. આ સાત મોટા તારાને **સપ્તરશ્મિના** તારા કહે છે. વાર હવે તમે રાત્રે પણ ઉત્તર દિશા તો શોધી કાઢશો. જ. હા. શા ઉપરથી ? ધ્રુવના તારા ઉપરથી. ત્યારે ઉત્તરની સામે કઈ દિશા ? **દક્ષિણ**. એ દિશા-જડી. બાકીની એ શોધી કાઢવા માટે ઉત્તર તરફ મોં ફરી ઉભા રહેવું તો જમણા હાથે પૂર્વ ને ડાબા હાથે પશ્ચિમ આવશે; અને ખૂણા તો પ્રથમની માફક મુકરર દિશાઓ વચ્ચેજ સમજવાના છે.

હોકાયંત્ર ઉપરથી દિશાઓ.

કોઈ દિવસ એવો પણ આવે છે, કે આકાશ વાદળાંથી છવાઈ ગયું

હોય છે, અને સુરજ કે તારા કશુંજ દેખાતું નથી. ત્યારે દિશાઓ જાણવી ઘણી કઠણ પડે છે. તેટલા માટે વિકાનોએ એક યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે. તેને હોકાયંત્ર (દિશા જાણાવનારું યંત્ર) કહે છે.

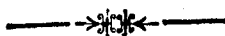
એ યંત્ર આ ચિત્રમાં બતાવ્યા મુજબનું દાખડી જેવું હોય છે. એનો ઉપલો ભાગ નાના ઘડીઆળ જેવો લાગે છે. તેમાં એક સોય હોય છે. તે બંને છેડે આણીદાર તથા પોલાદની બનાવેલી હોય છે. એ સોયને એક Δ આવી નિશાની વાળે છેડે લોહચુંબક પાથેલું હોય છે. તેથી તેને ગમે તેમ ફેરવીએ તોપણ તેનો તે છેડો ઉત્તરમાંજ રહે છે. (એમ કહેવામાં આવે છે

કે ઉત્તર દિશામાં લોહચુંબક પદાર્થના ડુંગરો આવેલા છે, અને ત્યાં કોઈ વહાણ અગાઉ કેટલાંક વરસપર ગયું હતું. તે વખતે તે વહાણમાં ના જડેલા ખીલા પેલા લોહચુંબકના ડુંગર નજીક આવતાં ખેંચાઈ ગયા હતા. તેથી પાટીઆં તદ્દન ધુટાં પડે જવાથી વહાણ ડૂબી ગયું હતું. એટલા માટે વહાણ, આગમોટ વગેરેમાં ખીલા ત્રાંખાના વાપરે છે. આ ડુંગરોના ખેંચાણથી આ યંત્રની સોય પણ ઉત્તરમાંજ રહે છે.) હવે જેમ પૂર્વ દિશા જાણવાથી આપણે બાકીની તમામ દિશા ને ખૂણા શોધી શક્યા હતા, તેમ ધ્રુવના તારા વડે ઉત્તર દિશા જાણવાથી પણ બાકીની દિશાને ખૂણા શોધી શક્યા હતા. આ યંત્રમાં તો બધી દિશાઓ લખેલીજ હોય છે. એટલે અડચણ આવતી નથી. આ યંત્ર ઘણા મોટાં અને કોંમતી હોય છે; તેથી ઘણા જતનથી તેને રાખવામાં આવે છે. દરિયાઈ મુસાફરીમાં વહાણવડીઓને રાત્રે કે અંધારાવલા દિવસે એની બહુ જરૂર પડે છે. ઘડીઆળના છેડામાં ઘણા જણ પાસે લટકાવેલાં આ યંત્ર જોઈએ છીએ, તે માત્ર એટલું પૈસાની કોંમતે મળે છે. (બાળકને સમજાવવા માટે આ નાનું હોકાયંત્ર વધુ સગવડવાળું થઈ પડશે.)

ચિત્ર નમુના અને નકશાની સમજ.

વાંચનમાળાની ચોપડીમાંથી એક ચિત્ર કાઢી બાળકોને પૂછવું આશું છે ? જ, ઘોડાનું કે ગાયનું ચિત્ર છે. તમે એ સિવાય ક્યાં ક્યાં પ્રાણીનાં કે પદાર્થોનાં ચિત્ર જોયાં છે ? જે જોયાં હોયતે ગણાવો. ભેંસ, બકરી, ઉંટ, માણસ, છોડ, ઝાડ વગેરે ગણાવશે. એ સઘળાંને ચિત્ર કહેવામાં આવે છે. કારણકે એને પ્રથમ ચિતારાએ ચિતરીને બનાવેલાં હોય છે. પછી એવાજ આકાર ધાતુમાં કે લાકડાંમાં કોતરીને તૈયાર કરી કાગળ પર છાપે છે. આ તમે જે અધાં ચિત્ર જોયાં છે તે છાપેલાં ચિત્રો છે. તમારા ઘરમાં કોઈને ત્યાં તમારા ભાઈ કે આપની છબી ચિતારાની ચિતરેલી હશે, તો એ પણ ચિત્રજ છે. પહેલાં સઘળું કામ ચિતારાજ કરતા હતા; પણ હવે તો ચંત્રની મદદથી છબી પાડવાનાં કામનો શોધ થવાથી એ કામો વધુ ચાલતો નથી. તોપણ એ કામમાં ઘણી યુક્તિની જરૂર છે. કારણ જે પ્રાણી કે પદાર્થનું ચિત્ર પાડવું ધાર્યું હોય, તે નજર આગળ ન હોય તોપણ એકવાર જોયેલું હોવાથી તેનો આકાર મનમાં કદીને તુરત પાડી શકે છે. તેટલા ઉપરથી જ આપણામાં કહેવત પડી છે કે “ચતુરમાં ચિતારો” તમે ડાહ્યા શીખો છો એ ચિત્ર વિદ્યાનો જ ભાગ છે. એમાંથીજ તે વિદ્યાપ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માટે તમારે ધ્યાન દેઈ શીખવું જોઈએ.

નમુનો

હવે તમારી સ્લેટ પેન હાથમાં લઈ આપણે જે ઓરડામાં બેઠા છીએ, તે ઓરડાનો આકાર પાડી લાવો. વાડ એને કેટલી બાજુ છે ? ચાર. ખૂણા કેટલા છે ? ચાર. ચાર બાજુને ચાર ખૂણાવાળા આકારને કેવો આકાર કહીએ છીએ. ? ચોખૂણાકાર. સારે આ ચોખૂણા ઓરડાનો આકાર તમારી સ્લેટમાં સમાઈ રહેશે કે ? ના. સારે કેવી રીતે પાડશો ? સાહેબ, એ ઓરડા જેવો ચાર બાજુ તથા ચાર ખૂણાનો નમુનો પાડીશું, પણ

તે નાનો આવશે. શીકર નહિ પાડે. બધા પાડી લાવ્યા બાદ (દરેકનો નાનો-મોટો નમુનો સરખાવવો અને) કહેવું કે ઓરડાનો આ ખરો આકાર ન કહેવાય. માત્ર નમુનોજ કહેવાશે. આ ઉપરથી એટલુંજ માલમ પડશે કે આ એક ચોખ્ખું આકારના ઓરડાનો નમુનો છે. પણ એ ઉપરથી એમ તો ન જણાય કે એ ઓરડો કેટલો લાંબો પહોળો છે. માટે હવે આપણે તેવો ચોક્કસ આકાર પાડીએ.

ઘંચ અને ડુટની સમજ.

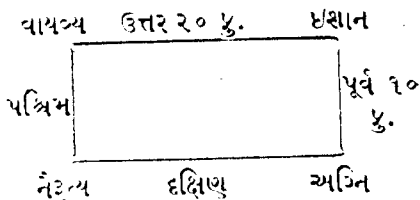
ગુઓ આ એક દાંડી છે. એમાંથી આ એક લુગડાની પટ્ટી ખેંચી કઢાય છે. અને પાછી આ ઉપરની ચાલી ફેરવવાથી મોઢું સંકેલી લેવાય છે. એ પટ્ટી તમે તમારા લાથમાં લઈને ગુઓ. એની ઉપર બખ્ખે આંગળ (સવાકાપુર)ને છેટે કાળા કાપા પાડેલા છે. એ કાપા વચ્ચેની જગ્યાને એક ઇંચની લંબાઈ કહે છે. એવા અગીઆર કાપા પાડ્યા બાદ આરમો લાલ કાપો છે. ત્યાં અંગ્રેજી એક (I) લખ્યો છે. એ ડુટનું માપ બતાવે છે. એક ડુટમાં એવા બાર ઇંચ હોય છે. તમે બધાએ લાકડાની ડુટ પટ્ટી જોઈ છે, તેની બરોબર એ છે. અને એ પટ્ટી ૫૦ કે ૧૦૦ ડુટ લાંબી હોય છે, તેથી સીધી લીટીમાં લંબાઈ માપવાને ઘણી કામમાં આવે છે. લાકડાનો ડુટ વારે વારે ઇંચટ્ટીને મૂકવો પડે છે, તથા ઉંચી નીચી તેમજ ઘણી લાંબી જગ્યા માપતાં બરોબર કામ થતું નથી. એવે વખતે આ કપડાંની પટ્ટીવાળી દાંડી વાપરવામાં આવે છે. હવે આપણે આ ઓરડાનું માપ એ ડુટપટ્ટી વડે લઈએ.

ઓરડાનો નકશો તથા નકશાની સમજ.

મોહનલાલ, તમે આ પટ્ટીનો એક છેડો પકડો, અને આ ઓરડાની પૂર્વ

તરફની ભીંતને એક છેડે (દશાન કોણમાં) ઉભા રહો. ખીજે એક છોકરો આ પટ્ટીની દાબડી લઈ એજ ભીંતને ખીજે છેડે (અગ્નિ કોણમાં) ગય. દાબડી-માંથી પટ્ટી કેવી ખરરર નીકળ-

તી ગય છે ! જરાપણ મહેનત પડતી નથી. હવે જુઓ કેટલા ફુટ પટ્ટી બહાર નીકળી ? ૧૦ ફુટ સાહેબ. બહુ સારું. હવે દાબડી વાળો છોકરો ઉત્તર તરફની ભીંતને માપવા સારૂ વાયવ્ય ખૂણાપર ગય. બોલો એ ભીંત કેટલી લાંબી છે ? ૨૦ ફુટ સાહેબ. વાર હવે તમે માપ્યા વગર પણ કહી શકશો કે દક્ષિણની ભીંત કેટલી થશે. ? ઉત્તર જેટલી (૨૦ ફુટ.) પશ્ચિમ તરફની ? પૂર્વ જેટલી (૧૦ ફુટ.) હીક. આપણો ઓરડો લાંબો કેટલો કહેવાય ? ૨૦ ફુટ. પહોળો કેટલો ? ૧૦ - ફુટ. દશ ફુટ લાંબોને ૨૦ ફુટ પહોળો એમ બોલવા કે નહિ. ? ના સાહેબ, પહોળાઈ કરતાં લંબાઈ વધારે બોલવાનો રિવાજ છે. આપણે ૨૦ ફુટ લાંબા ને ૧૦ ફુટ પહોળા ઓરડાને ખરો આકાર પાટીઆપર પાડવા એવડુંજ પાટીયું જોઈએ, પણ તે આપણી પાસે નથી. માટે એક ફુટને બદલે એક ઈંચની લીટી લઈ ખરો આકાર પાડીએ. ભારે બોલો. ૧ ફુટને માટે ૧ ઈંચની લીટી લઉં, તો ૨૦ ફુટ માટે કેવડી લીટી લેવી જોઈએ ? ૨૦ ઈંચ. આ ચાકવતી પાટીઆ પર લાકડાની ફુટપટ્ટી મૂકીને એ લીટી પાડો. પાડશે. હવે પહોળાઈ દશ ફુટ છે, તો કેટલા ઈંચની લીટી પાડવી જોઈએ ? ૧૦ ઈંચની સાહેબ.

૨૦ ઈંચ

તે પણ એજ પ્રમાણે ચાકવતી પાડો. પાડશે. હવે એની સામ સામેની લીટીઓ

તેવડીજ પાડી ચોખ્ખાકાર પૂરો કરો. જુઓ આ આકાર ઓરડાનો ખરો આકાર થયો. કારણકે એ લંબાઈ પહોળાઈનું માપ રાખીને પાડેલો છે. એવા આકારને **નકશો** કહે છે. મોજણીદારો ગામના કે ખેતરના જે નકશા પાડે છે. તે આ પ્રમાણે ખરા માપનો અમુક ભાગ લઈ પાડેલા હોય છે;

અને તેથીજ તે નમુના કહેવાતા નથી, પણ નકશા કહેવાય છે. આપણી નિશાળમાં જે નકશા છે, (ન જોયા હોય તો બતાવવા.) તે સંઘળા એ પ્રમાણે ખરા માપનો અમુક ભાગ લઈને પાડેલા છે. આપણે જેમ ૧ ઈંચમાં એક ફુટ જગા બતાવી, તેમ મોટા નકશાઓમાં એક ઈંચમાં ૧૦-૨૦-૩૦-૫૦ કે વખતે ૧૦૦ માઈલ પણ બતાવેલા હોય છે. હવે તમે ચિત્ર, નમુના અને નકશાનો ભેદ સમજ્યા હશે. *

* ઉપર પ્રમાણે એક ઓરડાનો નકશો તેમાં ગોઠવેલી વસ્તુઓ સહીત તૈયાર કરાવ્યા બાદ તેની જોડે નજીકના બીજા ઓરડાનો નકશો જોડાવવો. બાદ ત્રીજો, એમ આખી નિશાળનો નકશો બનાવરાવવો. સંઘળું કામ વિદ્યાર્થીઓ પાસેજ કરાવવાથી વધુ ફાયદો થશે. શિક્ષકે માત્ર માર્ગ દર્શક રહેવું. ખાસ જરૂરના પ્રસંગ કે અથવા આખ્યા વિના બંતે કરવા મંડી જતું નહિ; પણ શાન્ત પ્રકૃતિએ ધીમેથી શિક્ષણ આપવું. નિશાળ અને ગામના નકશા સાથે જોડાવે બાંધે જ્ઞાન આપવા માટે વાંચન માળાની બીજી ચોપડીમાં જે પાઠો આપ્યા છે; તે ઉપર પણ શિક્ષકોનું ખાસ ધ્યાન જોવવામાં આવે છે. નવી વાંચન માળાના પાઠો એવીજ રીતના ગોઠવ્યા છે કે શિક્ષકને બીજા વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં મદદ મળી શકે. એટલા માટે એ પાઠો યોગ્ય રીતે શીખવવા લક્ષ્યમણ છે.

ભાગ ૨ નો.

—***—
 નિશાળવાળાં સ્થળની (ગામની) ભૂગોળ.
 —***—

સુચના.

દિશાઓ, નકશા, નમુના, અને ચિત્રનું જ્ઞાન આપ્યા બાદ, તથા નિશાળનો નકશો કાઢનાં શીખવ્યા બાદ, જે સ્થળ (ગામ કસબા કે શહેર)માં નિશાળ હોય, તે સ્થળનું વિશેષ જ્ઞાન આપવું શરૂ કરવું. નવાં ધોરણ પ્રમાણે આ વિષય શીખવતાં જેટલી આગત બની શકે તેટલી પ્રત્યક્ષ કરીને આળોકોને તે ઉપર અવલોકન કરાવવું જોઈએ, અને ત્યાર બાદ વધુ જાણવા લાયક હોય તે સૂચક પ્રશ્નોથી કઢાવવું જોઈએ. માટે પ્રથમ જે સ્થળમાં નિશાળ હોય, તે સ્થળના દરેક (વિશેષે કરી પ્રખ્યાત) ભાગો પ્રથક પ્રથક અમુક અમુક દિવસે આળોકોને ત્યાં આગળ સાથે લઈ જઈને શિક્ષકે બતાવવા જોઈએ; અને જેવા લાયક જગ્યાઓ આગળ જઈને તે તે વિષયોના ઉપર કહ્યા મુજબ પાઠો આપવા જોઈએ. આથી આળોકોને સંગીન જ્ઞાન થવા સાથે તેમની અવલોકન, તોલન વગેરે કેટલીક શુભ શક્તિઓ વૃદ્ધિ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. ત્યાર પછી નિશાળના નકશાને સંબંધમાં લઈ નજીકના ભાગોથી શરૂ કરી આખા સ્થળનો નકશો પૂરો કરાવવો. પ્રથમ શિક્ષકની મદદથી નકશો પાટીઆ પર પાડ્યો હોય, તે મુજબ દરેક વિદ્યાર્થીએ પાછળથી પોતપોતાની સ્લેટપર પાડતાં શીખવું જોઈએ.

જેટલો ભાગ જે દિવસે મુસાફરીમાં લેવો નક્કી કર્યો હોય, તેટલા ભાગ સંબંધી આળોકો જોડે શિક્ષકે વિવેચન કરી પાટીઆ પર તેનો કાચો નકશો પ્રથમ તૈયાર કરવો, અને તેમાં જેવા લાયક જગ્યાઓ મૂકાવવી. ત્યાર બાદ મુસાફરી માટે જવું સાઈ છે. આ કામ માટે ખાસ રમ્મનોજ વખત ઉપયોગમાં લેવો જોઈએ, એમ સમજ-

વાનું નથી. પણ ટાઇમટેબલમાં ભૂગોળનો વખત એવી રીતનો રાખવો કે જેથી કરી અવલોકન કરાવવા સાથે કસરતનો સમય પણ ભેગો લઇ શકાય. કારણ કે નિરિક્ષાના પાઠોમાં જોડે કસરત થવાનીજ છે. અવલોકેલા પદાર્થોનું પુનરાવર્તન બીજો વખતે નિશાળમાં કરી નક્કો વધરાવતા જવું, અને કયો ભાગ કય દિશાએ છે તે પણ પૂછતા જવું.

શહેરમાં એક કરતાં વધારે નિશાળ હોવાથી સર્વને સરખી રીતેલાય પડવા સારું “શહેરની ભૂગોળ” સ્ટેશનથી શરૂ કરી છે. બાળકોને રસીક લાગવા માટે એવી ગોઠવણ કરી છે કે પ્રેક્ષકલાલ નામનો એક બહાર ગામનો માણસ તેના સુરતનાવત્તિ મિત્ર પૂરકલાલને ત્યાં શહેર જોવાને આવે છે, અને તેનો પત્ર આગમ્ય આવેલો હોવાથી, તથા પ્રેક્ષકલાલ શહેરનો તદ્દન બિન અનુભવી હોવાથી, પૂરકલાલ સ્ટેશનપર લેવા ગયો છે. આ બંને વચ્ચે મિત્રોએ ત્યાં આગળથીજ વાત શરૂ કરી છે. આ પ્રસંગે કહેવાની જરૂર રહેશે નહિ કે પેક્ષક (જેનાર)ને શિષ્ય, અને પૂરક (દબ્બા પૂર્ણ કરનાર)ને શિક્ષક સમજવો જોઈએ. મારે ફરીથી એકવાર ચેતાવવાની જરૂર છે કે આ વાર્તારૂપ ભૂગોળ લખી છે, તેમાં ઘણે પ્રસંગે પૂરકલાલે તમામ હકીકત કહી દીધી છે. તેમ શિક્ષકે કરવાનું નથી. શિક્ષકે તો પ્રથમ બાળકો પાસે પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી જેટલું જ્ઞાન કઢાવી શકાય તેટલું કઢાવવું, બાદ સૂચક પ્રશ્નોથી બાકીનું જ્ઞાન પૂર્ણ કરવું.

રેલવે સ્ટેશન.

આગગાડી આવી. સર્વ માણસો ઉતર્યા. તેમાં મિત્ર પ્રેક્ષકલાલ પણ હતા. પૂરકલાલને સ્ટેશનપર આવેલા જોઇ (અગ્નિયાં હોવાથી તથા ઘણા દિવસે મળવાથી) હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. જેથી બંને બેઠ્યા, અને ટીકીટ આપી થોડો વખત તેજ ખુશકારક જગ્યાએ બેઠા. પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ, આ સ્ટેશન મને બહુ સુંદર લાગે છે.

પ્રસ્થાન—હા બાઈ. મુંબઈથી વડવાણ સુધી જશો, તો આવી સુંદરતા બીજા કોઈ સ્ટેશનની નથી. આ સ્ટેશન શહેરથી ઊંચી જગ્યા પર છે, અને પ્લાટફોર્મ પરથી શહેરમાં આવવા સારૂ પગથીયાં ઉતરીને આવવું પડે છે. જો તમે ઉપર હો તો શહેર ફેણીગમ હશે, એ જાણીજ શકો નહિ. વળી જુઓ આ ટીકીટ ઓફીસ. તેને લગતી પેસન્જરો (ગાડીમાં મુસાફરી કરનાર)ને બેસવાની ખુટલી જગ્યા, લગેજ ઓફીસ અને ઉતર આજુએ રેલવે પોલીસની ઓફીસ છે. દક્ષિણે જો ઝોરડાઓ છે એમાં તર આજુએ રેલવે પોલીસની ઓફીસ હતી, અને ઘણા ઉમેદવારો તારનું ધામ શીખતા હતા. શીખી રહ્યા બાદ તેમને તારખાતામાં જગ્યા મળતી. હવે આસો આપણે ઉપર ચઢીએ. જુઓ અહીંયા પણ કેવા સુંદર ને ફેટલા વિર્ટીંગ રૂમો (આયરફાર માણસોને બેસવાના ઝોરડાઓ) છે. મધ્ય ભાગે સ્ટેશન માસ્તરની ઓફીસ છે. એમને માથે આખા સ્ટેશનના ધામકાજનો જોખમ હોય છે. જુઓ આ રેલવે તાર ઓફીસ છે. એ જગ્યાએથી આપણે ગમે તે જગ્યાએ સંદેશ મોકલાવી શકીએ છીએ. આ મુસાફરો માટેનું હોટલ છે, એમાં ચાહ તથા નાસ્તો કરવો હોય તો તે વેચાતો મળે છે. એની ઉત્તરે આયરફાર સ્ત્રીઓને બેસવા માટેનો ઝોરડો છે. અને તેમાં નહાવા ધોવાની, તથા પીસાઈ પાણીની પણ સગવડ છે. આ જોડે પોષ ઓફીસ છે, તેથી કાગળો નાંખવાની પણ અડચણ નથી. આની અનુક્રમતા વાળાં બીજાં થોડાંજ સ્ટેશનો હશે. ગાડી પણ ધરતી અંદરજ (છાપરાં નીચે) ઉભી રહે છે. હાલમાં હવાને પ્રકાશની જોગવાઈ માટે અડધું છાપરું તોડી નાંખાવ્યું છે. આ સ્ટેશનને લોકો સુરતનું સ્ટેશન કહેતા નથી પણ ઘણા ખરા **ધોલી ધટાનું સ્ટેશન** કહે છે. કારણ કે એજ જગ્યાએ આગળ ધોબી ઘાટ (ધોબીને લુગડાં ધોવાનો ઘાટ)હતો, હાલમાં આ સ્ટેશનની પૂર્વે પોપ વડ અમાંસને દિવસે લોકો છેલવેલ્લા કનકવા ચગાવવા આવે છે. એ દિવસને કનકવાની વર્ષાવાળવાનો દિવસ કહે છે. એ ઉતરાણ પછી આવે છે; અને ચાર બાદ ભાગેજ કોઈ કનકવા ચગાવતા હશે.

* માણસોને ગાડીમાંથી ઉતરવા ચઢવા માટે બાંધેલો ઝાટલો,

પહેલ વહેલી રેલવે ઇ. સ. ૧૮૫૬ના મે માસની ૧લી તારીખે અ-
મરેલી ગામે નાંખાઈ હતી; અને ઇ. સ. ૧૮૬૪થી મુરત અને મુખ્ય
વચ્ચે આગગાડી ફરતી થઈ હતી. વળી મુરતથી એક રેલવે પૂર્વમાં ના-
દરબાર તરફ જાય છે, તેને ટાપ્ટીવેલી (તાપી નદીની લગભગ
આવેલી) રેલવે કહે છે. એ મુરતથી દક્ષિણે આવેલાં કાંકરા
ખાડી સ્ટેશનથી જુદી પડે છે. આથી મુરતનો વેપાર વધ્યો છે. આટલી
વાત કરી નીચે ઉતર્યા.

પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ. આપણે સ્ટેશન ઉપર અને નીચે
જયે ફર્યા, પણ કોઈ જગ્યાએ માત્ર ઉતરતો ચડતો જોવામાં કેમ
આવ્યો નહિ ? પૂરકલાલ—હા ભાઈ તમારું કહેવું ખરું છે. માત્ર ચ-
ઢાવવા ઉતારવાને આ સ્ટેશનની દક્ષિણે જુદોજ ભાગ રાખ્યો છે. જુઓ
આ દેખાય છે તે. એમ કહી જતાવે છે. એને ગુડસાઈ કહે છે.
દરેક મોટા સ્ટેશને એજ પ્રમાણે ગુડસાઈ ઇલાયદો રહે છે.
પ્રેક્ષકલાલ કહે ચાલો હવે સ્ટેશન પર ઘણા વખત થઈ ગયો, માટે આગળ
ચાલીએ. એમ કહી આગળ ચાલ્યા. આ જમણા હાથે જે રસ્તો જાય છે, તે
અશ્વનીકુમાર થઈ કુલપાડે જાય છે. શહેરના લોકો મુઠાં ત્યાં જાય છે.
મસાણુ કાંઠે એક ધર્મશાળા અને તેમાં લાયબ્રેરી છે; તથા રસોઈ-
નાં વાસણો રાખેલાં છે; મેં વડે દૂરના આવનાર રાંધી ખાય છે.
ખીર્ને રસ્તો લાલ દરવાજે થઈ રથનાથપરામાં જાય છે.

હોપ સરકલ.

પ્રેક્ષકલાલ—આ સામે જાગ જેવું શું લાગે છે ?

પૂરકલાલ—હા ભાઈ, એ જાગજ છે. એનો આકાર ગોળ
છે. માળીએ એવી ચતુરાઈથી એમાં ઝાડો રોપ્યાં છે, કે એની મ-
ધ્યમાં થઈ ચારે બાજુ સામ સામેની વાડ સુધી; તથા ફરતે ફરી
શકાય એવી સડકો રાખી છે. તે સડકો ઉપર પાટલીઓ ગોઠવી છે. જેથી

લોકો આ બાગમાં બેસીને આરામ લઈ શકે છે. આશો વદ પડવો કે જેને સુરતના લોકો ચંદનીપડવો કહે છે, તે રાત્રે આ બાગમાં અને સ્ટેશનની સામેના મેદાનમાં મોટો મેજો ભરાય છે. તે વખતે ફરવા આવનાર પોતાની જેડે સુરતના પ્રખ્યાત ધારીવાળા દેવશંકરની દુકાનેથી મીઠાઈ વગેરે (સૌ સૌની શક્તિ મુજબ) લઈ આવી બે ચાર ભાઈબધા સાથે બેસીને ખાય છે. આ બાગ સુરતમાં સર. ડી. સી. હોપ સાહેબ કલેક્ટર હતા, (કે જેમનું નામ તમે આગળની દરેક વાંચનમાળાની આપડીના આરંભ વાંચ્યું છે;) તેમણે કરાવ્યો હતો. તેથી એને હોપ સરકલ કહેવામાં આવે છે.

પ્રેક્ષક—હું સાંભળીને ઘણા ખુશી થાઉં છું અને સાથે આશ્ચર્ય પામું છું, કે આ શહેરમાં કનકવાની વર્ષી તથા ચંદનીપડવો મળી બે તહેવારો નવાજ છે. એ તહેવારો બીજા કોઈ શહેરમાં નહિ હશે.

પૂરકલાલ—હા ભાઈ, તમારો વિચાર ખરો છે. શરદ રતુની ચંદની ઘણી આનંદ દાયક હોય છે, એમાં હું કાંઈ ના પાડતો નથી. પણ તેમાં આવા મેળાના રૂપમાં એક સ્થળે ભેગા થઈ આનંદ ઉજવવાનો રીવાજ તો આ શહેરમાં જ છે. એ રાત્રે દેવશંકર ધારીવાળા તે ત્યાં આશરે રૂપિયા ૫૦૦થી ૧૦૦૦ સુધીનો વકરો થાય છે, એમ સાંભળ્યું છે. તેમ બીજા દુકાનદારોને પણ ઘણા સારો લાભ મળે છે.

સુરત નામ શા આધારે પડ્યું.

પ્રેક્ષક—સુરતના લોકો બહુ શોખીન છે. તથા નાત વરા વગેરે બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પૈસા છૂટથી ખર્ચે એવા છે; એવું મેં સાંભળ્યું હતું તે વાત ખરોખર છે. પણ ભાઈ પૂરકલાલ, આ શહેરનું નામ સુરત શા આધારે અને કોણે પાડ્યું હશે? એ મારા નાણુવામાં નથી. આ છોકરાની સુરત કેવી છે, એમાં સુરત એટલે દેખાવ અર્થ થાય છે. તે ઉપરથી મેં અનુમાન કીધું હતું, કે સુરતમાં જોવાનું ધણું અને

સાઈ સાઈ હશે; અને તેથી સુરત નામ પડ્યું હશે. પૂરકલાલ આ સાંભળી હસ્યા, અને કહ્યું કે નાભાઈ તેમ નથી. સુરત નામ કેમ પડ્યું એ બાબત અનેક કથા ચાલે છે. જેમાંની એક એવી છે કે તાપી નદીને જમણે કાંઠે હાલ રાંદેર ફર્યો છે. અગાઉ તે એક મોટું શહેર હતું, અને ડાબે કાંઠે બ્યાં હાલ માધીવાડો છે, ત્યાં થોડાં માધીનાં ઝૂંપડાં અને સૂર્યપુર નામનું નાનું ગાંમડું માત્ર હતું. એકવાર એનું બન્યુંકે કાંઈ નાગર જમીનદારની વિધવા બાઈ પોતાના નાની વયના દીકરા ગોપીને લઈ કાંઈ કારણે આ ગામમાં આવી રહેલી હતી. એ ગોપી ફારશી એવું સાઈ લખી વાંચી જાણતો હતો, કે એ ભાપાના તે અવળા અક્ષર પણ વાંચી શકતો. તેજ વખતમાં રાંદેરના એક નવાયતા (નવાઆવેલા) એ પોતાની રાખેલી સ્ત્રી સુરજ ને કાઢી મૂકી. તે કંટાળી મકકે હજ કરવા જવાના વિચારે રાંદેરથી સામેપાર આવેલા માધીવાડા આગળ આવી રહી; અને તે વહાણ ઉપડતાં સુધી થોડા રોજ આપાર રહી. તે અરસામાં તેને ગોપીની માની મુલાકાત થઈ. બંને વચ્ચે સારો સ્નેહ થયો, ને પોતાની પાસે લાખો રૂપિયાનો માલ હતો, તે તેને સોંપી ગઈ. પાછી આવી, ત્યારે માંદી હતી; તેથી તે માલ તેણે લીધો નહિ. આખરે મરતી વેળા ગોપીની માને તમામ માલ બક્ષિસ કર્યો. માત્ર તેમાંથી પોતાની યાદગારી રહે એવું કરવા જણાવ્યું. ગોપી મોટો થયો, અને તે ધનવડે તેણે આ શહેરમાં ખેટી વાડી તથા હવેલીઓ બાંધાવી. ને રાંદેરના વેપારીઓ સાથે વેપાર કરવા લાગ્યો. તેથી આસપાસના પ્રાંતના લોકો ધંધાર્થે આવીને આ સ્થળે રહેવા લાગ્યા. એ ત્રણ વર્ષમાં વસ્તી વધી ગઈ, ને આ વાતની ખબર ગુજરાત ના બાદશાહ મહમદ બેગડાના દીકરા સુલતાન મુજફ્ફરશાહ ને થઈ. તેણે ગોપીને નાયક નો ખિતાબ આપ્યો. રાંદેરના સોદાગરો અત્રે આવી બેપારની સમવડ હોવાથી રહેવા લાગ્યા, તેથી રાંદેર શહેર તૂટીને સુરત શહેર થયું છે. આજે પણ રાંદેર ટાઉન (શહેર) લખાય છે, એની વસ્તી સાડા દશ લગ્ગર માણસની છે; એ તેની અગાઉની મોટા પહાણી નિશાની છે. આગળ જતાં મુજફ્ફરશાહે આશહેર સુરજની માલમિલકતથી વસ્યું, માટે અંત્ય જ કાર

ફેરવી ત કાર દાખલકરી સુરતનામ રાખ્યું. એછેલ્લો અક્ષર ફેરવવાનું કારણ સુરજ હલકી સ્ત્રી હોવા છતાં બાઈએ આપેલું વચન ન ગ્તય તે હતું. બીજી દંત કથાઓમાં ફેરફાર છે, તોપણ તેમાં **ગોપીનાયકનું** નામ તો આવે છે. કેટલાક કહે છે કે ગોપી નાયક અનાવલો બ્રાહ્મણ હતો. કારણ કે એ કોમમાં આજે પણ નાયક, વશી વગેરે અટકો ચાલે છે.

સ્ટેશન સામેની વીશી તથા દુકાનો.

પ્રેક્ષકલાલ—ચાલો, હવે આ સીધી સડકે આગળ ચાલીએ. પણ મને તો બૂખ કકડીને લાગી છે, અને આજે શહેરનો ઘણો ખરો ભાગ જોઈ લેવા વિચાર છે, માટે કાંઈ ખાનું જોઈએ.

પૂરક—બહુ સાફ મિત્ર, આ સુખડીઆઓની હારખંધ દુકાનો છે, પણ ખર્ચ વિશેષ થશે ને તૂમ થવાશે નહિ. માટે આ **આપાલાલની વીશીમાંજ** જમી લઈએ. એમાં રસોઈ સારી થાય છે, અને આ શહેરમાં કામે આવનાર જેમને બીજી કંઈ જોગવાઈ ન હોય તે એમને ત્યાંજ જમી લે છે. અને બાઈઓએ દાળભાત રોટલી શાક જમી લીધાં. ને જરા આશાએશ લઈ પૈસા આપી આગળ ચાલ્યા. ચાલતાં ચાલતાં દરવાજામાં પેસતાંપહેલાં જમણી બાજુએ એક મકાન જોઈ પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું. બાઈ, આશું છે ?

પારેખ ધર્મશાળા.

પૂરકલાલ—એ ધર્મશાળા છે. એમાં આગગાડીએ મુસાફરી કરનાર તથા બીજા કેટલાક મુસાફરો વાસો કરે છે. એ મુંબઈના **શૈઠ ફરદુનજી સોરાબજી પારેખે** બંધાવેલી છે, તેથી એ **પારેખ ધર્મશાળા**ને નામે ઓળખાય છે. આ શહેરમાં સને ૧૮૯૭માં પુષ્કળ પ્લેગ (ગાંડીઆતાવ) ચાલ્યો હતો, ને રોજના ૧૦૦—૧૨૫ માણસ મરતાં હતાં. એ રોગ

એવી હોવાથી બીજાઓને હેરાન ન કરે, તેટલા સારૂ રોગીને આ જગ્યાએ લાવી રાખ્યા હતા; અને ડાક્ટરો રાખી તેની સારવાર કરવામાં આવી હતી. વળી દરદી ઘણા થઈ જવાથી આ ખુલ્લા મેદાનમાં પણ માંડવાઓ નાંખ્યા હતા. આદિ ૧૯૦૪માં ફરીથી મરફીએ એવું જાહેર પકડયું હતું, ત્યારે પણ આ જગ્યાનો લાભ લોકોએ લીધો હતો. એ વખતે ઘણા લોકો શહેર બહાર વાડીઓને બંગલામાં જઈ રહ્યા હતા, છતાં પુષ્કળ મરણ થયાં હતાં.

ખાડી અને શહેર પનાહ કોટ.

પ્રેક્ષકલાલ—આ ખાડી કેવી ! એ તો આખા શહેરની ફરતે હોય એવું જણાય છે ! ખાડીની જોડે શું આ કોટ છે ?

પૂરકલાલ—હા બાઈ, એ ખાડી અને કોટ છે. તે બંને આખા શહેરની આસપાસ છે. આ કોટને આપણે હાલ જે ખંડિત થએલો જોઈએ છીએ, તેવો આગળ નહોતો, પણ આખો હતો; અને માંહે પેસવાને મોટા મોટા દરવાજાઓ હતા. જેમાંના હજી કેટલાક કામ છે. એ દરવાજા રાત્રે બંધ રહેતા હતા, તે સવારે ઊઘાડવામાં આવતા. દરવાજામાં નાની બારીઓ હતી, તે રાતના મોડે સુધી ખુલ્લી રાખતા; પણ અમુક વખત પછી તે બંધ કરવામાં આવતી. એ દરવાજા પર ખાસ માણસો રાખતા, ને તે દરવાજા કહેવાતા. શહેરને કોટથી શું ફાયદા થાય છે, તે તમે જાણો છો ?

પ્રેક્ષકલાલ—હા. કોઈ દુશ્મન શહેરપર ચઢી આવે, કે લૂંટવાનો ઇરાદો કરે, તો કોટને લીધે ફાવી શકે નહિ; અને જો આ ખાડી પાણીથી ભરેલી હોય તો કોટની પણ નજીક ન જવાય. એમ માઈં ધારવું છે.

પૂરકલાલ—બરાબર છે. હવે તમે સમજ્યાકે શહેરનું રક્ષણ કર-

વામાં કોટને ખાડી બને જરૂરના છે. દરવાજામાં પેસતાં જે પૂલ આ ખાડો પર હોય છે, તે ઊંચકી લેવાય એવો હોય છે. તેથી શત્રુ એ દરવાજા નજીક પણ આવી શકતા નથી. પણ હાલમાં આપણી દયાળુ અંગ્રેજ સરકારે સર્વ સ્થળે શાંતિના વાવટા ઉરાડી દીધા છે, તેથી કોટને દરવાજા નકામા થઈ પડ્યા છે. અગાઉ એ કોટે આ શહેરનું કેટલીવાર આફતોમાંથી રક્ષણ કીધું છે, તે તમે આગળ જાણશો.

પ્રેક્ષકલાલ—આ કોટ પથરોને છોથી એવો તો મજબૂત ચણાવ્યો છે કે ઘણી જગાએ હથ્થ કાંકરો પણ ખર્ચો નથી. જે સરકાર મરામત કરાવેતો હથ્થ ઘણાં વર્ગોનાર્થે જવાબ આપે એવો લાગે છે. વાડ એ કોણે ને ક્યારે બંધાવ્યો હશે ? તે સંબંધી તમને કાંઈ માલમ છે ?

પૂરકલાલ—તમારું કહેવું બરાબર છે. સુરતને એ કોટ છે, તેમાંનો આ બહારનો છે. એને “આલમ પનાહ” નામ આપ્યું છે. (આલમ=દુનિયા+પનાહ=કચરો) તમામ લાગનો કચરો અહીં દરનો માટે એવું નામ પાડ્યું હતું. આ કોટ (ગોપીનાયકે બંધાવેલું) ગોપીતળાવના પથરો ખોદી તે વડે સને ૧૭૦૮માં હૈદરકુલીખાન નવાબના વખતમાં દોસ્તીના ફરજીયર બાદશાહે બંધાવ્યો હતો. એનો પરીધ (ધિરાવો) ૭ મૈલ છે. એનો પાપો ઘણો પહોળો તથા ઊંડો લીધો છે. કોટની માંહેની બાજુએ માણસો ઉભા રહી બહારના દુશ્મનો નદેએ એવી રીતે લડી શકે એટલી પહોળી જગ્યા છે. (એજાને રેંગ કહે છે.) બહારથી કોટની ટોચે બાકાં દેખાય છે, એ ગોળી મારવાનાં છિદ્રા છે. આ કોટ બાંધવામાં પાણીને બદલે તાડી વપરાઈ હતી એમ કહેવાય છે. આ કોટના બંને છેડા તાપીનદીને મળે છે. આ નદી આશહેરની પાશ્વમે આવી છે. તેનો વાંક શહેર તરફ વળેલો હોવાથી શહેરનો દેખાવ પોણા ચંદ્રાકાર જેવો લાગે છે. આ કોટની બાજુબાજુ ફરી તમામ દરવાજા જેતાં વખત બહુ જશે, માટે તે રસ્તામાં આવશે તેમ જોઈશું. હાલમાં તેનાં નામ તથા તે પડવાનાં કારણ તમો જાણી લેતો સાડું; એમ કહી પૂરકલાલે જોડેના નકશામાંથી બહારનો કોટ તથા તેના બાર દરવાજા બતાવ્યા. તથા તે દરવાજાનાં નામો શા આધારે પડ્યાં તે પણ જણાવ્યું.

આરે દરવાજના નામ.

એ નામ શા માટે પડ્યું.

ઉત્તરે

૧ ફાટકનો દરવાજો તાપીનદીની રેલના પાણી આ તરફનો કોટ ફાટી શહેરમાં આવતાં તેથી. આ દરવાજે થઇ વરીઆવ જવાની સીધી સડક છે તેથી.

૨ વરીઆવી ,, આ દરવાજે થઇ વરીઆવ જવાની સીધી સડક છે તેથી. ૩ કતારગામનો ,, કતારગામ ૪ લાલ ,, એ દરવાજે લાલદાસ સાધુનો મઠ હતો છે, અહીંથી વરાછે જવાની સીધી સડક છે.

૫ દિલ્હી ,, દિલ્હીના આદશાહના હુકમો આ દરવાજેથી શહેરમાં આવતા, ને તે હુકમો નવાખના તરફથી માન પૂર્વક લેવા જવું પડ્યું. અમદાવાદ, હૈદરાબાદ અને ઔરંગાબાદમાં પણ આ નામના દરવાજા છે. તેનું કારણ એજ છે. આ દરવાજે મોટી ધર્મશાળા હતી. (સરાહ=ધર્મશાળા.)

૬ સલાખત (સલાટ) નવાખ સલાખતખાનના નામ પરથી. ૭ પરાનો ૮ માનનો ,, નવાખી વખતમાં આ દરવાજા આગળની ખુલ્લી જમીનમાં માન આપવાની ક્રિયા થતી.

દક્ષિણે

૯ નૌસારી ,, આ દરવાજે થઇ નવસારી જવાય છે. ૧૦ જાફરઅલી ,, આ દરવાજે રોકડીઆ હનુમાનનું દેરું છે, તેથી રોકડીઆ હનુમાનનો દરવાજો પણ કહેવાય છે. નવાખ જાફરઅલીખાનના નામપરથી જાફરઅલીનો દરવાજો કહેવાય છે.

પશ્ચિમે	૧૧ મજૂરાનો ,,	આ દરવાજો મજૂરાની જમીનમાં છે તેથી. હાલ આ ગામ ઉજ્જડ છે.
	૧૨ અઠવાનો ,,	આ દરવાજો અઠવાગામની જમીનમાં છે. તથા એ દરવાજો થઇ અઠવે જવાય છે તેથી.

દરવાજા અને બારીની જરૂર.

ઉપર મુજબ શહેરમાં દાખલ થવાના દરેક દિશાએ દરવાજા મૂકેલા છે. આપણે ઉભા છીએ તે દરવાજાનું નામ દિલ્લી દરવાજો છે.

પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ, એ વાતનો મેં જાણી, પણ કેટલાક દરવાજાને બારી હોય છે; ને તે પણ મોટી આપણા ધરના બારણાં જેવડી હોય છે, એ શા માટે જોઈએ ?

પૂરકલાલ—એનું કારણ એવું છે કે સાંઝના નવ વાગે દરવાજા બંધ કરવાનો રિવાજ હતો, ને ત્યાર પછી કોઈ માણસને જરૂરના કામે બહાર જવું હોય, અગર બહારથી અંદર આવવું હોય, તો આજે દરવાજો બંધાડવો ન પડે, તેટલા માટે બારી રાખેલી હતી. એવા સત્રે જનાર આવનાર માણસોપર ચોકીદારો દેખરેખ રાખતા હતા.

પ્રેક્ષક—વાર ત્યારે એ બારીની ઉપરની બાજુએથી બંને દરવાજા ઉપર મોટા, જડાને આણીદાર ખીલાઓ મારેલા હોય છે, એ શા માટે જોઈએ ?

પૂરકલાલ—અગાઉના વખતમાં બીજા રાજાઓ કે લૂંટારાઓના ભયથી આ કોટ બંધાવ્યા હતા, કોઈ રાજા શહેર છૂટવા આવે, ને તેની ખબર પડે, એટલે તમામ દરવાજાઓ બંધ કરી દેતા. તેથી તે રાજા કે લૂંટારા ને દરવાજા ભાગીને માંહે પેસવાની જરૂર પડતી. પણ આ દરવાજા કંઈ સહેલથી ભાગે એવા હોતા નથી, તેથી તેઓ હાથી પાસે માથું મરાવી દરવાજા તોડી પડાવતા. પણ પાછળથી

આ ખીલા જડી લીધા સારે દરવાજા આગળ ઊંટ ઊભું રાખી પછી માથું મરાવી તોડવા લાગ્યા.

પ્રેક્ષકલાલ—આમ કરવામાં બુદ્ધિતો વાપરી છે પણ કામ બહુ નિર્દય છે. બિચારું ઊંટ કેવી ખરાબ રીતે ને વગર મોતે મરી જતું હશે ! મારાથી તો આ ન જોવાય !

પૂરક—વાત ખરી છે. રાજાઓ હંમેશાં પોતાના લશ્કરમાં આ કામ માટે ઊંટ રાખતા હતા. હાલપણ તે ઉપરથીજ કોઇ માણસ બહુ ઉપયોગી ન હોય તેને “ દરવાજાનું ઊંટ ” કહે છે.

પૂરકલાલ આ વાત કરતા હતા, તેવામાં પ્રેક્ષકલાલ વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા. ભાઈ પૂરકલાલ, હવે આગળ ચાલો. મને આ વાત પસંદ પડતી નથી. આ દરવાજાની માહે જમણી બાજુએ આ ઓરીસ જેવું શું જણાય છે ?

ટોલ ઓરીસ. (જકાત લેવાનું ઠેકાણું).

પૂરકલાલ—એ શહેર સુધરાઇ ખાતાં તરફથી કર ઉધરાવનાર કારકુનની એક છે; અને ધી, ખાંડ, કાપડ, અનાજ વગેરે શહેરમાં આવતા માલ ઉપર નક્કી કર્યા મુજબ જકાત લે છે. આ જગ્યાને નાકું કહે છે. એ જો પૈસા લે છે, તેને જકાત કે ટોલ કહે છે. આપણા ધરડાઓ શિખામણની વાતમાં આપણને ભણાવતા હતા, કે “દાણુ મોરી કરવી નહિ,” તે દાણુ ભરવાની જગ્યા આ છે. એ મોરી કરનારને ઘણી ભારે સજા કરાવેલી છે. જેથી ગમે તે માણસ એવી ભુલ કરતા નથી. વળી એક નાકું જળવવાને ૨ કારકુનો રાખેલા હોય છે. જેમાંનો એક રાત્રે, અને બીજો દિવસે એમ આઠ આઠ દિવસ વારા ફરતી નોકરી બજાવે છે. એમને મદદ કરવા અકેકા પટાવાળો અથવા સિપાઇ આપેલો છે. આ નાકાની સામે પોલીસ ઓફીસ છે. એઓ જરૂર પડેથી નાકેદારોને પોતાના કામમાં મદદ આપે છે. નાકેદારોના અને તેના સિપાઇઓના પગાર શહેર સુધરાઇ ખાતાંમાંથી, તથા આ પોલીસનો પગાર સરકાર તરફથી ચુકવાય છે.

પ્રેક્ષક—આ એ રસ્તા અહીંઆ પ ક્ષાનસ આગળ ભેગા મળે છે, તે શહેરના કયા ભાગમાં જતા હશે ?

પૂરક—આ જમણી બાજુનો રસ્તો ગણેશઝી થઇ હરીપરામાં જાય છે. ડાબી બાજુનો આ ડાંગીશેરી પાસેથી મોટી ધડીઆળ આગળ થઇને છેક કિલ્લા સુધી જાય છે. આ રસ્તો લગભગ શહેરના મધ્ય ભાગે આવેલો છે. વાર આપણે કયે રસ્તે જઇએ ?

પ્રેક્ષક—ચાલો આપણે તો ડાબા હાથે પેલી લાકડાંની વખાર આગળ થઇને જઇશું. એ વખાર કોની હશે ? અને એવિષે કંઇ જાણવા જેવું છે કે ?

પૂરક—શહેરમાં આવી મોટી વખારો બીજી નથી. નાની તો એ ત્રણ જગ્યાપર છે. આ વખારમાં ત્રણ ચાર વેપારીઓ મોટા છે. એમાં સને ૧૮૮૭ માં મોટી આગ લાગી હતી, અને તમામ ઇમારતી લાકડું બળી ગયું હતું. બાઇ પ્રેક્ષકલાલ, શું વાત કરે સુરતને ગરીબ બનાવનાર આગ અને રેલજ છે.

મિન્સેસ થિયેટર. (નાટકશાળા.)

પ્રેક્ષકલાલ—આ ડાબી બાજુએ શાનું પારીઉ ટાંગ્યું છે ? ઉપર સુંદર વિલાસ નાટક કંપની એવું લખ્યું છે. પાસે ચાહ કાશીનું હોટલ (દુકાન) પણ છે. એ કંપની કયાંની છે ? એવિષે કંઇ જાણવા જેવી હકીકત હોય તો કહો.

પૂરક—હા. એ નાટક કંપની છે. એ કંપની આ શહેરમાંજ ઉત્પન્ન થએલી છે. એના મેનેજર રાતે પારીદાર છે, અને ગાયન કળાના શોખીન છે. તે રણછોડદાસ ભાઈચંદ આમલીવાળાને નામે આ શહેરમાં પ્રખ્યાત છે. એમણે ઘણો લાંબો વખત મહેનત કરી આ કંપની સ્થાપ કરી છે. પ્રથમ એને સ્થાપ કરવામાં શેઠ ઠાકોરભાઈ

ચકાશાની ધણી મદદ હતી. હાલ એમાં ૭૫ માણસો છે, અને ખેતો ધણા બોધદાયક કરે છે. મેનેજર પોતે કાવ્યશક્તિ પણ ધરાવે છે. વિદ્વં (હરકત) ને જીતવાની એની શક્તિ અદ્ભુત જણાય છે. આ પ્રિન્સેસ થિયેટર મેનેજરને આ વર્ષમાંજ એક બહારા ગૃહ-સ્થે તૈયાર કરાવી ભાડે આપ્યું છે. ધણો ખરો વખત કંપની શહેરના ભલાંને ખાતર અહીંજ રહે છે. બહારગામ જાય છે, ત્યાં પણ ખીજી કંપની જોડે સ્પર્ધામાં એમના ખેતો ટકી શકે છે; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલાક ખેતો ચઢીઆતા નીવડે છે. થોડા સમયપર આપણા શહેરનાશાહના પાટવી કુંવર તથા તેમના બાનુ હિંદની મુસાફરીએ આવ્યાં હતાં, તેમની યાદગીરી રહેવા સાર માલીકે આપણા ભવિષ્યની શહેરનાશાહબાનુનું નામ જોડ્યું છે. આવાં થિયેટર શહેરમાં ખીજાં ત્રણ છે. ૧ હું ભાગાતળાવમાં વિક્ટોરીઆ થિયેટર ૨ જું મુંબઈ ખેંકની જોડે મોરખી થિયેટર અને ૩ જું ચોકમાં નવાખી થિયેટર છે. ચારે થિયેટરમાં ભાગ્યેજ કોઈવાર એકાદ ખાલી હોય છે. ખેલમાં મળતા બોધ તરફ જોનારનું લક્ષ હોય તો નાટકથી નુકસાન થતું નથી. પણ આજકાલ તેનો ગેરઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે, એ દીલગીરી ભરેલું છે. કેટલાક જુવાનીઆ નાટક જોઈ આવી તેનાં ગાયનો શોખને ખાતર મોઢે કંરી ભજવવાને પણ ચૂકતાં નથી. તથા તે જોવાનું વ્યસન પાડી દે છે, અને પૈસા મેળવવા માટે ખોટાં કાર્યો કરે છે. (શિક્ષકે આ ખાતરની વધુ વિસ્તારથી છાપ પાડવી.)

ખરફું કારખાનું (આઈસ ફેક્ટરી).

પ્રેક્ષકલાલ—વાર આ થિયેટરની દક્ષિણે અને મોટે રસ્તે ચાલતાં આપણી ડાબી બાજુએ આ શાનું કારખાનું જણાય છે ?

પૂરક—એ બરફનું કારખાનું છે. એમાં બરફ બને છે, અને આખા શહેરમાં એમાંનું બરફ વેચાય છે. એ કારખાનું થયું, ત્યારથી એક પૈસે રતલ જોટલું સોણું બરફ મળ્યું છે. પહેલાં આનો, દોઢ આનો કે વખતે એ આના મેસતા. પણ આ કારખાનું નીકળવાથી આટલું સુખ થયું છે. એ કારખાનાને “આઇસ ફેક્ટરી” કહે છે.

પ્રેક્ષક—બરફ કેમ બનાવતા હશે ? તથા એમાં અને કુદરતી બરફમાં શો ફેર હશે ?

પૂરક—ભાઈ પ્રેક્ષકલાલ, આ કારખાનું વરાળચંત્રની મદદે ચાલે છે, અને ઘણું જોખમકારી હોય છે. તેથી ઘણીવાર માંહે કોઈને જવા દેતા નથી. તોપણ વિદ્વાનો કહે છે તે ઉપરથી જાણવવામાં આવ્યું છે, કે આપણે જે પાણી વાપરીએ છીએ, તે હાથ યોળીને તપાસતાં ગરમ લાગતું નથી; છતાં એમાં છાની ગરમી (ગુપ્ત ઉષ્ણતા) રહેલી હોય છે. તેથીજ તે હંમેશાં પ્રવાહીની સ્થિતિમાં રહે છે. એ ગુપ્ત ઉષ્ણતાને ચંત્રની મદદવડે કાઢી નાંખતાં પાણી ધનરૂપ (બરફનું રૂપ) ધારણ કરે છે. એમ કરવામાં સાધારણ પાણીમાં ઈથર નામે ધણો ઠંડો અને પાતળો વાયુરૂપ પદાર્થ મેળવવો પડે છે. *

પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ, હવે હું સમજ્યો કે પહાડો ઉપર જે કુદરતી બરફ બને છે, તે અને આપણા બજારમાં મળે છે તે બરફ એકજ કારણે બને છે. ફેર માત્ર એટલો જણાય છે કે પ-

* ઈથર ચંત્રની મદદ વિના મેળવાતો નથી. આપણા ઉપર વાયુનો યર ૧૦૦ મૈલ ડંચાઈ સુધી છે, અને તેની પેઠી મેર એ ઈથર નામની હવા રહે છે. એ સુરજની ગરમી અને પ્રકારા વાતાવરણને લાવી આપવાનું ઉપયોગી કામ બજાવે છે; અને વાતાવરણ આપણને પહોંચાડે છે. જે એ ઈથર વાયુ નહોત તે આપણે અને બીજાં કોઈ પ્રાણી કે વનસ્પતિ જીવી શકત નહિ. માટે એ ધણો ઉપયોગી છે. બસૂન માંડે આકારમાં સુસાફરી કરનારા એ પાતળી હવામાં જઈ શકતા નથી. કારણ કે તે શ્વાસ લેવાને પુરતી થતી નથી. તેમજ ઘણી ઠંડી છે. જાંચા પર્વતોને મથાળે બરફ રહેવાનું કારણ આ ઈથરજ છે. (આ બધું જ્ઞાન બાળક માટે નથી, પણ શિક્ષકો માટે છે.)

હાડો પરનું બરફ પોતાની મેળે બની જાય છે, અને બજારમાં મળ-
તું બરફ સંચાથી બનાવતું પડે છે.

પીઠ. (માલ વેચવાની જગા).

પૂરક— હા, ખરી વાત. હવે જુઓ આ બધાં ગાડાં ઉભેલાં
છે. એ તમામ ભરેલાં છે. હમણા તો ૮-૯ વાગ્યા છે, તેથી આ-
પણે જોયાં, પણ એ બાર વાગ્યા પહેલાં જતાં રહેશે. આ જગ્યાને
પીઠ કહે છે. જુઓ આ ઢોરને ખાવા માટે કચરાંનાં ગાડાં છે.
એમાં કેટલાંક કડબનાં, અને કેટલાંક ધાસનાં છે. આ ભાગને ધાસ
(કચરા) ની પીઠ કહે છે. એની પશ્ચિમે દાણાની પીઠ છે. એમાં
સઘળાં અનાજનાં ગાડાં ઉભેલાં છે. કોઈમાં ઘઉં, કોઈમાં જર, કો-
ઈમાં બાજરી, મગ, અડદ, ગુવાર વગેરે છે. જુઓ આ તમામ ગાડાંમાંનો
માલ વેચવાને દલાલ ફરતા ફરે છે, અને ધરાક જોડે સોદા નક્કી
કરી ગાડાં હંકાવી આપે છે. એઓ દર ગાડીએ ૦૩ પીઆથી ૧૩.
સુધી દલાલી લે છે. તથા તે ઉપરાંત એક ત્રાજવું અનાજનું લે છે.
બજારમાં કણીઆની દુકાને જે અનાજ વેચાય છે, તે તેઓ આ પીઠમાંથી
જથાબંધ લઈ જઈને વેચે છે. જેમને જથાબંધ અનાજ ધર
માટે કેં વેપાર સાર લેવું હોય, તે કણીઆને લાંથી લેતા નથી. પણ
આ દાણા પીઠમાંથી લે છે.

સરકારી તાર ઑફીસ.

પ્રેક્ષકલાલ— ચાલો, હવે મોટે રસ્તેથી આગળ ચાલીએ. આ
જમણા હાથે શાનું મકાન દેખાય છે? કેટલા બધા તાર એ ધરમાં
ઉતારેલા છે! તાર તો આપણે આગગાડી પર જોયા હતા તેવાજ છે,
અને બધા મળી ૨૦ છે. પણ એ તારો અહીં શા માટે લાવ્યા હશે?

પૂરકલાલ— આ સરકારી તાર ઑફીસ છે. સ્ટેશન પર જે તાર

આશીસ જોઇ તે રેલવે કંપનીની છે; અને આ સરકારની છે. શહેરના લોકોને સગવડ પડવા સારું અહીં રાખી છે. એમાં લોકોના સંદેશ મોકલવાનું તથા આવ્યા હોય તે પહોંચાડવાનું કામ ચાલે છે. રેલવે કંપની પોતાના કામમાંથી નવરા થઇને લોકોનું કામ કરે છે; તેમ આ સરકારી કામ હોય, તે કરીને રૈયતનું કામ બચાવે છે. એથી લોકોને ઘણું સુખ થઇ ગયું છે. જો વધારે પૈસા ખર્ચી તાર કરાવીએતો જલદી જાય છે. આજકાલ તારનો ઉપયોગ ટપાલના જેટલો સાધારણ થઇ પડ્યો છે, અને મનીઓર્ડરો (હુંડી) પણ તારથીજ કરાવે છે.

પ્રેક્ષકલાલ—એ તો બધું મારી જાણમાં છે. પણ એ તારથી સંદેશ કેમ જતા હશે? શું તાર પોલો હશે? કે એમાં ચિઠ્ઠીઓ લખીને ભરાવી દેતા હશે?

પૂરકલાલ આ સાંભળી ખૂબ હસ્યો. નાબાઇ, એમ નથી. ઘણા અજ્ઞાન લોકો એમ ધારે છે ખરું, પણ તેમ નથી. એવી રીતે કંઇ સંદેશો જાય નહિ. એમાં એવી ગોઠવણ રાખી છે કે ચીનાઇ મારી ની બધેથી સરખી પહોળાઇની બરણીઓ હોય છે. તેમાં ગંધકનો તેજા પાણી જોડે ભેળી રેડે છે, એ બરણીમાં એક બાજુ તાંબાનું ને બીજી બાજુ જસતનું એમ બંને પતરાં ગોઠવી તે પતરાં જોડે આ તાર જોડેલા હોય છે. આ ક્રિયાથી વીજળી પેદા થાય છે. આવી રીતે તૈયાર કરેલી બરણીઓને બેટરી કહે છે (આ બેટરી બની શકેતો માંહે લઇ જઇ બતાવવી. અગર સવડ હોયતો નિશાળમાં આ પ્રયોગ કરી બતાવવો.) આ તાર આગળ જે કાંઇ ટકોરા થાય, તે વીજળીની મદદથી તેજ તારના બીજા છેડા સુધી જાય છે. દરેક અક્ષર માટે ટકોરા મુકરર કરેલા હોય છે તેથી ટકોરાના અવાજ ઉપરથી અક્ષરો ગોઠવી સંદેશો વંચાય છે, કે મોકલી શકાય છે. ટકોરા જોરથી કે ધીમા અવાજથી થાય તેના ઉપર પણ ઘણા અક્ષર સમજવાનો આધાર છે. આ કામ અંગ્રેજી અક્ષરોમાં થાય છે. કારણ કે અંગ્રેજી રાજ થવાથી આખા દેશમાં એ ભાષા સાધારણ થઇ ગઇ છે. તાર ખાતામાં અવાજ

સાંભળીને સઘળું કામ કરવાનું હોવાથી બહેરા માણુઓ કામમાં આવતા નથી. એ કામ શીખવવાની શાળા રેલવે ખાતાને લગતી ચાલે છે. આ ઑશીસના ઉપરીને તારમાસ્તર કહે છે.

પ્રેક્ષકલાલ—આ સરકારી તાર ઑશીસથી સરકારને ખીજને કાંઈ લાભ છે ખરો ?

પૂરકલાલ—હા. જુઓ આ પશ્ચિમ દિશાએ જે વીસ તારો ટાં-ગેલા જણાય છે; તેમાંનો એક અડવા આગળ લશ્કરની છાવણી (મુકામ) છે, ત્યાં ઉતારેલો છે. તે વડે શહેરમાં કંઈ હુલ્લડ તોફાન વગેરે થાય, તેની તરત તેને ખચર અપાય છે, જેથી લશ્કરી સિપાઇઓ આવીને શાંત પાડે છે. આ તાર ઑશીસની જોડે કેટલાક સિપાઇઓ રહે છે. તેને એટલાજ માટે અહીં રાખવામાં આવ્યા છે.

લોટ દળવાની ધંટી.

પ્રેક્ષકલાલ—આ ભકભક અવાજ શું થાય છે ! અને પેલો ધુમાડો નીકળતો હોય એવું શું જણાય છે ?

પૂરકલાલ—ચાલો આપણે ત્યાં જઈને નેહએ. જુઓ એ લોટ દળવાની. ધંટી છે. આપણા ઘરમાં જેવી ધંટી હોય છે; તેવીજ ધંટી એમાં છે. પણ આ ધણી મોટી છે. આપણે હાથે વતી ફેરવીએ છીએ, અને આ સંચાની મદદથી ફરે છે. આપણે મુઠ્ઠી ભરી દાણા ઑરીએ છીએ; ત્યારે આમાં ટોપલે ટોપલે ઑરવામાં આવે છે. કારણ કે એમાં ધણી ઝડપથી દળાય છે. આપણા ઘરની ધંટીને ભારી હલકી કરવી પડે છે, તેમ એને પણ કરવી પડે છે. ફેર એટલેજ કે એમાં જથ્થાબંધ લોટ દળી શકાય છે. આ સંચો વરાળના જોરથી ચાલે છે. એ ને અંગ્રેજીમાં બાયલર કહે છે. જેવું આગગાડીનું બાયલર છે; તેવુંજ આ છે. ફેર માત્ર આ જમીનમાં ડુબતું રાખેલું હોવાથી એનું બળ ધંટી ફેરવવામાં વપરાય છે. બાયલરમાં ગતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે તમે આગળ શીખશો. આવી ધંટીઓ શહેરમાં ૪-૫ છે. જ્યારે એ

નહોતી, ત્યારે તમામ લોકો હાથે વતી દળીને ખાતા હતા; અને તેથી દળનારીઓનો રોજગાર વધુ ચાલતો. લોટ સંચે દળાય છે તેથી અનાજનું સત્વખળી જાય છે. માટે હાથનો દળેલો વાપરવો સારો છે, એમ ધણા જણાનું કહેવું છે.

સોડાવોટરનું કારખાનું.

પ્રેક્ષકલાલ—આ જોડે બીજો શું અવાજ થાય છે ? આતો વળી આંખે જળી બાંધી સીસીઓમાં પાણી ભરે છે ! એ પાણીને સીસીમાં શા માટે ભરતા હશે ?

પૂરકલાલ—એ પણ એક કારખાનું છે. જુઓ આ સીસીનો ઢગલો પડ્યો છે. આ સીસી બીજી સાધારણ સીસીઓથી જુદા ઘાટની છે. એમાં એક કાચની ગોળી છે. એ ગોળી સીસીના ડોકા આગળની ખોલણમાં અટકી રહે છે. જ્યારે એમાં પાણી ભરવામાં આવે છે, ત્યારે એ મોં આગળ આવી જાય છે. મોં આગળ રખરની એક ટોટી છે, તેમાં એ બંધ ખેસતી આવી રહે છે. એમ શાથી થાય છે, તે તમને હવે કહું છું. આ સીસીમાં આપણે પીંછાએ છીએ તેવું સાધારણ પાણી ભરતા નથી. પણ સોડા અને એસીડ ભેળેવું પાણી ભરે છે. તમે સોડાના પાણીમાં એસીડ નાંખશો તો માંહે ઉભરો આવી પાણી વાસણમાંથી બહાર નીકળી જવાનું જોર કરશે; તે પ્રમાણે સીસીમાં પણ થવાથી દાટાને મોં તરફ ઉંચકી રાખે છે. જ્યારે એને ખોલવી હોય, ત્યારે ધણા જોરથી એ ગોળીને પાછી હડસેલવી પડે છે, ત્યારેજ ઉધડે છે. આ સીસીઓમાં સોડા, લીંચુ, રાસબરી, જાંઝર એમ ધણી જાતનાં પાણી ભરવામાં આવે છે. બજારમાં બે પૈસા આપી ધણા લોકો તે પીએ છે. આજ કાલ આ સીસીઓનો એટલો ખપ વધ્યો છે કે એ લોકો જથાબંધ લેનારને પૈસે પૈસે વેચી શકે છે. ખાલી સીસી લેવા જઈએ, તો રાાથી ૩ આના પડે છે. જાંચી જાતના સોડાવોટરની ભરેલી સીસીનો ૧ આનો પડે છે. તેને હચુકનો સોડા કહે છે. પૈસાદાર લોકો એ સીસી

વાપરે છે. પહેલાં ખાધેનું પાચન કરવા, કે સ્વચ્છ પાણી તરીકે ડાક્ટરોની સલાહથી ધણા ઝોછા માણસો એને વાપરતા; પણ હાલમાં તો શોખને ખાતર પણ એનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. આમ સાધારણ થઈ જવાથી એ પાણી દવા તરીકે ગુણુ કરતા થતું નથી. વાણીઆ, બ્રાહ્મણ જેવી ઉંચ કોમ સોડાવોટર ઘેર બનાવીને પીએ છે. કારણ કે તેઓ દુકાને કબા રહી ઉંચું ડાચું કરવામાં અવિવેક તથા એમાંનું પાણી અપવિત્ર ગણે છે. સોડા વોટર એ અંગ્રેજી શબ્દ છે. એમાં સોડા એ શુદ્ધ કરેલો સં-ચોરોજ છે. ધણા પૈસાદાર કુટુંબ સંચોરાને બદલે ઘરમાં સોડા વાપરે છે. વોટર એટલે પાણી. સાદો અર્થ સોડાવાળું પાણી એવો થાય છે. આવાં કારખાનાં શહેરમાં ૩-૪ છે, અને કેટલાંકમાં કતારગામવાળી પ્રખ્યાત મિનાશની વાડીનું પાણી વપરાય છે.

કલ્કાકટાવર.

પ્રેક્ષકલાલ—આ ઉંચો મિનારો દેખાય છે, અને એની ચારે બાજુએ ધડીઆળ છે. એ વિષે શું જાણવા જેવું છે ?

પૂરકલાલ—હા. એ મિનારોજ છે. બીજા મિનારાઓની માફક એમાં પણ ટોચે જવાનાં ગોળાકાર પગથીઆં છે, તથા ઉપર ધડીઆળ મુક્યું છે; તેથી ધણા લોકો એને કલ્કાકટાવર કહે છે. આ મિનારો સને ૧૮૭૧માં એટલે આજથી ૩૫ વરસ ઉપર અત્રેના ખા. બા. અરજેરજી મહે-રવાનજી ફેજરે બંધાવ્યો હતો. એ બંધાવવાની સુચના માછ કલેક્ટર હોય સાહેબે આપી હતી. સર, દી, સી, હોય આ છલ્લાના કલેક્ટર તરીકે એ ત્રણ લોક પ્રીય કામો કરી પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે, તેમાંનું આ એક છે. આ ટાવર ઉપરનું ધડીઆળ ધણું મોટું છે, તથા વ-જનમાં પણ વધારે છે. વચમાંના ધંટનું વજન એ મણથી ઝોછું નથી. પવન બંધ હોય (હવા શાન્ત હોય) ત્યારે એનો અવાજ આખા શહેરમાં સંભળાય છે. રાત્રે એમાં દીવો મૂકવામાં આવે છે, તેથી મુસાફરોને વ-

ખત જોવાનું અનુકુળ થઈ પડે છે. અમદાવાદ, વડોદરા, નૌસારી, ભરૂચ વગેરે સ્થળે પણ આવા મિનારા છે. તેમાં વધારે ઉંચો આ છે. વળી આ ઘડીઆળના જેવો અવાજ બીજા કોઈ કોણાણાની ઘડીઆળનો નથી. એ બંધાવવામાં ૧૪૦૦૦ રૂપિઆખર્ચ થયો હતો. હાલમાં એની ઉપર શહેર સુધરાઈ ખાતા તરફથી દેખરેખ રખાય છે; તથા મરામત પણ થાય છે. એક નોકર રાત્રે માંહે સુવે છે, અને તે દિવસે બંધ રાખે છે. એની ઉંચાઈ જમીનથી ૮૦ ફુટની છે. જુઓ આ લોહાનો પાટો બહારથી જડી લીધેલો છે, તે શીખર પર અણીદાર છે; તથા નીચે જમીનમાં ઉતારેલો છે. જેથી ફરી મિનારાને વીજળીથી નુકસાન થતું નથી. જો પડેતો આ પાટા મારફતે જમીનમાં ઉતરી જાય છે, તેથી મિનારાને અડચણ આવતી નથી. કીંમતી મકાનોનું વીજળીથી રક્ષણ થવા આની સગવડ કરી હોય છે. કારણકે વીજળી અણીદાર પદાર્થ તરફ ખેંચાઈ જાય છે, તથા ધાતુ પદાર્થમાંથી સહેલાઈથી વહી શકે છે. આ ટાવરની નજીકમાં જોડાજોડ એક પહેલાંના વખતની વાવ છે, અને તેની ઉપર હાલ દુકાનો ખાંધી લીધી છે; તેથી દંકાયેલી રહે છે. આવી વાવ શહેરમાં ૬ છે. તે નીચે મુજબ. ૧ સરાહના દરવાજા બહાર, ૨ ગોપીતળાવમાં, ૩ કતારગામ દરવાજા બહાર, ૪ હાલ દરવાજા બહાર, ૫ ઘડીઆળ આગળ, ૬ સૈયદપરાની વાવ શેરીને નાકે. આ ડાખે હાથે જો રસ્તો છે, તે ઝાંપા બગ્ગરમાં થઈ નવાબ સાહેબના મહેલે જવાનો છે.

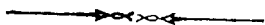

પારેખ (દવાખાનું) ડિસ્પેન્સરી.

પ્રેક્ષક—આ ટાવરની સામેના મકાનમાં લોકો સીસીઓ લઈને કેમ જાય આવ કરે છે ? શું એ જગ્યાએ દવાખાનું છે ?

પૂરક—હાં ભાઈ, એ દવાખાનું છે, અને એમાં દરદીઓને દવા આપવામાં આવે છે. સ્ટેશન આગળથી કોટમાં પેસતાં જમણે હાથે જો ધર્મશાળા છે, તે તથા આ દવાખાનું એકજ શેઠે બંધાવ્યાં હતાં. હાલમાં એનો વહીવટ સરકાર તરફથી થાય છે. પહેલાં એમાં દરદીઓને

રાખવામાં આવતા હતા. તેથી **ધરિપતાલ** કહેવાતી હતી. હાલ તમામ દરદીઓને નદી કાંઠે મોટી ધરિપતાલ છે, તેમાં રાખે છે. આમાં માત્ર દવા આપવાનું કામ ચાલે છે, તેથી **ડિસ્પેન્સરી** કહેવાય છે. ધરિપતાલ અને ડિસ્પેન્સરી અને અંગ્રેજી શબ્દ છે, અને તેમાં આ મોટા તકાવત છે. આપણે તો **પારેખ દવાખાનું** કહીશું. એમાં અધાંને મદત દવા મળતી નથી, પણ ઉપજ ઉપર સરકારમાં કર ભરતા હોય, તેની પાસેથી દરવરસે અમુક શી લેવા ઠરાવેલું છે. એના ડોક્ટરને **આસિસ્ટન્ટ સરજન** કહે છે. એમના હાથ નીચે એક કલાક, એક કમ્પાઉન્ડર તથા એક સિપાઈ મળી ત્રણ નોકર રહે છે. આ દવાખાનું સવારના વખતમાં ખુલ્લું રહે છે.

વાડી.

આ દવાખાનાની જોડે જમણા હાથે **અલ્લાયાની વાડી**નું મેદાન છે. એમાં બહાર ગામનાં ગાડાં રાત્રે આવીને છૂટે છે. તેની પાસે માલીક ૧ પૈસો રાખવાળી બદલ લે છે. તથા ગાડાંમાં જો ભરેલું હોય તેમાંથી પણ મળે છે. આ ઉપરાંત છાણ પડ્યું હોય, તેના છાણા થાપી વેચે છે; તેથી વાડીની આવક સારી થાય છે. રાત્રે સઘળાં ગાડાંવાળાઓ પોત પોતાના ગાડાં આગળ ત્રણ દેખાળાના ચુલા બનાવી રાંધી ખાય છે. તથા ગાડાંમાં સુતા સુતા રાગડામારે છે. તેથી આનંદ આનંદ થઈ રહે છે. આવી વાડીઓ શહેરમાં ઘણી છે, તેમાં સલામતપરામાં સૌથી વધારે છે. સૌથી મોટી અને શહેરના મધ્ય ભાગે તો આજ છે. એમાં પાણી વગેરે તમામ પ્રકારની જોગવાઈ કરી છે, તેથી મોસમમાં ગાડાંની ભારે ઠંડ મળે છે. એ વાડીને **એલાહીવાડી** કહેતા. તેમાં બીગાડ (અપ બ્રંશ) થતાં **અલ્લાયાની વાડી** હાલ કહેવાય છે. આવાડીમાં પેસવાના દરવાજાની સામે મ્યુનિસિપાલિટી (શહેર સુધરાઈ ખાતાં) ની નંબર ૩ જની નિશાળ છે એમાં ૫૦૦ છોકરાઓ ભણે છે.

મોટા પણામાં એનો નંબર શહેરમાં બીજો છે; પણ આનંબર સ્થાપન થવા ઉપરથી પહેલો તેજ કાયમ રાખ્યો છે. રસ્તે રસ્તે આગળ ચાલતાં જે ચતુર્વર્તી આવે છે, ત્યાં જઈ કથુંકે આ ડાયા લાથના માર્ગે નવાપરામાં થઈ ગોલવાડમાં જવાય છે. આ ગોલવાડ ૧૯૦૪માં બળી જવાથી તદ્દન નવી બંધાઈ છે. એમાં ભાતની પીઠ ભરાય છે. જમણા લાથનો રસ્તો હરીપરામાં થઈ લવાની માતાના વડ આગળ થઈ રામપરાની ઢુંકી સુધી જાય છે અહીંથી આગળ ચાલતાં જમણા લાથે એક મસીદ અને મીનારો આવ્યો, તે જોઈ પ્રેક્ષકલાલ આવ્યો.

મસીદ અને મિનારો.

પ્રેક્ષક—વળી આ મિનારો કોનો છે ? અને શા માટે આવ્યો હશે ? એના ઉપર ઘડીયાળ તો છે નહિ.

પૂરક—એ મુસલમાન સોદાની મસીદનું મકાન છે. એને લગતો આ મિનારો ચાતુર્વર્તી (ઈ. સ. ૧૯૦૬)માં નવોજ બંધાવ્યો છે. આવા મિનારા વાળી મસીદો આ સાથે આખા શહેરમાં ચાર છે. એક સૈયદ ઝેન-એલ-એદ્રુમ સાહેબ જેઓ મુસલમાનોના કાજી છે, તેમના મકાનની જોડે છે. એ તેમનાજ વડવાઓએ બંધાવ્યો હતો. આ મિનારો ચારેમાં સૌથી ઊંચો છે. બીજો કાજીના મેદાનમાં (મીર માસુમ અલ્લી ખાન સાહેબના મહેલ પાછળ) છે. ત્રીજો આ, તથા ચોથો સોદાંગર વાડામાં છે. મસીદોનો શહેરમાં મુસલમાનોની વસ્તી હોય, ત્યાં હામ હામ હોય છે, પણ મિનારા વાળી મસીદ ચાર છે. મુસલમાનો દિવસમાં ૫ વાર નમાઝ પઢે છે. તેમાંની સવારની તથા સાંજની નમાઝ વખતે મસીદમાં જે મુસ્લિમ (ધર્મગુરુ) રહે છે, તે તમામ મુસલમાનોને ખબર આપવા બાંગ (બૂમ) પોકારે છે. એ બાંગ બધે સંભળાવાને ખાતર આવા મિનારાઓ બંધાવવામાં આવ્યા છે ઉપર જઈ મુસ્લિમ બાંગ પોકારે છે, તેથી ટાવરના

ઘડીયાળની માફક ઘણી જગ્યાએ સાંભળાય છે. સવારમાં આ બાંગ સાંભળતાં ખરા મુસલમાનો ઉઘતા હોય, તો જગૃત થઈ જાય છે; અને કામ કરતા હોયતો તુરત કામ છોડી દઈ મસીદમાં ભેગા મળે છે. ત્યાં મુસ્લિમો નમાઝ પઢાવે છે. તે વખતે સર્વને સાથે મળવાનું થવાથી એક બીજાની હાલત જાણવાનું, તથા મદદ આપવાનું પણ બની આવે છે. (ખરેખર! આ રિવાજ કોને પસંદ ન પડે! ધર્મના મંત્રોથી પવિત્ર થયેલાં મળજો, તથા તે જગ્યાનું પવિત્ર વાતાવરણ દેશ દાઝ માટે ભુલાં પડેલાં મનુષ્યોને કેમ દેખાણું નહાવે!)

ખરહાનપુરી ભાગોળ.

પ્રેક્ષક—ખરેખર! આ રિવાજ ઘણો ઉપયોગી છે. પણ ભાઈ, આ સામે બધા લોકોનું ટોળું ક્યાં જતું આવતું જણાય છે? શું કાંઈ મેજો બેજો છે?

પૂરક—હા. એ જગ્યા શહેરની તથા મોટા બજારની મધ્ય ભાગે છે. જેથી દરરોજ અને દરેક વખતે આ જગ્યાએ ઘણાં માણસો ભેગાં થાય છે. જળી એ જગ્યાએ છ રસ્તા ભેગા મળે છે; તથા ગાડી ઘોડા ઉભા રાખવાનું દેખાણું પણ અહીંજ છે. અહીંના જેવો શાક ખજાર બીજે નથી. અહીંથી શાકભાજી પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આ જગ્યાને ખરહાનપુરી ભાગોળ કહે છે

—***— શહેર પતાહ કોટ.

પ્રેક્ષકલાલ—શું ખરહાનપુરી ભાગોળ! ખરહાનપુર શું! ભાગોળ શું! મને કંઈ સમજતું નથી.

પૂરકલાલ—આ શહેરને બે કોટ હતા. જેમાંનો એક તમે દિલ્હી દરવાજા પેસતાં જોયો તે, અને બીજો આ ખાડીની લગોલગ હતો. હા-

લમાં એ ધણો ખરો તૂટી ગયો છે. તો પણ મામ નિશાની તો રહી છે; તે રસ્તામાં આવતાં હું તમને બતાવીશ. આ કોટને **શહેર પનાહ** (શહેરનો કચરો ઠરતો તે ઉપરથી) કહેતા. એ **આલમ પનાહ** (બહારના કોટ)ની પહેલાં બંધાવ્યો હતો. એ ઈ. સ. ૧૬૬૨માં **નવાબ યાસુદીન-૩મીએ** બંધાવ્યો હતો. એ વખતે દિલ્હીની ગાદીએ ઔરંગઝેબ બાદશાહ અમલ કરતો હતો. બહારના કોટની માફક એમાં થઇને શહેરમાં જવાને ૧૨ રસ્તા હતા; તેને **ભાગોળ** કહેતા. ઈ. સ. ૧૮૨૪થી આ કોટની વધારે જરૂર ન જણાવાથી તોડીને શહેરનાં રસ્તા પૂરવામાં વાપર થવા માંડ્યો, જે હજી ચાલુ છે. આપણે જ્યાં ઉભા છીએ, એને બરહાનપુરી ભાગોળ કહેતા. હજી તેજ નામે ઓળખાય છે. આ જગાએ એક મોટો અને સુશોભિત દરવાજો હતો. સૂર્ય ઉગવાની સાથે પહેલો પ્રકાશ તે ઉપર પડતો. એ દરવાજો ન તોડવા માટે શહેરના આગેવાનોએ સરકારને વિનંતી કરી હતી. કહે છે કે એ તોડતાં નજીકની ભીંતમાંથી રૂધીરની ધાર નીકળી હતી, અને લારથી સુરતનો સૂર્ય તદ્દન અસ્ત પામ્યો છે. એ ભાગોળને એ નામ શા માટે આપ્યું; તે આ નીચેના કોણ પરથી તમે સમજી શકશો.

શહેર પનાહ કોટની બાર ભાગોળ.

નામ	એ નામ શા માટે પડ્યું.
ઉત્તરે ૧ વરીઆવી ભાગોળ.	એ ભાગોળેથી વરીઆવ જવાય છે.
પૂર્વે ૨ સૈયદપુરી "	એ ભાગોળે થઇ સૈયદપરામાં જવાય છે.
" ૩ બરહાનપુરી "	એ ભાગોળે થઇ બાદશાહી વખતમાં બરહાનપુર જતા માટે. (આજે પણ બરહાનપુરમાં મુસલમાનોની વસ્તી વધારે છે.)
દક્ષિણે ૪ નવસારી "	એ ભાગોળે થઇ નૌસારી જતા માટે.
" ૫ મળુરા "	આ ભાગોળ મળુરા ગામની હદમાં આવી છે. હાલમાં એ ગામ ઉગડ છે તથા

- પશ્ચિમે ૬ મકાઈ ” એની ઘણી ખરી જમીન પરાંમાં આવી ગઈ છે. નવાળી અમલ વખતે મકંડે હજ કરવા જતાર એ ભાગોળેથી શહેર બહાર નીકળી વહાણોમાં બેસતા, (હાલમાં એ ભાગોળની જગ્યાએ રેલનાં પાણી શહેરમાં આવતાં અટકાવવાને પૂલ બાંધ્યો છે.)
- ” ૭ બાદશાહી ” એ ભાગોળે થઈ મોગલ બાદશાહની સ્વારી શહેરમાં દાખલ થતી.
- ” ૮ ડકાની ” એ ભાગોળે હજી પણ ડકો (વહાણુપર માલ ચઢાવવા ઉતારવાને લાકડાનો બાંધેલો પૂલ) છે.
- ” ૯ રાજઓવારાની ” એ ભાગોળેથી રાજ રજવાડા તાપી સ્નાન માટે જતા.
- ” ૧૦ મીર બહેરની ” મીર બહેરના નામ ઉપરથી. આ ભાગોળે બાંધેલા ઓવારાને યુજરીનો ઓવારો કે લક્ષ્મીનો ઓવારો કહે છે.
- ” ૧૧ મુટલાંબડકીની ” આ ભાગોળ આગળ મુટલાઇનું મકાન અને તેની ચાલ હતી. હજી પણ ખડકી જેવું જણાય છે.
- ” ૧૨ લકડોટની ” કોટ અધૂરો રહેવાથી થોડા ભાગમાં લાકડાનો કોટ કરાવેલો, અને તે ઉપરથી એ નામ પડ્યું હતું. આ ભાગોળે થઈ કોટક દરવાજો નીકળાય છે ત્યાં એક પુરજ છે. તેને રફી પુરજ કહે છે. એને ત્રણ માળ છે. આ પુરજ જેવા લાયક છે.

પ્રેક્ષકલાલ—શહેર પનાહ કોટની પશ્ચિમે વધારે ભાગોળો રાખવાનું કારણ શું હશે ?

પ્રેક્ષકલાલ—નદી કાંઠે બંદર હોવાથી ઘણા લોકોને જવું આવવું થાય તેથી,

તથા નહાવા ધોવા, અને પીવાનું પાણી લેવા જવા માટે આખા શહેરને ફાવે, માટે એમ કૃત્યું છે. એ ભાગોએ આગળ આપણે ફરતા ફરતા જમણું ત્યારે એ બાબતમાં વધારે જાણીશું. પણ આટલી વાત યાદ રાખજો કે હવે આપણે આ બરહાનપુરી ભાગોએથી ખરે ખરા શહેરમાં પેસીએ છીએ. પ્રથમ આ કોટની માંહેના ભાગ નેટકુંજ શહેર કહેવાતું, અને તેથીજ આ કોટનું નામ **શહેર પનાહ** છે. પાછલથી વસ્તી વધી અને સંકડાસ ઘણી પડી ત્યારે લોકોએ આ કોટ બહારના ગામોની જમીન વેચાતી લઇ ઘરો બાંધ્યાં. એથી ફરીને કોટ બહાર વસ્તી વધી જવાથી ૪૬ વર્ષ પછી તેનાં રક્ષણ માટે નવાએ બીજો કોટ બાંધ્યો હતો. તેને **આલમ પનાહ** કહે છે. તે આપણે જોઇ આવ્યા છીએ.

પ્રેક્ષક—એમકે. ત્યારે આ શહેર પનાહ (માંહેનો કોટ) અને આલમ પનાહ (બહારનો કોટ) વચ્ચેની જમીન ગામડાની વેચાતી લીધેલી છે; અને એમાં વસ્તી પણ પાછળથી થયેલી છે, એહું સમજ્યો. જાણે શહેર અધુરું રહેવાથી પૂરું કરવાને આવી વસ્યા હોય એવું લાગે છે.

પૂરક—હાબાઇ, તેટલા માટેજ એ વસ્તીને પરાંની વસ્તી કહે છે. (પુરાં=ગામ છે. એ જગ્યાએ ગામો હતાં માટે પરાં) માંહેના કોટની અંદરનીને **શહેરની** વસ્તી કહે છે. પણ પ્રેક્ષકલાલ, એ. પરાં જેમ જેમ વસતાં ગયાં તેમ તેમ તેનાં નામ પડ્યાં છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ પરાં કોણે વસાવ્યાં, અને કેવી રીતે જગ્યા મેળવી હતી.

પ્રેક્ષક—બાઇ એ વાતનો મને અભારેજ કહો. પછી આપણે આગળ જોવાનું શરૂ કરીશું. પૂરકલાલ કહે, ઠીક તમારો એમ વિચાર છે તો એમ કરીએ.

પૂરક—જુઓ આ **મુરત શહેરનો નકશો** છે. (એમ કહી શહેરના નકશા ઉપર ફરી લક્ષ્ય ખેંચે છે) એમાં એ કોટ, બારદરવાજા, બાર ભાગોળ અને પરાં વગેરે બતાવ્યાં છે. એ જોવાથી તમને સારી સમજ પડશે, એમ કહી નીચે મુજબના ક્રમે બતાવતા જઇ હકીકત કહી.

પરાં વિષે હકીકત.

(૭૭)

દિશા નં.	નામ.	કયાં કયાં ગામ ની જમીનમાં વસ્યું.	કોણે વસાવ્યું.	વધુ ભાગ કે કુલ જતના લોક રહે છે.	ધણો ભાગ શું ઉઘાગ કરે છે.
નૈરૂત્યે	૧ નાનપરૂ	આહવાની જમીન.	સ. ૧૭૬૨માં વડદાએ કોહી ધાલી	પારસી	નોકરી
"	૨ રહેમતપરૂ	મળુરાની.	નાનું ગામ વસાવેલું તે પરથી નાન- રહેમતખાનના નામપરથી. [પરંતુ]	વહોરા	સફર
"	૩ રૂદરપરૂ	"	રૂદરજી નામે અનાવલા દેશાઈના નામપરથી.	મરાઠા	ધરકામની નોકરી
"	૪ ખડરાવપરૂ	"	ખડરાવ નામના મરાઠાના નામ પરથી.	"	તા. સીપાઈગીરી
દક્ષિણે	૫ સગરામપરૂ	ખટોદરાની.	સવરામ વશીનામે અનાવલા દે- શાઈના નામપરથી.	{ મુસલમાન અનાવલાકા.	જમીનદારી તથા નોકરી
"	૬ સામપરૂ	"	સામજી નામે અનાવલા દેશાઈના નામપરથી.	"	"
અગ્નિ	૭ રૂસ્તમપરૂ	"	રૂસ્તમજી માણેકજીના નામપરથીએ અંગ્રેજ તથા વડદાનો દલાલ હતો.	પારસી	નોકરી
દુશાને	૮ મંચરપરૂ	તથા ગામની.	મંચેરજી નામના પારસીના નામથી.	મરેઠા	કોણવાનો

પૂર્વે	૧૦	હંદરપર	ઉમરવાડાની	નવામ સલાબતખાનના નામ ઉ-વણુકર ખત્રી કારીગરી તથા વેપાર
"	૧૧	નતુપર	"	કંદિરછ નામના અનાવડા દેશાદ ખત્રી, વહોરા ના નામ પરથી. " સફર
"	૧૨	બેગમપર	"	આગમાં બળી જવાથી નતુ અંધા-ગોડા તથા વેહું માટેનવુંપર ફહેવાયું. થોડીકચકોમ.
ઘશાને	૧૩	મહીધરપર	નવાગામની	ઔરંગજેબની બહેન સુરતમાં રહી ધાંચી વેપારને મજુરી હતી તે બેગમના નામપરથી.
"	૧૪	હિંદરપર	કતારગામ તથા નવાગામની	મહીધર નામે અનાવડા દેશાદના કબુખી કારીગરીને, ખેતી નામપરથી. " "
"	૧૫	રામપર	કતારગામ તથા નવાગામની	રામભાઈ અનાવડા દેશાદના નામ પરથી. " "
"	૧૬	રૂઘનાથપર	કતારગામની	રૂઘનાથદે દેશાદના નામ પરથી, " "
"	૧૭	હરીપર	કતારગામ તથા કુંક્રીની	હરીભાઈ નામના અનાવડા દેશાદના નામપરથી. વેપાર
ઉત્તરે	૧૮	સૈયદપર	"	શેખ સૈયદ ઔદુસના વડવાની યાદ વાણીઆ વેપારને કારીગરી
વાયવ્યે	૧૯	ધારતીપર	"	એ જગ્યાએ પહેલાં ધાસ ભરાતું નીચ શેક હતું તે ઉપરથી. મજુરી

આ પ્રમાણે આગણીશ પરાં છે, અને તેમાં ઘણું ભાગે કાકામાં જ-
ણાવ્યા મુજબના લોકો રહે છે, અને ઉદ્યોગ કરે છે. સાથી નીચી જમીન
ધાસ્તી પરાની છે, અને એ જગ્યાએથી રેલના પાણી શહેરમાં પેશી
જાય છે; માટે કેટલાક લોક મસ્કરીમાં **ધાસ્તી પૃ** પણ કહે છે. ગોપી-
પૃ એ શહેરના મધ્યમાં છે. એ પૃ નથી પણ અહીંઆ પૃ એટલે
મહોલ્લો એવો અર્થ લેવાતો છે. એ શહેરસ્થાપન કરનાર ગોપી નાયકે
વસાવેલું એટલે પ્રથમ ત્યાં જઈને રહેલા ને ઘર બાર બાંધ્યાં હતાં તેથી
ગોપી પૃ કહેવાયું, વરીઆતી દરવાજેથી નવસારી દરવાજા સુધી તથા
સરાહથી અડવા દરવાજા સુધીની મધ્ય લંબાઈ પહોળાઈ લગભગ સરખી છે;
અને તે આસરે ચાર મૈલ થાય છે. આખા શહેરની જમીન પરાં સાથે ૩૧૦૦
વીધાં છે. શહેર કરતાં પરાંનો ભાગ નીચાણુ પડતો છે. છતાં ગામડાંની
જમીન હોવાથી ઘરોમાં ભેજ હોતો નથી (**હનકીલે** અને **બલદા** આ બે-
ગામની જમીન તો પૂરેપૂરી શહેરમાં આવીગઈ છે.) શહેરમાં ઘેરઘેર
ખાળ કુવા, જનર, અને ટાંકા વીગેરે હોવાથી ઘણા ખરાં ઘરનાં ભોંય
તળીઆં ભીનાં રહે છે. તેથી શહેરના લોકોને માળપર રહેવાની જરૂર
પડે છે. પરાંના લોકોને એ અડચણુ નથી. વળી શહેર કરતાં પરાંની
વસ્તી આછી હોવાથી સોઘે ભાડે ઘર મળી શકે છે, અને ચોખ્ખી હવા
વધારે મળે છે. તેથી બહાર ગામના લોકો શહેર કરતાં પરાંમાં રહેવું
વધારે પસંદ કરે છે.

પ્રેક્ષક—બાપ, વખત અહીં વધારે થઈ ગયો છે; માટે
હવે ચાલો. આપણી મુસાફરી આગળ શરૂ કરીએ સ્ટેશનથી
ઉતર્યાપછી લાકડાની વખાર છોડી, સારથી મને બગ્ગર જેવું લાગવા
માંડયું હતું. પણ તાર આંશીસથી ખરેખરો બગ્ગર જણાતો હતો.
અહીંઆંતો વળી બહુજ સુંદર દેખાય છે.

પ્રેક્ષકલાલ—આ છ રસ્તાઓ કયાં કયાં જાય છે ?

પૂરક—આ જમણી બાજુનો રસ્તો શાકબગ્ગરમાંથી રવાનાને ટેકરે
થઈ હરીપરામાં જાય છે; તથા આ બીજો સૈયદપુરી બાજોળે થઈ કતારગામ

દરવાજે જાય છે. ડાબી બાજુનો આ રસ્તો કોટેકોટે નૌસારી ભાગોજે, તથા આ બીજો અંબાજીના ચક્રા તરફ જાય છે. બાકીના એ માટે તો તમને કહેવાની જરૂર પડશે નહિ.

પ્રેક્ષક—અંબાજી તરફને રસ્તે આ લાલ પડદાવાળી મોટી દુકાન કાની છે ?

પૂરક—એ ઠંકર નાગજી હરજીની બ્રાહ્મણીઆ સુખસાગર વીરી તથા ચાહની દુકાન છે. આ વીરી શહેરમાં ઘણી વખણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે અનાજ તથા શાક ભાજી ઘણાં સારાં વાપરે છે, અને જાતે ઘણા ધર્મચુસ્ત હોવાથી જમવા આવનારને ધર્મ બ્રાહ્મ થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. એમની દુકાને * ચાહ પણ ઉંચા પ્રકારની અને મસાલાદાર થાય છે; તેથી ઘણા લોકો પોતાને ઘેર ખટપટ ન કરતાં સવાર સાંજ અહીં આવીને પીએ છે. બ્રાહ્મણીઆ બિસ્કુટ એઓ પોતાને ઘેર ભટ્ટી રાખી તૈયાર કરે છે, તે આ શહેરની ઘણી ખરી દુકાનોમાં તથા બહારગામ વપરાય છે. ઉનાળાની મોસમમાં ઉંચા પ્રકારનું આઈસક્રીમ તૈયાર રાખે છે. તથા આખા શહેરમાં સાંચાઓ લઈ એમના નોકરો ફરતા ફરે છે. કોઈને સાંચા ભાડા જેઘતા હોયતો તે પણ વાજખી ભાવે પૂરા પાડે છે, આ દુકાન સંવત ૧૯૫૪થી શરૂ થઈ હતી.

ડાબે હાથે સુખડીઆની કેવી સારી હારખંધ દુકાનો છે ! મીઠાઈ જોઈવવાની એમની તાસીર પણ ચોરસ છે ! પાછળ મસીદની સામે. કંસારાઓની જેવી ઓળ આપણે જોઈ હતી, તેવીજ આ સુખડીઆની ઓળ છે. કેટલાક ગાંધીઓ પણ છે ખરા. પણ આ ભાગને શુંકહે છે ?

* ઘઉં, જીરું, બાજરી વગેરે વનસ્પતિના ધોરાક ખાનારને ચાહ બિલકુલ અનુકુળ નથી. જૂનને મારી નાંખવાનો એમાં મોટો ફુર્જી રહેલો છે. પરમાંસ ખાનારા જનોને એ માફક હશે, તેમ એમાં જનૂતિ લાવવા વગેરે બીજા ગુણો રહેલા હશે તેની હું ના પાડતો નથી; તો પણ એનો રોજ ઉપયોગ કરી વ્યસન વળગાડવાથી એમાં રહેલા ગુણોનો લાભ મળતો નથી, અને નાહક ખર્ચ વધારવા સાથે તંદુરસ્તી બગાડવામાં આવે છે.

પૂરક—આ બધા ભાગને ભાગોળ નામથીજ ઓળખે છે. આ ડાબે હાથે બીજને રસ્તો આવે છે ત્યાંથી **લીમડાચોક** ગણાય છે; અને એ રસ્તો **કેળાપીઠમાં** સીધો નીકળે છે. ધોરી રસ્તે ચાલતાં બગ્ગરની દુકાનોમાં લોદાંવાળા, તખ્તાવાળા અને અંગ્રેજી દવા વેચનારાઓની દુકાનો જોઈ પ્રેક્ષકલાલ ધણી ખુશ થયા, અને **લાલગેટ** આગળ આવી પહોંચ્યા.

પ્રેક્ષક—આ બગ્ગરની વચમાં મકાન છે, જે ઘણું મોટું જણાય છે. એ કાનું છે ? ઓહો ! માંહે ધડીઆળ પણ મૂક્યું છે ને ?

લાલગેટ (કણુપીઠગેટ)

પૂરકલાલ—હા. એ મકાન ઘણું મોટું અને સારું છે. પણ સામે આ લાલભાગ છે એ પોલીસ ગેટ એટલે (ગેટ=મુકામ, ચોકી) પોલીસની ચોકી છે. જેવી તમે દિલ્હી દરવાજે પેસતાં પાંચ ફાનસની સામે જોઈ હતી, તેવી આ પણ છે. એની જોડે આગ છાંટવાના બંબા રહે છે. પોલીસ ગેટ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે. અને એનો અર્થ “સિપાઈઓને રહેવાની જગ્યા” એવો થાય છે. આ ગેટ બગ્ગરના મધ્ય ભાગે છે; અને એની બંને બાજુથી જો ધોરી રસ્તાઓ જાય છે. જમણા હાથનો નાણાવટમાં થઈને ચોકબગ્ગરમાં જાય છે; અને ડાબા હાથનો કિલ્લા આગળ જાય છે. આ બંને રસ્તાઓ એવા છે કે માણસો વિનાના ખાલી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. આવે સ્થળે રાહદારીઓને વખત જોવાને અનુકૂળ પડે, માટે આ ગેટને મથાળે એક ધડીઆળ મૂકવામાં આવ્યું છે. આવી ગેટો શહેરમાં ઘણી છે, અને દરેકમાં જરૂર જોટલા પોલીસો રહે છે. એમને તપાસ માટે જુદા જુદા શહેરના ભાગો નક્કી કરી આપેલા છે; તેટલામાં ફરતા રહી લોકોના જનમાલની સંભાળ રાખે છે. રાત્રે લોકો ઊઘતા હોય ત્યારે પણ ફરતા રહે છે, અને કોઈ ગુનેગાર પકડાય તેને શહેર ફાજદાર પાસે સંવારે લઈ જાય છે. દરરોજ સવારમાં આખા શહેરના

સિપાઇઓ ફોજદારને રાતની હકીકતની ખબર આપે છે, તેને ખેર-સહ્યા કહે છે. આ લત્તાને કણુપીઠ કહે છે.

પ્રેક્ષક—ચાલો હવે આગળ ચાલીએ, મને ભૂખ લાગી છે, માટે જરા ખાવાનું મળેતો ખાઈ લઇએ.

પૂરક—હા. આ રસ્તે ચાલતાં જમણા હાથપર પેલા (આગળ સ્ટે-શનપર વાત કરી હતી તે) પ્રખ્યાત દેવશંકર ધારીવાળાની દુકાન છે. એઓ ખાવાનું તૈયાર અને ચોખ્ખું રાખે છે, વળી એમના માળપર એસી ઉચ્ચ કામના મુસાફરોને ખાવા દે છે, તથા ખાઈ રહ્યા પછી પાણી પણ આપે છે. એમના ભાવો હંમેશાં એકજ છે. ધીનો ભાવ ચઢી જાય કે ઉતરી જાય; તો પણ એ ખાવાનું એકજ ભાવે વેચે છે. એમને ત્યાં ખાવાના મુખ્ય પદાર્થમાં માવાની ધારી, દળ અને દહીંતરાં મળે છે. તે અનુક્રમે ૬ અને ૫ આનેજ શેર વેચે છે, સેવ દુધની બનાવે છે. તે ચાર આને શેર વેચે છે. (ખાવાનું લીધું, અને નાસ્તો કરવા એકા પણ ખાતા ખાતા વાતચીત શરૂ રાખી.)

ગુલાબરામની • વીશી.

આની પૂર્વ બાબુએ સ્ટેશનના જેવી એક મોટી વીશી છે, અને તેમાં અને વખત દાળ, ભાત, શાક ને રોટલી ખાવાના મળે છે. જથુના રહેનાર પાસે દર માસે ૬ રૂ. એકઆનો લે છે. એમને ત્યાં મીઠાઈ વગેરે પણ મળે છે. અગ્રેજી બહુનારા બહાર ગામના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તથા ખીન્ન નોકરો એમાં રાત્રે રહે છે. તે દરેકની પાસે મહિને આઠ આના ભાડાના, ચાર આના દીવા બત્તિના તથા ચાર આના નહાવાના પાણીના મળી રૂ. ૧ ખીન્ને લે છે. આ વીશી ગુલાબરામની છે. એઓ જાતે બુદ્ધિમાન અને શોખિન છે. હાલમાં એમણે બે મોટરકાર ભાડે ફેરવવા સુરતના પ્રખ્યાત ધણીઆળી ધનરાજ પરમાર જોડે મળીને આણી છે

ખાઇ ઉઠ્યા પછી આગળ ચાલતાં પૂલ આવ્યો. તે જોઇ પ્રેક્ષક—ઓહો ! આ શહેરની વચમાં પૂલ બાંધ્યો છે! શું નીચે ખાડી છે કે શું ?

પૂરક—ના ભાઈ, એ ખાડી નથી. એ ભાગ કેળાંપીડનો બજાર(ચૌક) ફહેવાય છે. એ જગ્યાએ પહેલાં ગામડેથી વેચવાને કેળાં પુષ્કળ આવતાં તેથી કેળાંપીડ નામ પડ્યું હતું. એ ભાગ ઘણો નીચો છે, અને આપણે ચાલીએ છીએ તે ઘણો ઉંચો છે; તેથી ગાડી ઘોડાને તથા માણસને જવા આવવાને સુગમ પડવા આ પૂલ બાંધ્યો છે. આ ડાયા હાથનો રસ્તો સીધો નૌસારી ભાગેજો થઇ નૌસારી દરવાજા સુધી જાય છે; તથા જમણા હાથનો રસ્તો કતારગામ સુધી જાય છે.

આગળ ચાલતાં ડાબે હાથે ૧લા નંબરની ગુજરાતી નિશાળ આવી ત્યાં ઉભા રહ્યા. પૂરકલાલ—આ સુરતની નંબર ૧ લાની નિશાળ ફહેવાય છે. એ સુરત જિલ્લામાં સૌથી મોટી છે. એમાં ૬૦૦ છોકરાઓ વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. હાલમાં એમાં રજતથી ૭મા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ચાલે છે. નિશાળનું મદ્રાન મોટા મંદીરના તાબાનું છે, તેને મ્યુનિસિપાલિટી દર મહીને ૩૦ રા. ભાડું આપે છે. એ શાળાના મુખ્ય મહેતાશને ૬૦ રૂપીઆ પગાર મળે છે. આ શહેરમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કુલ ૨૫ નિશાળો ચાલે છે; તેમાં ૧૬ ગુજરાતી ભાષાની, ૫ ઉર્દુ ગુજરાતી ભાષાની, અને ૪ કન્યાશાળા છે. એ ઉપરાંત સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખારોનેટના ખાતાની તથા મીશન ખાતાની છોકરા છોકરીની શાળાઓ છે. શેઠ પ્રેમચંદ્રરાયચંદની બે કન્યાશાળા એક જૈન પાઠશાળા તથા ૧ સંસ્કૃત પાઠશાળા છે. વળી સુરતના પ્રખ્યાત વકીલ ગુલાબદાસ ભાઈદાસે એક કન્યાશાળા કાઢી છે. તેમાં બાળકીઓને રાંધણ કામ, ગુંથણ કામ, ભરત કામ, વગેરે જિઘોગ અને નીતિની કેળવણી અપાય છે. હાલમાં મ્યુનિસિપાલ તાબાની ઘણી બરી શાળાઓમાં અત્રેની થિયોસોફીકલ સાસાઈટીના પ્રેસિડન્ટ અને પેન્સનર સબજજ રા. સા. મધવચ્છરામ બળવચરામ હોરા તરફથી નીતિધર્મની કેળવણી આપવામાં આવે છે. એ કામ માટે સ્કુલના મુકરર વખત બાદ ગુજરાતી શાળાઓમાં એક કલાક

સુધી એક યા એ શિક્ષકો રોકાય છે. અને તેમની લાયકાત પ્રમાણે તેમને પગાર આપવામાં આવે છે.

મોટું મંદીર

પ્રેક્ષકલાલ—તમે ઉપર કહ્યું કે આ મકાન મોટા મંદીરનું છે, તો એ મંદીર કયા ધર્મનું છે? અને કયાં આગળ આવ્યું છે?

પૂરકલાલ—આ ડાબા હાથે ગલી છે, તેમાં નજીક આવેલું છે. આસો આપણે જઈ આવીએ. એમ કહી મંદીર આગળ બંને આવ્યા. પૂરકલાલે કહ્યું જુઓ આ મોટું મંદીર આ શહેરમાં આવડું મોટું બીજું મંદીર નથી, માટે એને મોટું મંદીર કહે છે. એમાં શ્રીખાળ કૃષ્ણલાલજીની મૂર્તિ છે, અને તેની પુજા થાય છે. આ ધર્મ વૈષ્ણવ ધર્મને નામે જાણખાય છે. એના આચાર્યને મહારાજ કહે છે. ભગવાનની મૂર્તિને સારાં સારાં ખાવાનાં, તથા વૈભવના પદાર્થો ધરાવે છે, અને ઘરેણાં લૂગડાં પહેરાવે છે; તથા તેના દર્શન ભક્ત જનોને વખતે વખત કરાવે છે. આ મંદીરમાં નોકર ચાકર વગેરે મળી રોજ ૧૫૦ થી ૨૦૦ રૂ. સુધી ખર્ચ થાય છે, અને તે ભક્ત જનોથી પૂરો પડે છે. દેવલાક ભક્ત મરી જાય છે; સારે તેની પાછળ કોઈ ન હોય તો તેની તમામ મિલકત મંદીરને અર્પણ કરે છે, કોઈ માણસ મંદીરમાં મરતી વખતે અમુક રકમ આપે છે, અને કોઈ મહારાજની પધરામણી કરી અમુક રકમ ભેટ આપે છે. આવી રીતે આવક પણ પુષ્કળ થાય છે. જેથી ખર્ચ માટે અડચણ આવતી નથી. ઉલટો દર વર્ષે મંદીરની મિલકતમાં વધારો થાય છે. આ ધર્મ શ્રી વલ્લભ સ્વામીએ ચલાવ્યો હતો, તેથી વૈષ્ણવ વલ્લભાચાર્ય સંપ્રદાયના નામે જાણખાય છે. વૈષ્ણવ ધર્મના બીજા ૫-૬ પંથો છે તેમાંનો આ એક છે. પ્રભુ પર પ્રેમ રાખી મોક્ષ મેળવવાનો આ માર્ગ છે. આ

ધર્મમાં આ શહેરનો લગભગ ગા બાગ હશે. જન્માષ્ટમી (આવણુ વદ ૮) ને દિવસે આખી રાત અને દિવસ દર્શન થાય છે. બાકીના દિવસે નક્કી કરેલા વખતેજ દર્શન કરાવે છે, તેથી લોકોનાં ટોળે ટોળાં મંદીરમાં બેઠેલાં જોવામાં આવે છે. કેટલાંક સ્ત્રી અને પુરૂષો દર્શન કર્યા વિના અન્ન જળ લેતાં નથી, એવાં પ્રેમી ભક્ત પણ એ માર્ગમાં છે. દર્શનના સમયે જે જેના પોકારો સાથે સ્ત્રી અને પુરૂષોને રસ્તામાં દોડતાં જોવામાં આવે છે. આ સંપ્રદાયના બીજાં મોટાં બે મંદીર આ શહેરમાં છે. તેમાંનું એક ગોખીપરામાં **લલ્લુ મહારાજનું** તથા બીજું કારપારામ મહેતાના ખાંચા આગળ **ગોવિંદ મહારાજનું** છે. વૈષ્ણવ ધર્મના દેવકીનાંદન આચાર્ય તત્વજ્ઞાની તરીકે ઘણા પ્રખ્યાત છે. તે ગોવિંદ મહારાજના મંદીરની ગાદીના માત્રીક છે.

સ્ત્રી છોકરાંની ઇસ્પતાલ.

પ્રેક્ષક—ચાલો હવે પાછા મોટે રસ્તેથી આગળ ચાલીએ. ખતો જણા ગલીમાં થઇ રસ્તાપર આવ્યા, અને આગળ ચાલ્યા. મસીદ આગળ થઇને જતાં જમણા હાથે એક સુંદર મકાન અને બાગ જોઇ પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું. આ મકાન કોનું છે વાર ?

પૂરક—એ સ્ત્રી છોકરાંની ઇસ્પતાલ છે. એ મોરારભાઈ વિજ-ભૂખણદાસ સ્ત્રી છોકરાંની ઇસ્પતાલને નામે ઓળખાય છે. એમાં માત્ર સ્ત્રીઓ અને છોકરાંનેજ દવા આપવામાં આવે છે. અહીં ડોક્ટર કમ્પાઉન્ડર (દવા આપનાર) વગેરે તમામ નોકર સ્ત્રીઓજ છે. તેથી શહેરની સ્ત્રીઓને દવાની બાબતમાં ઘણુંજ સુખ થઇ ગયું છે. આ ઇસ્પતાલ બંધાયાને આશરે ૮-૯ વર્ષ થયાં છે, અને ત્યારથીજ એમાં ડોક્ટર રૂક્મા બાઈની નીમણુંક થઇ હતી. જેઓ હાલ પણ છે. એઓ સ્વભાવે ઘણાં સુશીળ અને વિદ્વાન હોવાથી ઘણાં લોકપ્રિય

થઈ પડેલાં છે. પહેલાં એમનાં પ્રમુખપણા નીચે શહેરની સ્ત્રીઓની સમા મળતી હતી. હાલમાં નર્સ (દાદાનું કામ કરનાર) તૈયાર કરવાનો એક વર્ગ ઉઘાડ્યો છે. જે ઘણો લાભ કારક નીવડશે. દર વરસે હમ્બરો સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન (સોઈઆણી) સ્ત્રીઓને હાથે રોગની ભોગ થઈ પડે છે, તે આથી અટકશે, અને તેનો આશિર્વાદ આ વિદ્વાન સ્ત્રી ડોક્ટરને મળશે. આ મકાન શેઠ મોરારભાઈના ગુજરી જવાખાદ તેની સ્ત્રી બાઈ દયાકોરે પોતાના પતિની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે બંધાવી આપ્યું હતું. એનો વહીવટ સરકાર કરે છે. મકાનની મરામત મ્યુનિસિપાલ કમિટી તરફથી થાય છે, અને તેને માટે અમુક રકમ મ્યુનિસિપાલિટીમાં જમા કરાવેલી છે. હાલમાં આ ઇસ્પતાલની એક શાખા હરીપરામાં ઉઘાડવામાં આવી છે. કારણકે તે તરફની સ્ત્રીઓને આ ઇસ્પતાલ દૂર પડે છે. આ ઇસ્પતાલમાં દરદી સ્ત્રીઓને રાખવાની સગવડ પણ છે. આવી ઇસ્પતાલ ઘણાં થોડાંજ શહેરોમાં હશે.

પ્રેક્ષક—આ દવાખાનાની સામેની ગલીમાં પતરાનું મકાન શાનું દેખાય છે? શું એ નાટકશાળા છે ?

પૂરક—હા. એ વિક્ટોરીઆ થિયેટરને નામે ઓળખાય છે તે. પ્રિન્સેસ થિયેટર જોતાં તમને એ વિષે વાત કરી હતી. એ થિયેટર અત્રેના એક બેહોરા ગૃહસ્થે બંધાવ્યું હતું. એમાં વિક્ટોરીઆ કંપની જે બાલીવાળા ના નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે, તેના ખેતો પહેલ વહેલા થયા હતા. આ ભાગ ભાગાતળાવ નામથી ઓળખાય છે. કારણ કે એ જગ્યાએ અસલ તળાવ હતું. હાલમાં પણ એ જગ્યા નીચીજ જણાય છે. બંને ભાઈઓ વાતચીત કરતા કરતા, બજારમાં ગયાં જમણી બાજુએ આવેલી કાપડીઆ, ફરનીયરવાળા વગેરેની દુકાનો જોતા જોતા આગળ ચાલ્યા. એટલામાં જમણા હાથે છબી પાડનાર (ફોટોગ્રાફર)ની દુકાન આવી. તે જોઈ ઉભા રહ્યા.

ફોટોગ્રાફર.

પ્રેક્ષક—આ બધી છબીઓ શા માટે બરાબી હશે ? શું એ છબી વેચનારની દુકાન છે ?

પૂરક—આ દુકાન છબી પાડનાર (ફોટો ગ્રાફર)ની છે. જેમને પોતાની છબી પડાવવી હોય, તેમને એ પાડી આપે છે. આ બધી છબીઓ લટકાવી છે, તે કોષ્ટકોને જોવા માટે છે. એ જોવાથી એના કામથી વાકેફ થાય છે. એટલે જેમને છબી પડાવવી હોય; તેઓએ કેવડી છબી લેવડાવવી, કેમ ઉભા રહીને કે બેસીને લેવડાવવાથી સારી પડે, કેવી રીતે મઠાવવાથી સારી દેખાય તે જોવાને ડીક પડે છે. છબી પાડનાર આ શહેરમાં ત્રણ ચાર છે. તેમાં સૌથી સાફ કામ કરનાર આ ગણાય છે. એનું નામ **પરજનરામ મોતીરામ દિવાન** છે. વળી એઓ ધણા મીઠનસાર અને બુદ્ધિશાળી છે. બીજા પ્રખ્યાત છબી પાડનારમાં **મીરધા** અને એક વહોરા ગૃહસ્થ (લાલગેટ . સામે) છે. આ કામમાં સુરજના પ્રકાશની ધણી જરૂર છે. તથા ધૂળ લાગવી ન જોઈએ માટે દરેક ફોટોગ્રાફર પોતાના મકાનમાં કાચનો ઓરડો યાને **ગ્લાસ રૂમ** તૈયાર રાખે છે. કેટલાક પહેરવાના પેશાકો પણ (છબી પડાવનારને જરૂર હોય તો) આપે છે, છબી પાડવાનાં યંત્ર (સંચા) ને **કેમેરા** કહે છે. (બની શકે તો શિક્ષકે આ યંત્ર તથા છબી કેમ પાડે છે તે બતાવવું.)

પ્રેક્ષક—ભાઈ પૂરકજાણ, હવે અંધાઈ થવા આવ્યું છે, માટે બાકીનું કાલે જોઈશું; પણ પશ્ચિમ બાજુએ પેલાં પાંચ ફાનસ જેવું શું જણાય છે ?

પૂરક—એ દિલ્હી દરવાજે પેસતાં જોયાં હતાં, તેવાં ફાનસોનો જુમખો અને ફરતી એકક માટે છોખંધ ચોતરો છે. એ જગ્યાએ ૪-૫ રસ્તાઓ ભેગા થાય છે, માટે વધારે પ્રકાશની જરૂર હોવાથી એ મૂકેલાં છે. પણ હંમેશાં બધાં સળગતાં નથી, એ સુરતની મરીબી સુચવે છે. સુરતમાં અમદાવાદ કે મુંબઈ જેટલો વેપાર રોજ-

ગાર ચાલતો હોય, અને માણસ કે ગાડી ઘોડાની ધમાલ હોય તો સળગાવવાંજ પડે.

આટલી વાત કરી પાંચ દાનસ જેઠ પૂરકલાલને ઘેર જઈ વાળુ કરી સુતા. સુતા ખરા, અને આખા દિવસનો થાક હતો; છતાં જગ્યા ફેર થવાથી તથા પથારીમાં જરા વસ્તી (માંકણ) જણાવાથી પ્રેક્ષકલાલ ને ઝટ ઉંઘ આવી નહિ. તેથી પાંછા વાતે ચડયા.

કેટલીક હકીકત.

પૂરકલાલ—ભાઈ પ્રેક્ષકલાલ, હમણા સુરતમાં જોવાનું શું છે. ઈ. સ. ૧૭૯૬એટલે આજથી ૧૧૦ વર્ષ પર આપણે જોયું હોત તો “સુરત એક સોનાનીજ સુરત” હતી. ૮ લાખની તો વસ્તી હતી. તેમાં આજ ૧૯૦૧ ની છેલ્લી ગણતરી મુજબ ૧ લાખ ૧૯ હજાર છે. ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજી મહારાજ એ લૂંટ ચલાવી ને વખતે ૧ કરોડ ૫૦ લાખનો માલ લઈ જવા પામ્યા હતા; તેમજ ઈ. સ. ૧૬૬૯ માં ખીજવાર લૂંટયું, ત્યારે પણ સારી દોલત લાઈ આવી હતી. શિવાજીની પહેલાં ત્રણ વાર શીરંગીઓએ લૂંટયું, અને સળગાવ્યું હતું. આજે એવા લૂંટનાર કોઈ નથી, તેનું માન અિટ્રીશ રાજ્યને ધરે છે. ઈ. સ. ૧૮૩૭ એટલે સંવત ૧૮૯૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને સોમવારની મોટી આગથી શહેરમાં પુષ્કળ નુકસાન થયું હતું, અને ઘણાં કુટુંબો ધરબાર વિનાનાં થઈ ગયાં હતાં. એ વખતે લગભગ ૪૭ લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું. એ ઉપરાંત ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં ફરી પાછી મોટી આગ લાગી હતી, અને લગભગ ૩૦ લાખનું નુકસાન થયું હતું. વળી ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં મોટી રેલ આવી હતી, અને શહેરના ઘણા નીચા ભાગોને ભારે નુકસાન કર્યું હતું. એજ વર્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનજી નાથજી સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા. વળી સંવત ૧૮૪૭ એટલે

ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં મોટા દુકાળ પડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં રૂના શેર સટ્ટા ચાલ્યા, અને અત્રેની નામિયી આત્મારામ ભુખણની પેઢી દબાઈ ગઈ. એની પેઢીપર ગમે તે ગામની, અને ગમે તે સાલુકાર પરની હુંડીઓ મળી શકતી હતી. એવા સરાફ હાલમાં કોઈ છેજ નહિ. તે વખતમાં ત્રવાડીજી, આત્મારામ ભુખણ, લંસાળીજી, નગરશેઠ, મહહારભાઈ, અને હીંમતરામ મયારામ વગેરે મોટા સાલુકાર ગણાતા. ત્રવાડીજી અને આત્મારામ ભુખણ વગેરે કેટલાક સાલુકાર કંપની સરકારને વ્યાજે નાણા ધીરતા હતા. આજે એમના પ્રમાણમાં માત્ર નામના સાલુકારો શહેરમાં છે. કહેવાય છે કે ત્રવાડીજીના પગમાં પકરેખા હતી, અને તેથી એમની પાસે બહુ લક્ષ્મી રહેતી હતી. પૈસાનાં ભોંયરા ભરેલાં હતાં, અને તે પર કાટ ન ચઢી જાય તે માટે અમુક વખતે મીઠું નાંખી ખંડાવતા હતા. એમણે એક વખત કંપની બહાદુરને ગાડે ગાડાં ભરીને પૈસા ધીરી મદદ આપી હતી. એમને ઘેર છાપન પર ભૂંગળ વાગતી. (ઘરમાં ગેબી-અવાજે થતા) એમણે ૩ લાખ રૂપીઆ ખર્ચા બાલાજીનું દહેરું અંધાવ્યું છે, તે શહેરના મધ્યભાગે છે. એના ખર્ચ માટે સેવની ગામની કુપજ ધર્માદા કરી છે. એ મંદીરમાં દેવની સ્થાપના કરી, તે વખતે એમની આઈએ મોતી લુટાયાં હતાં. ત્રવાડીજી જાતે નાગર હતા. એજ સુરતની આજે આ હાલત પણ છે ! તેમાં વળી સંવત ૧૯૫૬નો દુકાળ તથા વારંવાર લાગતી આગો અને હાલમાં ચાલતી મરકીની આફતો સુરતને પડ્યા પર પાડું મારે છે.

પૂરકલાલ—ભાઈ પ્રેક્ષકલાલ, શહેરના ભાગોનાં નામ, તથા તે પડવાનું કારણ પણ તમારે જાણવું જોઈએ; માટે આ નકશા પર ખાલી નજર કરો. એમ કહી નકશામાં દરેક ભાગો અતાવતા ગયાને કહેતા ગયા.

શહેરના મુખ્ય ભાગો તથા તે નામ પડવાનાં કારણ.

નામ. વસ્તી.

ઉદ્દોગ.

નામ પડવાનું કારણ.

- ૧ વાડીફળીઉં —વાણીઆ, આહાલુ વગેરે—વેપાર, નોકરી. —એ જગ્યાએ વાડી હતી.
- ૨ ગોપીપદું —શ્રાવક, નાગર, કાયસ્ત —વેપાર, નોકરી. —ગોપીના નામથી.
- ૩ અંબાજનોચકસો—આહાલુ, સોની વગેરે —નોકરી ને કારીગરી.—અંબાજી માતાના સ્થાનક ઉપરથી.
- ૪ બાલાજનો — —વાણીઆ વગેરે —નોકરી ને વેપાર —બાલાજીના સ્થાનક ઉપરથી
- ૫ કેળાંપીઠ —વાણીઆ, આહાલુ ને — — —એ જગ્યાએ કેળાંની વખારે હતી.
- ૬ ભાગાતળાવ —વાણીઆ ને ધાંચી — — —ભાગેલા તળાવ ઉપરથી
- ૭ સોનીફળીયું —સોની વગેરે —કારીગરી —સોનીની વસ્તી વધુ હોવાથી.
- ૮ દેશાધપેળ —વાણીઆ, આહાલુ ને ધાંચી—વેપાર ને નોકરી —દેશાધીએ રહેતા હતા, તેથી વગેરે.
- ૯ અરેખાંનોચકસો —મુસલમાન, ખારવા વગેરે—કારીગરી —અરેખાનના નામ ઉપરથી.
- ૧૦ જીવું દરબાર —કોળી, મુસલમાન વગેરે —મજૂરી —એ જગ્યાએ અસલ દરબાર હતું.

- ૧૧ ચોકઅબર —સીંધી, શ્રાવક, ધાંચી ને—વેપાર
અબર છે.
- ૧૨ નાણાવટ —વાણીઆં વગેરે —વેપાર, નોકરી
- ૧૩ સોદાગરવાડો —મુસલમાન વગેરે —વેપાર, નોકરી
- ૧૪ મુગલીસરા —ખિસ્તી, શ્રાવક, વગેરે —વેપાર ને નોકરી
- ૧૫ મુલ્તાંચકલો —મહેર સ્ત્રીઓ, મુસલમાન—હલકું કામ
વગેરે.
- ૧૬ શાહુચોર —વાણીઆ, પારસી, ગોલા —વેપાર, નોકરી,
વગેરે.
- ૧૭ માછલીપીઠ —પારસી, મુસલમાન વગેરે —વેપાર, નોકરી
- ૧૮ રાણીતળાવ —વાણીઆ, ડબગર વગેરે —વેપાર, નોકરી
- ૧૯ કચુપીઠ —વાણીઆ, અબર છે, — “
- ૨૦ લીમડાચોક —વાણીઆ, ધાંચી, — “
- મુલ્લા મેદાનમાં અબર થયો હતો માટે.
- સાહુકારોની પેઢીઓ હતી.
- સોદાગરને રહેવાની જગ્યા હતી.
- મુગલ લોકો રહેતા હતા.
- મુલ્તાંજના નામથી.
- સાહુકારોને રહેવાની જગ્યા હતી.
- માછલી વેચવાનો અબર હતો
- એ જગ્યાએ તળાવ હતું અને તે ગોપીની સ્ત્રી ને રાણી કહેવાતી તેણે અર્ધાવેલું હોવાથી.
- દાણાનુ અબર હતું.
- એ જગ્યાએ અસલ મેદાન હતું. અને તેમાં લીમડાનાં જાડો વધુ હતાં હાલ પણ જે છે.

પાણીની ટાંકી.

રાત્રે ઉપર મુજબ વાતચીત થયા પછી ઉઘીગયા હતા. બીજે દિવસે પ્રેક્ષકલાલ તથા પૂરકલાલ ઘરથી સવારમાં પહેલા ઉઠી નાહી ધોઈ પ્રભુ ભજનમાંથી પરવારી જમી કરીને નીકળ્યા; અને કિલ્લાના મેદાનમાં આવી ઉભા. તે વખતે બરોબર ૧૧ અને ૧૨ ની વચ્ચેનો વખત હતો. બંને પાણીની ટાંકી આગળ એક લીમડાની તળે એકલા બેસી વાત કરવા લાગ્યા.

પ્રેક્ષક—આ મેદાનમાં પાણીની ટાંકી છે. એ પત્થરથી બંધાવેલી છે, અને એ ટાંકીને ફરતા કોંક (પાણી લેવાની ચાવીઓ) બેસાડેલા છે. તેમાંથી લોકો પાણી ભરે છે. એ વિષે શું જાણવા જોતું છે ?

પૂરક—હા. એને ટાંકી કહેવામાં આવે છે. આખા શહેરમાં આવી ટાંકીઓ ઘણી છે, તથા તે ઉપરાંત ઉભા નજો પણ જોઈએલા છે; તેમાંથી લોકો પાણી ભરી જાય છે. એ પાણી આ શહેરની ઇશાન કોણુમાં વરાછા કરીને ગામ છે ત્યાં આગળથી (આતાપી નદીમાંથીજ) લઇને નળ વાટે શહેરમાં આણ્યું છે. એ કારખાનું ઇ. સ. ૧૮૯૮ માં એટલે આજ આઠ વર્ષપર થયું હતું. આપણે તે જોવા જઈશું. હાલ તો માત્ર તમને એટલું જ કહું છું કે ત્યાં મોટી લોઢાંની ટાંકીઓ ઉઘી જગ્યા બાંધીને જોડવી છે. તેમાંથી નળ મૂક્યા છે, તે વાટે શહેરની દરેક ટાંકીઓમાં તથા જે ઘરોમાં નળ લીધા હોય; તેમાં પાણી આણ્યું આવે છે. આ નળથી પાણીનું ઘણું સુખ થઈ ગયું છે, અને તેનું માન માણ કલેક્ટર એફ. એસ. પી. લેલીસાહેબને ધટે છે. આ શહેરમાં આગનું જેર વિશેષ હોવાથી આગ છાંટવાને પાણી મળતું નહોતું તેથી લોકના જન માલનું ભારે નુકસાન થતું. તે અટકાવવા ઘણા લોકોની ના છતાં આ કામ તેમણે ઉપાડ્યું હતું. હાલ પ્રસંગોપાત તેમના વખાણ પણ થાય છે.

પ્રેક્ષક—નદી તો આ નજીક છે, ને વરાછા આગળથી પાણીના નજો

કેમ લાગ્યા હશે ?

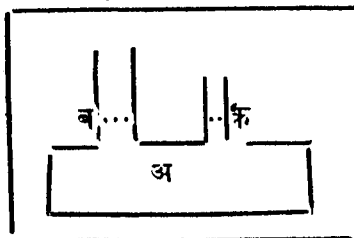
પૂરક—એ વાત ખરી, પણ ભરતીનાં ખારાં પાણી કુલ પાડા અને તેની પેલી મેર સુધી પૂર્વમાં જાય છે; તેથી એટલા ભાગના પાણી ખારાં થઈ જવાથી નળના પાણી બગડી જવાનો ભય રહે છે. આટલે દૂર એ કારખાનું છે, છતાં ઉનાળામાં નળનાં પાણી ખારાં થઈ જાય છે, તેથી ૧-૨ માસ લોકોને આપદા પડે છે.

પ્રેક્ષક—શું ત્યારે વરાછા આગળની ટાંકીમાં પાણી નદીમાંથી લે છે?

પૂરક—ના. મોટા ને ઉંડા કુવા નદીના ભાગમાં ખોદાય છે; તેમાં ઝરીને (ગળાઈને) આવે છે; તેમાંથી સંચા વડે ઉંચે લોદાંની ટાંકીમાં ચઢાવે છે. છતાં કેટલીકવાર ખારનો ભાગ જઈને કુવાનું પાણી બગાડી નાંખે છે. ઇજનેરો (બાંધકામના વિકાનો) કહે છે કે હજી પણ એ કુવા પૂર્વ દિશામાં આગળ (બાંધાન ગામ તરફ) હોવાની જરૂર હતી. હવે તમને સમજાયું હશે કે નદી નજીક છતાં નળ અહીંથી કેમ લીધા નથી.

પ્રેક્ષક—હા. હવે હું સમજ્યો કે અહીંયા નજીકથી નળ લીધા હોત, તો હંમેશાં મીઠાં પાણીને બદલે ખારું પાણી પીવાને મળત. માટે વરાછા આગળ જ્યાં ભરતીના ખારાં પાણી વધુ જઈ શકતાં નથી, તેવી જગા પસંદ કરી છે. પણ ત્યાં આગળ સંચા વડે, એ ટાંકીઓ ઉંચી જગાપર ગોઠવી છે તેમાં પાણી લે છે; તેનું કારણ સમજાયું નહિ.

• પૂરકલાલ—જુઓ આ એક માટીનું કે ધાતુનું પોતું વાસણ છે.

જે બંધી તરફથી બંધ છે, પણ ઉપરની બાજુએથી એ કાચની બ અને ક ના નામની નળી બેસાડી છે. બને નળી પોલી અને કાચની હોવાથી પારદર્શક (આરપાર દેખાય એવી) છે. એમાંની બ મોટી ને પહોળી છે; ને ક નાની ને

સાંકડી છે. હવે હું આ ટાંકી આગળ જઈ માંહે એક નળીમાંથી પાણી રેડું છું. પ્રથમ તો આ ખાલી વાસણ ભરાયું. હવે જુઓ, આ કાચની

નળીમાં ઉપર જણાવા માંડ્યું. હવે જુઓ ખંતે નળીમાં ...આવા કાપા
ખરોખર આવીને અટક્યું, પણ વધારે ઓછું ચઢતું નથી. હવે હું નાની
ને સાંકડી કે નળી ભરી દઈશું; તો તે નળીની ખરોખરજ જ નળીમાં
પાણી આવીને અટકી ગયું. હું વધારે રેડું તો પણ જ નળીમાં ઊંચું ચ-
ઢતું નથી. આ ઉપરથી તમને કંઈ સમજાય છે?

પ્રેક્ષકલાલ—હા. પાણી હમેશાં સરખું રહેવાનો (સરખી સપાટી
રાખવાનો) ગુણ ધરાવતું હોય એમ જણાય છે.

પૂરકલાલ—હવે તમે જ મોટી નળીને પાણીથી ભરો. જોઈએ શું
થાય છે. પ્રેક્ષકે રેડ્યું, તો કેમાં થઈને પાણીની ઊંચે ધાર જવા માંડી,
અને તે પણ જ નળી કરતાં વધારે ઊંચી ઉડી નહિ.

પ્રેક્ષક—ભાઈ પૂરકલાલ? હવે હું ખરોખર સમજ્યો. પાણી સરખી
સપાટી રાખે છે. એ વાત મને સમજાઈ; અને આ સાદા યંત્રથી વરાછા-
ની ટાંકી ઊંચી રાખવાનું કારણ પણ મને જણાયું. આ જ નળીમાં પાણી
રેડવાથી જેમ કે નળીમાં સપાટી સરખી કરવાને પાણી ઊંચું ઉછળ્યું;
તેમ વરાછાની ટાંકી ઊંચી હોવાથીજ આ શહેરના બધા લોકોને બીજા
ત્રીજા કે ચોથા માળ જેટલી ઊંચાઈએ પાણી મળી શકે છે. જો એ
ટાંકીઓ વરાછા આગળ જમીન પરજ ગોઠવી હોત, તો કે નળીમાં પા-
ણી રેડવાથી જેમ જ નળીમાં અડધે ચઢી અટકી ગયું. તે ઊંચે ચઢી
શક્યું નહિ; તેમ શહેરના લોકોને ઊંચે (માળે) સુધી પાણી મળત નહિ.

રા. બા. નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટ. (જહેરહોલ)

પૂરકલાલ—હવે એ વિષે વધારે હકીકત ત્યાં જઈશું ત્યારે જણી-
શું. હાલતો જુઓ આ નવું ગંગવર મકાન પથરથી બંધાય છે, એ
નગીનચંદ ઇન્સ્ટીટ્યુટને નામે ઓળખાશે. આ શહેરના નામિયા ઝવે-
રી રા. બા. નગીનચંદ ઝવેરચંદ જેઓ ધણા પૈસાદાર છે, અને મોતીના

જામરા વેપારી છે; તેમણે રા. ૩૦ લગ્નર આપી શહેરમાં જાહેર હોલની ભારે ખોટ હતી, તે પૂરી પાડી છે. એમાં ઍંદ્રુસ લાયબ્રેરી પણ આવશે. જાહેરના લાભની મોટી સભાઓ હવે એમાં મળશે. આજ સુધી વાડીઓ, અને નાટકશાળાઓ મેળવી કામ ચલાવતા; પણ તેમાં સંતોષકારક ગોઠવણ થઈ શકતી નહિ. હવે એ આખતનું દળદર ગયું છે.

પ્રેક્ષક—શું નગીનચંદ્રે જવેરી! જેમને ત્યાં હમણાં લક્ષ ગયાં હતાં, અને હાથીપર કોઈ વાર ન જોયેલો એવો વરઘોડો કાઢ્યો હતો, તથા ઈ-દ્રાસન કરતાં પણ અધિક શોભાવાળો મંડપ બાંધ્યો હતો, અને જેમાં પીજળીની લાઇટ કાઢી હતી તેજ નગીનચંદ્રે કે ?

પૂરક—હા, હા, તેજ. એમની ઉદારતાનો તો કાંઈ છોડોજ નથી. હું કહું છું કે પ્રભુ એમની પાસે છે, તેનાથી લગ્નરો ને લાખો ગણું (આ ઘો-રણના છોકરાને લાખ સુધીનાંજ પરિમાણ શીખવાના છે.) ધન આપજો. અને એમનું દિર્ઘાયુષ કરજો કે આવાંજ ઉદારતાના કામો વધારે કરે !! આ મોટી સંખ્યાવત પણ લગ્નની ખુશાલીમાંજ ફરી હતી. મારે આ પ્રસંગે ભુલી જવું ન જોઈએ, કે આ શહેરમાં એક પાદરી (ખરેખર! એક-જ છે.) રેવરંડ જૉન શિલીડી સાહેબ જે ઍંદ્રુસ લાયબ્રેરીના સેક્રેટરી અને મ્યુનિસિપાલિટીની સ્કુલ કમીટીના ચેરમેન સાહેબ છે. તેઓ યુરોપખંડના આયર્લાન્ડના વતની હોવા છતાં જાણે સુરતજ ખેતાની જન્મ ભૂમિ હોયતી! એવી રીતે સુરતી પ્રજા અને શહેર ઉપર ખ્યાર રાખે છે; અને બધાજોડે પાણીમાં દૂધની માફક હળીમળી મળ્ય છે. રા. આ. નગીનચંદ્રને આ જાહેર હોલ બંધાવી આપી નામ અમર કરવાની શુભ સલાહ આપનારાઓમાં રેવરંડ જૉન શિલીડી સાહેબજ મુખ્ય છે. વળી આ ઉપરાંત આ જવેરી સાહેબે નાનપુરા નં ૨ ની સ્કુલમાં ખેતાના પરણનાર પુત્રોના શુભ લક્ષ્મીની યાદમાં એક કિન્ડર ગાર્ડન મ્યુઝિયમ સ્થાપ્યું છે. આવી આવી અનેક સંખ્યાવતો, ને દેશ દાઝના કામો તરફ નજર કરી સરકારે એમને હાલમાં રાવ બહાદુરનો માનવતો ખેતાખ આપ્યો છે. એ ખેતાખની સતંદ આપવાના મેળાવડા વખતે આખું શહેર આ મેદાનમાં ભેગું મળ્યું હતું; એજ આ

શહેરના લોકોનો એમનાપર કેટલો પ્રેમ છે, તે જણાવે છે. આ જાહેર હોલનો ખાચો માનવતાં મીસિસ વેસ્ટ્રોપ કલેક્ટર સાહેબને હાથે નાંખાયો છે.

પ્રેક્ષક—માઠ પૂરકલાલ, આર વાગવાનો વખત થયો છે તેથી તાપ બહુ પડે છે. ચાલો નદી કિનારે જઈને થોડીવાર આરામ અને ફંડી હવા લઈએ. એમ કહેતાં બંને ચાલ્યા, ને પૂલની જમણી બાજુએ કિનારાપર જ્યાં બેઠક છે ત્યાં જઈ બેઠા.

તાપી નદી.

પૂરકલાલ—પ્રેક્ષકલાલ, આ નદીનું નામ તાપી નદી છે. એ આ છલ્લામાં સૌથી મોટી છે. શહેરના લોકો એને માતા તુલ્ય માન આપી પુજા કરે છે. સુરત આગળ એ ગા માઈલ પહોળી છે. તથા એનાથી નાહવા ધોવા વગેરેનું બહુજ સુખ છે. તમારા જાણવામાં છે કે સુરત, ભરૂચ, અને અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરો આવાં સુખના કારણેજ નદી કિનારે વસાવ્યાં છે. એનું બીજું ઉત્તમ સુખ હું તમને આગળ જણાવીશ. આ નદી સાતપુડા પર્વતના ઇંજરડી ટુંગરમાંથી નીકળે છે, અને મધ્ય પ્રાંતમાં બેડુલ ગામ પાસેથી સર્પાકારે વહેતી વહેતી અહીંથી ૯ મૈલ ઉપર અંભાતના * અખાતમાં (અરબી સમુદ્રમાં) મળી જાય છે. એમાં કિનારાની ઋતુમાં સુરત સુધી ને ચોમાસામાં બાંધાન સુધી નાની આગબોટ જઈ શકે છે.

એ જ્યાં સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યા સુખ કે આરૂં કહેવાય છે. મોટી ભરતીનું પાણી એ સુખથી ૩૨ માઈલ સુધી જાય છે. માંડવીના જંગલમાંનો માલ અહીં તરપે આવે છે. રાંદેર જે આગળ મોટું શહેર હતું તે ખેડું + જમણું કાંઠે દેખાય છે. સુરતડાએ કાંઠે છે, ને બંને વચ્ચે ૨૫ માઈલનું અંતર છે.

* સમુદ્રની અણી લાંબી થઈને જમીનમાં ગઈ હોય, તેને અખાત કહે છે. † નદીના હમેશના વહેણની દિશામાં મોં કરી ઉભારણીએ તો જમણા હાથ તરફનો જમણો કાંઠો ને ડાબા હાથ તરફનો ડાબો કાંઠો જણાય છે.

પ્રેક્ષકલાલ—આ નદીમાં વચમાં જમીન કેમ દેખાય છે ? મને પાણી વધારે જણાતાં નથી.

પૂરકલાલ—હમણાં થોડાં વરસ થયાં પુરાણ થઇ ગયું છે, ને એજ સુરતનું કમ ભાગ્ય છે. કારણ કે હવે મોટાં બહાને કે આગમોટા અહીં સુધી આવી શકતી નથી. તેથી સુરતનો જળમાર્ગનો વેપાર તદ્દન બંધ થઇ ગયો છે. હજી માણસ ઉતરી જાય એટલો પાર નથી. કેટલેક દેકાણે અડધા વાંસપૂર પાણી છે, પણ બધે સરખી ઉંડાઇ ન હોવાથી મોટાં વહાણો કે આગમોટ આવતી બંધ થઇ ગઈ છે. વળી કેટલાંક વર્ષોથી વરસાદ પણ ઓછો પડે છે તેથી પાણી ઓછું થઇ ગયું છે.

પ્રેક્ષક—હમેશાં (આખો દિવસને રાત) પાણી આ પ્રમાણે ઉત્તરથી દક્ષિણ તરફ વહેતું હશે કે ?

પૂરક—ભરતીના પાણી સૂટતાં હોય ત્યારે વહેણની દિશા હમણાં જોઈએ તોના કરતાં ઉલટી થઇ જાય છે. બાકીના વખતમાં આ પ્રમાણેજ કાયમ રહે છે. પણ તમારે જાણવું જોઈએ કે તાપી નદી બધી જગાએ આમ ઉત્તરથી દક્ષિણ વહેતી નથી. ફૂલપાડા ગામ આગળ જઈને જોશો તો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહેતી જણાયે.

નદી સાપતી માફક વાંકી ચુંકી વહે છે, તેથી એમ જણાય છે; પણ સામાન્ય રીતે એ પૂર્વમાંથી નીકળી પશ્ચિમમાં વહેનારી ગણાય છે. આગળ આ નદી કિલ્લાથી દૂર હતી, તેથી **લક્ષ્મી**થી અડધા સુધી બહારો બહાર ગાડાં જઇ શકતાં હતાં. હવે ઓવારા આગળ હવેથી **૩૫** ફુટ દૂર માંહેની બાજુએ મોટો દુવો હતો.

હોપ પૂલ.

પ્રેક્ષક—આ પૂલ તદ્દન લોદાનો અને ઘણો મજબૂત બાંધેલો જણાય છે. સુરતમાં રેલથી ઘણીવાર તુકસાન થયાનું સાંભળ્યું છે; પણ આ

પૂલને કશું નુકસાન થયું નથી. એ જાણી હું બહુ ખુશ થાઉં છું. પૂલ ઉપરના રસ્તાની પહોળાઈ એ ગાડાં સામસામે સહેલાઈથી પસાર થાય એટલી છે. વળી બંને બાજુ એ માણસોને જવા આવવાને રસ્તા પણ ક્યાં છે, ને પડી ન જવાય એટલા માટે બહારની બાજુએ ઉંચા ફેરા પણ મજબૂત કરેલા છે. પણ ભાઈ પૂરકલાલ, આ પૂલપર થઈ ઘણી ગાડીઓને માણસો આવગવ કરી રહ્યાં છે, એ લોકો ક્યાં જતાં હશે ? જાણે પૂલની પેલી મેર મેળો હોય એવું જણાય છે.

પૂરક—મેળો મેળો તો કાંઈ નથી, પણ સુરતની પશ્ચિમે નજીકમાં ઘણાં ગામો આવ્યાં છે. પાલ, અડાજણ, રાંદેર, ભાડા, જહાંગીરા-આદ, પાહાલજીપુર વગેરે. વળી ઓરપાડ તાલુકાના તમામ લોકોને પણ સુરત શહેરમાં આવ્યા વિના ચાલે એમ નથી. વેપાર રોજગાર કે સોદો લેવા આપવા માટે દરરોજ એ સર્વને આવવું જ પડે છે. તેમ શહેરના લોકોને પણ એ ગામોમાં જવું જ પડે છે. તેમને માટે આ વિના બીજો કોઈ રસ્તો નથી, તેથી પૂલપર માણસો વધારે આવતાં જતાં લાગે છે. નકામાં ગવચાવ કોઈ કરતું નથી. આ પૂલ માથે કલેક્ટર **ડી, સી, હોપ સાહેબ**ના વખતમાં બધા એસો, તથા તેમના હાથે મુદ્દત થએલું, તેથી એનું નામ આજે પણ **હોપપૂલ** કહેવાય છે. આવો બીજો એક પૂલ ફૂલપાડા ગામ આગળ રેલવેનો છે, તે પર થઈ આગગાડી ગય છે. તેની બાજુએ પણ માણસોને જવા આવવાના રસ્તા છે. હોપપૂલ બંધાવતાં મ્યુનિસિપાલિટીને બહુ ભારે રકમ ખર્ચની પડી હતી. એ પૂલપર થઈ જતાં આવતાં દરેક માણસો પાસે આગળ એ પાઈ લેવામાં આવતી હતી, પણ હાલ એક પાઈ લેવામાં આવે છે. વળી ખાત્રી કે ભરેલાં દર ગાડાં દીક્રા આનો કે એ આના જકાત (કર) લેવામાં આવે છે. આ ઉપજમાંથી પૂલના પૈસા વસૂલ થઈ ગયા છે, તેથી હમણા એ કામમ્યુનિ. કરતી નથી પણ ઉદ્ધ રકમ નક્કી કરી કોઈને કૌટુંક કે આપી દેશે. હજી માલના ગાડાંપરની જકાત મ્યુનિ. બંધરાવે છે. જુઓ આ કિસ્સાના યુરજની જોડેના પથરના મકાનમાં એ કારકુનો બેઠા છે, તેમાંનો એક માણસોને પાઈ લઈ ટીકોટ આપે છે, તે કૌટુંકરનો કારકુન

છે. તથા ખીજો સામે ખેડો છે, તે મ્યુનિ. નો કારકુન છે. એ જગાને પણ નાકું (શહેરમાં જવા આવવાનું બાકું) કહે છે. આવુંજ નાકું પૂલના સામેના છેડાપર પણ છે. આવનાર માણસ ત્યાંથીડીકીટ લઇ આ નાકેદારને આપતો જાય છે, અને જતાર અહીંથી ડીકીટ લઇને તે નાકેદારને આપી જાય છે. પૂલનું તમામ બાંધકામ લોઢાંનું છે. એના ઉપર થઇ આ પાણીનો મોટો નળ રાંદેર લઇ જવામાં આવ્યો છે.

કિલ્લો.

જુઓ આ સામે એક મોટું અને ભયંકર મકાન દેખાય છે, એને કિલ્લો કહે છે. એમાં જઈને આપણે બધુંએ જોઈશું; પણ એની થોડી હકીકત પ્રથમ તમારે જાણવી જોઈએ.

પ્રેક્ષકલાલ—હા ભાઈ, મને ઘણો વખત થયાં એ મકાન કોનું હશે, એમ પૂછવાનું મન થયા કરતું હતું. એટલામાં તમેજ ખોલ્યા. કહો આવડું મોટું ગંભીર મકાન શહેરમાં શા માટે જોઈએ, અને એ કોના તાબામાં છે ?

પૂરકલાલ—ઉતાવળા ન થાઓ. હું એ બધું તમને કહીશ. સાંભળો. બાઈશાહી વખતમાં લૂંટારાઓ તો તથા ખીજા પાદશાહો ને શહેરપર લશ્કર લઇ ચઢી આવવાનો ઘણો ભય રહેતો હતો. હમણાં તમે ઉઘાડે બારણે નિરાંતે સુઓછો, તથા ભરખખરમાં સોનુંરૂપું ઉછાળતા લઇ જઇ શકોછો. આ પ્રતાપ આપણા ન્યાયિ શહેનશાહ એડવર્ડ (અંગ્રેજ સરકાર) નાછે. હમણાં કામકામ શાન્તિ ફેલાએલી છે. આગળના વખતમાં તો રોજ રોજ હાક વાગતી, કે ઓ ફીરંગી આવ્યા ઓ પિંઢારા આવ્યા ! ઓ શિવાલ ચઢીઆવ્યા ! ઓ કોઇ પાદશાહે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો ! આ સાંભળી નાસનાસને સંતાડાસંતાડ થઇ રહેતી. તેથી આ કિલ્લામાં ૪૦ સૌ ૧૮૬૨ સુધી દેશી અને અંગ્રેજ સિપાઇઓનું લશ્કર રાખવામાં આવતું હતું. આવી

વખતે રૈયતના જનમાલ સાચવવાને આ કિટલો ધણું મજબૂત સાધન હતું.

પ્રેક્ષકલાલ, તમે પણ જોઈને ખાત્રી કરશો, કે વાત બરોબર છે. પહેલું તો જુઓ આ કિલ્લામાં આપણે પેસવું હોય તો આ લાકડાના બાંધેલા પૂલ પર આવવું પડે છે. એ પૂલ આ ફરતી ખોદેલી ખાડી પર છે, અને ઊંચકા લેવાય એવો છે. ખાડીમાં પાણી ભરેલું રાખતા હતા; તેમ હમણા પણ ભરેલું હોય, ને તે ઊંચકા લે તો પહેલું દરવાજા આગળજ કેમ જવાય ! છતાં ધારો કે આપણે તરીને કે પલળીને જઈએ, પણ આ પહોળીને મજબૂત દિવાલપરના માણસો અંદર, ભાલા વગેરે લઈ ઝીલાં હોય તે દિવાલને કેવી રીતે અડવા દે ! તેનો વિચાર કરો ! દરવાજા પણ કેવા મજબૂત છે ! તથા તેમાં કેવા લાંબા, જડાને અણીદાર ખીલા માર્યા છે ! એક ને બીજા પાંચ ઊંટ મરી જાય, તો પણ હાથીનું કાંઈ વળે એમ નથી. વળી દરવાજા ફાડવા કે ચીરવા જતાં ઘા લાગે એવા નથી. તેમ છતાં ધારો કે આ ભીંતની અંદર જાય, તો માંહે ખીટ એનાથી પણ ઉંચીને મજબૂત ભીંત તથા દરવાજા તૈયાર છે. તે કેમ તોડાય ! આ એ ભીંત વચ્ચે તો જુઓ ખરેખરી ગલી છે. એમાં દાખલ થતાં તો કલટો પેસનાર ઘેરાઈને મરી જાય. આ કિલ્લાને ચાર બાજુએ ચાર મોટા ને બમ્બે ત્રણત્રણ માળના ધુરજા છે. એ દરેકની ઊંચાઈ ૭૫ ફીટની હતી. હાલમાં થોડા થોડા ઉતારી પાડ્યા છે. તેમાં હથિઆરબંધ માણસો ભરી રાખવામાં આવતાં હતાં. એ ધુરજામાં તેમને સૂતા કે. રાંધવા ખાવાની સવડ થઈ શકે એટલી જગા છે. લૂંટારાએ આ ગલીમાં પેદા કે ઉપરથી તમામ માણસો આવી દરેકને વિંધી નાંખતા હતા. તમે જાણો છો કે લડાઈ લડવામાં નીચેના માણસો કરતાં ઉંચે રહી લડનાર હતી જાય છે. તેથી આવા કિલ્લામાં કોઈની પેસવાની હિંમત આલતી નથી. પછી માંહેના દરવાજામાં થઈ અંદર પેદા. જુઓ આ ખુલ્લું મેદાન છે, અને હજારો માણસ રહી શકે એવી ખુલ્લી જગ્યા છે. આ વાયવ્ય કોણમાં એક દરવાજો છે, તેમાં થઈ તાપી નદીમાં જવાય છે. આથી કિલ્લામાં રહેનારને નહાવા ધોવાની કે કોઈ વાતની આપણ પડતી નથી; અને જરૂર પડે તો કિલ્લામાંથી જનમાલ સાથે નદીમાં થઈ નાશી

જવાબ છે. પણ એવો વખત ભાગ્યેજ આવે છે. આવી મનના મકાનમાં ગલીકુંચી તથા બુલબુલામણી બહુ રાખેલી હોય છે. કહે છે કે આ કિસ્સામાંથી એક સળંગ ખોદી એક અગ્નિમાં બક્ષી સાહેબના મહેલ આગળ ફેડી કાઢેલી છે, અને તેથી કિસ્સામાંથી ત્યાં આગળ અંદર અંદર જમીનમાં થઈ ને નીકળી શકાય છે. હાલમાં તો આ કિસ્સામાં સરકારી ઑરીસ અને હુલ્લાની ત્રિજેરી રહે છે. તે સર્વ ઉપર આ હુલ્લાના કલેક્ટર સાહેબની દેખરેખ છે.

પ્રેક્ષકલાલ—કિસ્સામાં કદ કદ ઑરીસા કોની કોની છે, તથા તેમાં શું કામ થાય છે, તે જાણવાનું મને થાળું મન છે. માટે બતાવતા જાઓ અને કહેતા જાઓ તો સારું.

પૂરક—બહુ સારું ચાલે, આ સામેથી શરૂ કરીએ. એમ કાઠી માંહેથી તાપીપર જવાના દરવાજાની બેઠે કાચી જેલ છે. તેની પાસે બંધ કબા, અને કંથું આ કાચી જેલ છે. એમાં જે યુનિફોર્મનાપર કામ ચાલતું હોય, તેવા એને કેસ પૂરો થતાં સુધી એમાં રાખે છે. કેસ પૂરો થઈ સજા થયા પછી પાકી જેલ જે અહીં દરવાજા આગળ છે, ત્યાં મોકલવામાં આવે છે. એના ઉપર સિપાઈના પહેરા રહે છે. તેઓ કોઈને મળવા કે વાત કરવા દેતા નથી. એની ઉપર હુલ્લાના મુખ્ય અમલદાર કલેક્ટર સાહેબની ઑરીસ છે. એમનું કામ તાલુકાના મામલતદારો જે ઉપજ મોકલે તે ભેગી કરવાનું તથા ન્યાય આપવાનું છે. * એમના તાબામાં ત્રણ ચાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો છે. જેમાંથી એક હજુર (હુલ્લાના મુખ્ય સ્થળ) માં રહી શહેરના કોઈકાઈ ફેંસલાઓ ચૂકવે છે. એને સિટિ મેજિસ્ટ્રેટ કે ડેપુટી કલેક્ટર પણ કહે છે. તેમની ઑરીસ આ નૈઋત્ય કોણમાં છે. બીજા એક હજુર ડેપુટી કલેક્ટર દક્ષિણ બાજુએ ત્રિજેરીનું અને હિસાબી ખાતાનું કામ કરે છે. ઉપજ

* સુરત હુલ્લાને લગતાં સચીન, વાંસદા, ને ધરમપુર એવાં ત્રણ દેશી રાજ્યો છે, તે ઉપર કલેક્ટર સાહેબની દેખરેખ છે; તેથી તેઓ પોલીટીકલ એજન્ટ પણ કહેવાય છે. વળી મ્યુનિસિપાલિટીના એઓ પ્રેસિડન્ટ છે.

ઉપર વેરો લેવાનું કામ પણ એમના હાથમાં છે. તેથી એમને **ધનકમ-ટેક્ષ કલેક્ટર** પણ કહે છે. બાકીના બે આસિ. કલેક્ટરો જીલ્લામાં ફરીને લોકોના ફેંસલા ચૂકવે છે. એઓ આઠ મહિના જીલ્લામાં ફરે છે; અને ચોમાસાના ચાર મહિના શહેરમાં આવે છે. એમને **ડિસ્ટ્રીક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરો** કહે છે.

જીલ્લો મોટો કે નાનો હોય તેમ આસિ. કલેક્ટરો વધારે કે ઓછા રાખવામાં આવે છે; કલેક્ટર સાહેબનો પગાર દર માસે ૧૮૦૦થી ૨૫૦૦ રૂપિયા સુધી, તથા આસિ. કલેક્ટરોનો પગાર દર માસે ૫૦૦થી ૮૦૦ રૂપિયા સુધીનો હોય છે. ઘણું કરીને આ ઓછાપર યુરોપિયન અમલદારજી હોય છે.

દફતરખાનું. જીલ્લો આ દફતરખાનું છે. એમાં જે કારકુન છે, તેને **દફતરદાર** કહે છે. એ જીલ્લાના દરેક તાલુકાના દફતર જીલ્લા જીલ્લા ગોઠવી રાખે છે. દફતરમાંથી જીલ્લા દાખલાઓ શોધી કાઢવાનું કામ એ કરે છે. કલેક્ટરના પહેલા કારકુનને **ચીટનીસ** કહે છે. તે તાલુકાના મામલદારના જેટલી પાયરીનો માણસ હોય છે. ઘણી ખરીવાર ચીટનીસમાંથીજ મામલતદાર બને છે. આસિ. કલેક્ટરોના પહેલા કારકુનને **સીરેસ્ટદાર** કહે છે.

મામલતદાર અને મહાલકરી. આ સામે ચોર્યાશી તાલુકાના મામલતદાર સાહેબની કચેરી (મુકામ, ઓફીસ) છે. એઓ તાલુકાના દરેક ગામનું મહેસુલ (જમીનનો કર) ગામના **પટેલ તલાટી** મારફતે વસુલ કરે છે. તથા જમીન સંબંધીની કે કંઈ બીજી તકરાર હોય, તેને ચુકાદો (ન્યાય) આપે છે. એમને અમુક હદ સુધીનોજ ઇન્સાફ કરવાનો હક હોય છે; તેથી કેટલાંક મોટાં કામો વિભાગના આસિ. કલેક્ટર સાહેબ તરફ મોકલે છે. તેમને પણ અમુક હદ સુધી ન્યાય આપવાનો હક હોય છે; તેથી તેમને પણ કેટલાંક કામો કલેક્ટર સાહેબને મોકલવાં પડે છે. ફેંસલા બે ગતના છે. જમીન કે પૈસાની લેણદેણ સંબંધી તકરારના ચુકાદાને **દિવાની ફેંસલા** કહે છે; અને મારા મારી, ધાડ, ચોરી, ખૂન, આપ-ધાન, વગેરેના ચુકાદાને **ફાજદારી ફેંસલા** કહે છે. તાલુકામાં એવા ગુન્હા પકડવાને અકેક **ફાજદાર** રહે છે; તેમના તાબામાં તાલુકાના પ્ર-

માણુમાં વધતા ઓછા સિપાઈ આપેલા હોય છે. તેમનું કામ યુદ્ધ પકડી લાવી મામલતદારને રજુ કરવાનું છે. મામલતદારના પહેલા કારકુનને અવલ કારકુન કહે છે. મામલતદાર બહાર ગામ હોય, અથવા રજાપર હોય, ત્યારે તમામ કામ તેઓ કરે છે. અવલ કારકુન, મામલતદાર, અને કસેક્ટર એમને પોતાના કામ ઉપરાંત ન્યાય આપવાની સત્તા છે; માટે તેઓ મેજસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તાલુકા મોટા હોય તો તેના એક કે બે ભાગ પાડે છે; તેને મહાલ કહે છે. ત્યાં રહેતા અમલદારને મહાલકરી કહે છે. એની સત્તા મામલતદાર કરતાં ઓછી હોતી નથી. મામલતદાર કે મહાલકરીને ૧૨૫થી ૨૦૦ રૂપિયા સુધીનો પગાર મળે છે.

રજીસ્ટ્રાર ઓફીસ. આ કિસ્સાની પૂર્વ બાબુએ રજીસ્ટ્રાર ઓફીસ છે. એમાં લોકોના ખત કે દસ્તાવેજો નોંધવાનું કામ ચાલે છે. આ જગ્યા રજીસ્ટ્રાર ઓફીસ છે. એના પર કસેક્ટર સાહેબની દેખરેખ રહે છે. તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં પણ એના તાબાની સબ રજીસ્ટ્રાર ઓફીસ રહે છે. તે ઉપર મામલતદાર દેખરેખ રાખે છે. એના અમલદારો રજીસ્ટ્રાર અને સબરજીસ્ટ્રાર ને નામે ઓળખાય છે. દસ્તાવેજો નોંધવાની શી આવે છે, તેમજ સ્ટાંપના કાગળો ને ટીકાટો વેચાય છે; તેમાંથી એમના પગાર અપાય છે. એમાં સરકારને એક પાછ પણ ત્રિજેરીમાંથી આપવી પડતી નથી. કલકત્તા દર વર્ષે ઘણો નફો પડે છે. લોકોને આથી ઘણો કાયદો છે. તે એકે દસ્તાવેજ રજીસ્ટ્રારમાં નોંધેલો હોય તો તે જતો રહેવાથી બીજી નફા મળે છે. તેમજ દસ્તાવેજ કાયદા પ્રમાણે થયો છે કે ગેરકાયદે, તે પણ જણાઈ આવે છે. ગેરકાયદે થયેલા દસ્તાવેજો નોંધતા નથી.

ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફીસ. આ ઓફીસની દક્ષિણ દિશા-તરફ કેળવણી ખાતાના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની ઓફીસ છે. એમને દર માસે રૂ. ૨૫૦ પગાર મળે છે. નાના જગ્યામાં એથી ઓછો પગાર પણ હોય છે. એમના હાથ નીચે ત્રણ કે ચાર આસિસ્ટન્ટ ડેપુટીઓ હોય છે. તેમનો પગાર ૭૦ થી ૧૦૦ સુધી હોય છે. એઓનું કામ જિલ્લાની શાળાઓ પર દેખરેખ રાખવાનું, પરીક્ષા લેવાનું, તથા નિશાળના

મહેતાજીએને શિક્ષણ આપી બતાવી સુધારવાનું છે. મ્યુનિસિપાલિટીની તમામ નિશાળોની પરીક્ષા એઓજ કરે છે.

ફાજદાર. પ્રેક્ષકલાલ-ચાલો, હવે બધું જ્ઞેયું. આપણે કિલ્લા બહાર નીકળીએ. એમ કહી બંને આગળ ચાલ્યા. માંહેનો દરવાજો છોડી બંને એ ભીંતની વચમાંની ગલીમાં ચાલ્યા તો બહારની દીવાલના દરવાજાને મથાળે એક અંગલીમાં હથિયારબંધ માણસો જ્ઞેયાં. તે તરફ નજર કરી, પૂરકલાલે કહ્યું. પ્રેક્ષકલાલ, આ ચોર્યાસી તાલુકાના ફાજદાર સાહેબની કચેરી છે. એમનું કામ તાલુકામાંથી ગુન્દા પકડી લાવી રજુ કરવાનું છે.

કાટલાં છાપવાની જગ્યા. લુહાર કાટલાં, ગજ, વગેરે છાપતો હતો તે બતાવ્યું, અને કહ્યું કે જેમના કાટલાં, માપ, ગજ વગેરેપર છાપ ન હોય તેને સરકાર દંડે છે, માટે અહીં બધા છપાવવા આવે છે. આથી કોઈ વેપારી વધતું ઓછું માપ રાખી શકતો નથી. આ લુહાર સરકારનો પગારદાર નોકર છે. તે ધારા મુજબ પૈસા લઈ કાટલાં વગેરેપર છાપ મારી આપે છે. છાપ મારવા પહેલાં ખરાં કાટલાં કે માપ જોડે સરખાવી જુએ છે. વધતાં ઓછાં હોય તો બરાબર કરીને છાપ મારે છે.

કસ્ટમ ઓફીસ. આ જોઈ ગલી માર્ગે આગળ ચાલતાં કસ્ટમ ઓફીસ (ફરજ) ની જગ્યા આવી. ત્યાં પૂરકલાલે ઉભા રહી કહ્યું, આ કસ્ટમ ઓફીસ છે. ઝિના વડા અમલદારને કસ્ટમ કલેક્ટર કહે છે; અને તેના પહેલાં કારકુનને સેર કારકુન કહે છે. એ ઓફીસમાં વહાણ તથા દરિયા સંબંધીના કામો થાય છે. કોઈ વહાણ માલ ભરી બીજે ગામ કે દેશથી આવે; અથવા કોઈ અહીંઆથી માલ ભરી બીજે સ્થળે જાય તો એમને પ્રથમ ખબર આપવી પડે છે. એ રજા આપેતોજ વહાણ ઉપડી શકે છે. આ રજા ચિઠ્ઠીને સતમી કહે છે; અને આ ખાતાને કસ્ટમખાતું કહે છે. એની ઉપજ સરકારને બહુજ છે. દરીઆના પાણીનું મીઠું પકવી વેચવાનું કામ પણ એ ખાતા મારફતેજ થાય છે. તથા બીજા કોઈ છુપી રીતે મીઠું ન પકવે તેની પૂરતી દેખરેખ રાખે છે. આટલી વાતચીત થયા પછી કીલ્લાની નૈરત્ય ખુણની બારીમાંથી નીકળી ખાડી ઉપરના પાટીઆના નાના

પૂલ પર ઉભા રહી. પૂરકલાલે કહ્યું પ્રેક્ષકલાલ, જોયો આ કિસ્સો! એનો આકાર લગભગ ચોખ્ખો છે; પણ સમચોરસ નથી. એ ૬૦ સં ૧૫૧૫માં **મુજરશાહ** આદેશાહે શીરંગીઓના જીલમથી પ્રથમ કાચો બંધાવ્યો હતો; તે ૬૦ સં ૧૫૪૩માં **મહમદશાહ બીજા**એ પાકો કરાવ્યો હતો. પ્રથમ આ પુરજ પર મુગલ સરકારનો વાવટો ઉડતો હતો. પાછળથી એ પુરજ પર અંગ્રેજ સરકારનો, અને અંતિ ખૂણાના પુરજ પર મુગલ સરકારનો મળી એ વાવટો ઉડતા હતા. હાલમાં અંગ્રેજ સરકારનો વાવટો પણ આસ પ્રસંગેજ જેવામાં આવે છે.

ડકકો.

પૂરક—આ લાકડાનો પૂલ છે. એ વહાણમાંથી માલ ઉતારવા ચઢાવવા માટે બાંધ્યો છે. જ્યારે તાપી નદી જાંડી હતી, ત્યારે રાંદેરના નવાયતાના જહાજો અહીંયાં આવી ઉભાં રહેતાં. તે વખતે બંદર * ઉપર ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦ ટનના વહાણો આવી શકતાં; અને વેપાર ધંધોધોધે ચાલતો. એ વખતે સુરતના બજારમાં રોજ ૨૦ લાખની ઉથલ પાથલ થતી હતી. ફક્ત આ પુરજની (કરુમ ઓરીસની) વાર્ષિક પેદાશ ૭ લાખની હતી, તે ઉપરાંત જકાત, ભાડા વગેરેમાં ૧૩ લાખ ઉપજતા. સુરત તાખાનાં બીજાં પરગણાંની ઉપજ પણ ૨૦ લાખની હતી. આવા જહોજલાલીના સમયમાં આવો ડકકો કંઈ ચાલી શકે નહિ. જેના ઉપર આપણે ઉભા રહેલા છીએ તે નવો બંધાવેલો છે. પહેલાંનો ડકકો ધણો મજબૂત અને આખા બંદર જેવડો (કિલ્લાથી માંડીને છેક આદેશાહી ભાગેળ સુધીની ખાડી લગીનો લાંબો) હતો; તે ઉપરાંત નદીના મધ્ય

* બંદર-વહાણ કે આમખોટમાંથી માલ ચઢ ઉતર થતો હોય તેવી નદી કે દરિયા કિનારાની જગ્યા.

ભાગે પાણીમાં હોડીઓ તરતી રાખી, તે ઉપર પાટીમાં જડી લઈ તરતો
 ડકડો મૂકવામાં આવ્યો હતો. પાછળથી આવા મોટા જુના ડકડાની જરૂર
 ન હોવાથી મરામત થઈ નહિ, તેથી રેલમાં ભાગી તૂટી ગયો. આગળ આ
 બંદરમાં ચાલવાની કે ઉભા રહેવાની જગ્યા ભાગ્યેજ મળે, એટલી
 ધીમ વસ્તી રહેતી હતી. હલેસાં હલેસાંના ઉચ્ચારો ચોમેરથી ગાજી
 રહેતા! તેજ સુરતનું બંદર આવી શુન્યકાર હાલતમાં આવે આપણે
 જોઈએ છીએ! ચડતીની પાછળ પડતી આવે છે, તેમ સુરતનો સુરજ
 અસ્ત પામ્યો; અને મુંબઈ બંદરનો સૂર્ય ઉદય થયો! એ ઇશ્વરની ગદન
 ગતિ છે ! નદી પુરાઈ ગઈને જહાજો આવતાં અટકી પડ્યાં. જ્યારે વેપાર
 ધમધોધારે ચાલતો હતો, ત્યારે સીસું, લોહું, અને લોહાંનો તૈયાર સામાન,
 ઇંગ્લાંડથી; ખીસોરી સામાન અને રેશમ ચીનથી; મસાલા વગેરે સુમાત્રાથી;
 તાંબુ, મોતી, ગલીચા, મેવા વગેરે ઈરાનથી; અત્તર વગેરે અરબસ્તાનથી;
 આ પ્રમાણે પરદેશી માલ અહીં આવી ઉતરતો. તેના બદલામાં શ-
 હેરમાંથી તરેહ તરેહવાર સુતરાઉ કાપડ, કિનખાખ, મશરૂ, એલાયચો,
 કિનારી, ફસખ, કારચોખ, લખો ગળી, સુરોખાર, કાશ્મિરીશાલ, મસાલો,
 હીરા, મોતી, જડાવ અને મિનાકારી દાગીના, અનાજ સુખડીઆનો સામાન
 વગેરે માલ ખીજે દેશ જતો હતો. હતો. દેશમાં વેપાર એજ ખરો રોજ-
 ગાર છે, ને આપાદાની પણ એનાથીજ થાય છે. હાલ સુરત સર્વ વાતે નિસ્તેજ
 બની ગયું છે. બુદ્ધિવાન નરોતો ધણા છે, પણ કુદરતી સવડતાની માત્ર
 આમી છે. આ સાંભળી પ્રેક્ષકલાલ ઘણો દીલગીર થઈ ગયો, અને બોલ્યો.
 ચાલો ભાઈ! હવે આ ઉપર જઈ બાગ જેવું દેખાય છે તેમાં બેસીએ.
 તમારી વાત સાંભળી હું ઘણો નિરાશને ઉદાસ થઈ ગયો છું. અને મારામાં
 ચાલવાની પણ હાય રહી નથી.

વિક્ટોરિયા (ગાર્ડન) બાગ.

પૂરક—ચાલો ત્યારે જઈએ. એમ કહી ગયા, ને બાગની નદી તરફની

છોખધ પાળપર હવા ખાતા બેઠા. પૂરકલાએ કહ્યું આમાં ઉદાસ થવાનું કારણ નથી. ચડતી પાછળ જેમ પડતી આવે છે, તેમ પડતી પાછળ ચડતી પણ ડોકીઆંજ કરતી હશે. માટે સમજી માણસે ચડતીમાં બહુ ખુશ થવાની કે પડતીમાં બહુ દીલગીર થવાની જરૂર નથી. જુઓ, શહેરમાં આ મોટામાં મોટો બાગ છે. એ બાગ આપણા માયાળુ રાજમાતા વિક્ટોરીઆના નામથી ઝાળખાય છે. એનો આકાર લગભગ ત્રિકોણ જેવો છે. આપણે જોતા જોતા ચાલો. આ પશ્ચિમ તરફની બાજુ છે, પૂર્વ બાજુએ પેલી ગાડીઓ અને માણસો જાય છે, તે ધોરી રસ્તો છે. ઉત્તર દિશા તરફ ત્રીજી બાજુ (પાયો) છે. એમાં આંબા, સોપારી, નાળી-એરી, અદામ, જામફળી, લીંબોદ વગેરે ફળાકે ઝાડો; તથા ગુલાબ, મો-ગરા, ચંપા, ચંપેલી, જુધ, ગલગોટા, વગેરે ફુલના ઝાડો પુષ્કળ છે. માંહે ક્યારાઓ પણ જુદા જુદા વિચિત્ર આકારના ખનાવ્યા છે. જુઓ તો ખરા! દરેક ક્યારાની વાડ કેવી જુદી જુદી રીતે શણગારી છે! વચમાં વચમાં બેઠકો માટે ગોળાકાર જગ્યાઓ રાખી ફરતી બેસવાની પાટલીઓ કેવી ગોઠવી છે! લીલીચાર વાળાં ત્રણ મેદાનો છે, તેમાં છોકરાઓ કેવા દોડે છે, તથા ગુલાંટો ખાય છે! આજે બાગમાં માણસો હમેશના કરતાં વધારે છે તેનું કારણ કિલ્લાના મેદાનમાં શનીવારનો મેળો છે. અમદાવાદમાં જેમ દર શુક્રવારે મેળો ભરાય છે, તેમ સુરતમાં દર શનીવારે ભરાય છે. આ વચમાંના ગોળ ચક્રમાં મેળાને દિવસે શેઠ સાહુકારો તરફથી વાજાં વગડાવવામાં આવતું હતું, પણ હાલ તે અંધ પડ્યું છે. આ દિવસે બાગમાં પરચુરણ ખાવાનું વેચવાવાળાની સારી કમાઈ થાય છે. આગના રક્ષણ માટે અહીં એક માળી રહે છે, તેને મહીને રૂ. ૨૦, તથા એક કારકુનને રૂ. ૧૦ મળી એનો કર જથ્થો રહે છે. એ ઉપરાંત દરરોજ જોઈતાં મજૂરો રખાય છે. દર મહિને અઘો મળી ૧૦૦થી ૧૨૫નો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી થાય છે; પણ ફૂલ, પાન, ફળ, વગેરેના વેચાણના પૈસા પેદા થાય છે, તેથી આવક અને ખર્ચ લગભગ બરાબર થઈ રહે છે. જુઓ દુવારાઓ કેવી જુદી જુદી રીતે ઉડે છે ! આગળ માત્ર બેજ હતા, હાલમાં ૪-૫ છે. એ પાણી ઉંચે

શા માટે ઉડ્યું હશે ?

પ્રેક્ષકલાલ—વરાછાની ટાંકીઉંચી જગ્યાએ છે માટે. આમ વાતચીત કરતા કરતા બંને મેળાની જગ્યાએ આવ્યા, અને ત્યાં નવા કરતાં જુના માલનું વધુ વેચાણ થતું જોઈ પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું. ભાઈ પૂરકલાલ, અહીંયાં નવા માલની દુકાન કરતાં જુના માલની વધારે કેમ જણાય છે ?

પૂરકલાલ—હા, એમજ છે. કેટલાક શ્રીમંતોને ત્યાં વધારાનો જુનો માલ અટવાઈ જતો હોય, અને ગરીબોને તે નવા તરીકે ખપમાં આવે એવો હોય, પણ તે વેચવા કોણ જાય ! શ્રીમંતોને શરમ આવે, અને ગરીબોથી પૂછવા પણ કેમ જવાય ! તેથી આ શહેરના એક હિતેચ્છુ પારસી ગૃહસ્થ આદરજી જીવણજી પેન્સનર ડેપુટી કલેક્ટર છે તેમની સલાહ મુજબ તે વખતના જલ્લા કલેક્ટર ડબ્લ્યુ. જે. વહાઈટ સાહેબે ૪૦ સં ૧૮૮૩-૮૪માં આ બજાર ઉઘાડવા પરવાનગી આપી હતી. ત્યારથી ધણું ઉપયોગી કામ થાય છે. એમાં આ ઘોડા, ગાડી, એક્રા, બળદ, ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં, કોચ, પલંગ, ખુરસી, પારણાં, ઘોડીઆં, કબાટો વગેરે તમામ ચીજો વેચાવા આવે છે, અને વેચાઈ જાય છે. જુના ભેગો નવો માલ પણ વેચાય છે.

પ્રેક્ષકલાલ—આ સામે મોટું મકાન શાનું છે ? એ વિષે કંઈ જાણવા જેવું છે કે ?

ગવર્નમેન્ટ (સરકારી) હાઈસ્કુલ.

પૂરકલાલ—એ સરકારી હાઈસ્કુલને નામે ઝોળખાય છે. એમાં આ શહેરના અને જલ્લાના ધણાં ખરાં ગામોના વિદ્યાર્થીઓ અંગ્રેજી ભણે છે. એમાં ૪થાથી ૭મા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ચાલે છે. માટે એ હાઈ (ચઢતા દરજ્જાનો અભ્યાસ કરાવનારી) સ્કુલ કહેવાય છે. એના તાબાની એક બ્રાંચ (શાખા) સ્કુલ શહેરની વચમાં છે.

તે આત્મારામ ભુખણના ડેલા (તખેલા) માં છે. તેમાં પ્રાધ્મિર (બાળપોથી) થી ઝગ્ગ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ ચાલે છે. એ સરકારી મિડલ સ્કુલ ભુપ કહેવાય છે. એ સ્કુલમાં ભણી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ આ મોટા મકાનમાં ભણવાને દાખલ થાય છે. આ સ્કુલનું મકાન બાંધવામાં સર સોરાબજી જમસેદજી જીજીભાઈ પહેલા બારોતે પૈસાની સારી મદદ આપી હતી, તેથી આ મકાન સર જમસેદજી જીજીભાઈ હાથ સ્કુલને નામે ઓળખાય છે. એ મકાન ૪૦ સં ૧૮૭૨માં બાંધાવ્યું હતું, અને કુલ ૮૬,૧૯૮ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો, તેમાં ૩૮,૫૦૦ સર જમસેદજીએ ૩૫,૬૨૫ સરકારે, તથા ૧૨,૦૭૩ રૂપિયા લોકલફંડે (ખેડુતોનાં ફંડે) આપ્યા હતા. આ મકાનમાં વચોવચ એક મોટો હોલ (ઓરડો) છે તેમાં સર જમસેદજી બારોતેનું બાવલું ઉંચી બેઠકપર ગોઠવેલું છે. મોટા હોલની બે બાજુએ માળપર જવાના બે મિનારા છે; તથા ઉત્તર દક્ષિણ બાજુએ નીચેના ભાગમાં નાના આઠ ઓરડાઓ છે. થોડાં વરસ પર (૪૦ સં ૧૮૮૬માં) બ્યારે તલાટી સાહેબ આ સ્કુલમાં હેડ માસ્તર હતા, તેમના વખતમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓને એક ઓરડામાં બેસાડી લેકચરો (ભાષણો) આપી શકાય, તથા રસાયન જેવા વિષયોના પ્રયોગો કરી બતાવાય માટે દક્ષિણ બાજુએ આ એક મોટો ઓરડો તૈયાર કરાવ્યો છે. તેમાં ગ્યાલરીઓ પણ જડી લીધેલી છે. તલાટી સાહેબ તનની કેળવણીના ધણા શોખીન હતા, તથા મન અને નિતિની કેળવણી જેડે તનની કેળવણી ન મળવાથી ધણાં માણં પરિણામો આવે છે, એમ સમજી તે ઉપર ધણું ધ્યાન આપતા હતા. તેથી આ કોટરાની અંદરના મેદાનમાં જતે ઉલા રહી બોલખેટ રમાડતા. વળી પાણીમાં તરતાં શીખવાની દરેકને જરૂર છે, એમ તેમનું સમજવું હતું. તેથી આ બુનું મકાન અને નવા લેકચર હોલની વચમાંની જગ્યામાં એક કુંડ તૈયાર કરાવ્યો છે, તેમાં તરતાં શીખવાની કસરત કરાવતા. એમના પછી ગીમી સાહેબ થયા તેમને પણ શરીર કેળવણીપર એટલોજ શોખ હતો માટે તેઓ પણ ધણીખરી વાર વિદ્યાર્થીઓ સાથે જતે રમતા હતા. આ નવો હોલ

પાંધિવામાં કુલ ૧૧,૭૩૪ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તેમાં રૂપિયા ૫૮૬૭ આ શહેરના નામિયા ગૃહસ્થ ડાહ્યાભાઈ તાપીદાસે આપ્યા હતા, અને આક્રીના ૫,૮૬૭ સરકારે આપ્યા હતા. અંગ્રેજ કે ગુજરાતી દરેક નિશા-
જામાં શરીર કેળવણી પાછળ સારું લક્ષ આપવામાં આવે, તો હાલમાં
દીથી મેળવેલા ઘણા જુવાનો રોગના ભોગ થાય છે, તે ઓછા થશે
એમાં શક નથી.

પ્રેક્ષક—આ સ્કુલની પાસે આ બે ત્રણ નાની નાની બંગલીઓ
જેવાં મકાનો છે, એ શું ઉપયોગી છે ?

પૂરક—ઉત્તર તરફથી પેસતાં મકાનની સંભાળ રાખનાર સિપા-
ખતે રહેવાની કોટડી છે. તથા પૂર્વ તરફ બે છે, તેમાંનું એક પાયખાનું
(ગજરા), તથા બીજી પાણીની ઝોરડી છે.

પબ્લિક હાઈ સ્કૂલ શિયમ.

(ગાહેર કસરતશાળા.)

આ સડકની દક્ષિણ બાજુ જે બંગલો ફરતેથી ખુલ્લો જેવો જણા-
ય છે, તે ગાહેર કસરતશાળા છે. એ કસરતશાળામાં બે શિક્ષક છે. તેમાંનો
એક હાઈસ્કુલ માટે છે, તેનો પગાર સરકાર આપે છે; તે હાઈસ્કુલના
વિદ્યાર્થીઓને ડ્રિલ અને કસરત કરાવે છે. બીજો મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી
કસરત શિક્ષકરાખેલો છે; તે શહેરની બીજી તમામ અંગ્રેજ ગુજરાતી
નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ આવે તેને શીખવે છે. એ ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીની
સ્કુલકમિટી દેખરેખ રાખે છે. આ શાળામાં કસરત અને ડ્રિલના તમામ
સાહિત્યો રાખવામાં આવેલાં છે. તેમાં ડાબેસ, મગદળ, પાવડાં, દોરકું હિ-
ચકો, પાટીઉં, હોરીજન્ટલ બાર્સ, પેરેલલ બાર્સ, મલખાંબ વગેરે મુખ્ય છે.

બીજી અંગ્રેજી સ્કુલો.

સરકારી હાઈસ્કુલ અને મિડલસ્કુલ (ગ્રાંથ સ્કુલ) સિવાય આ શહેરમાં બીજી ચાર હાઈસ્કુલો છે. તેમાંની એક ધી ઇંગ્લિશ હાઈસ્કુલ (રા. ચૂનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહની) અહીંથી બ્રહ્મમાં જતાં જમણે હાય છે, એમાં ૩૫૦-૪૦૦ છોકરા અભ્યાસ કરે છે. આ સ્કુલમાં ભણતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપવા વગેરે સાથે આ શહેરના સખી ગૃહસ્થ શેઠ મોરારભાઈ વિજયભણદાસના વારસોએ રૂ. ૩૦૦૦૦૦ અનામત રાખવા આપ્યા છે. તેના વ્યાજમાંથી હેડ માસ્તર સાહેબ ઉપરનું કામ કરશે. વળી દર વર્ષે બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજ તરફથી આ શહેરના વિદ્યાર્થીઓની ધર્મજ્ઞાનની પરીક્ષા આ સ્કુલમાં લેવાય છે. બીજી યુનિયન હાઈસ્કુલ (રા. રણછોડદાસ મહેતાની) કણુપીઠમાં છઠ્ઠા પીરની સામે છે તેમાં આસરે ૨૫૦-૩૦૦ છોકરા છે ત્રીજી મિશન હાઈસ્કુલ એ નદી કિનારે મુલ્લાં ખડકીના ઓવારા ઉપર આવી છે. આ સ્કુલમાં હેડ માસ્તર તરીકે હાલ જોગ સાહેબ નામે એક વિદ્વાન ગૃહસ્થની નિમણુંક થઈ છે. એ સ્કુલના માસ્તર રા. મંચેરશા પાલનજી કેકેખાદ જાતે પારસી છતાં ગુજરાતી ભાષાનું ઘણું સાઈ જ્ઞાન ધરાવે છે, તથા અંગ્રેજી, ગુજરાતી શિક્ષણ આપવામાં ખુદ્દિવાન ગણાય છે. આ શહેરના કેટલાક મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત ગણુતા પુરૂષો આ માસ્તર સાહેબના શિષ્યો છે. વળી ગણુતનું સાઈ જ્ઞાન ધરાવનાર શિક્ષક મગનલાલ નવલચંદ લાકડાવાળા આ સ્કુલમાંજ છે. ચોથી સર જમસેદજી જીજીભાઈ ઇંગ્લિશ સ્કુલ છે, એ સ્કુલના હેડ માસ્તર રા. લક્ષ્મીતાશંકર વ્યાસ પોતાની કાવ્ય શક્તિ માટે શહેરમાં નામિયા છે. ઉત્તર વિભાગના એન્જીયુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ સરકારી હાઈસ્કુલની પરિક્ષા માટે વરસમાં એકવાર અત્રે પધારે છે, ત્યારે આ ચારે સ્કુલોની પણ મુલાકાત લે છે. આ સ્કુલોમાં પ્રાથમિકથી ૭મા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે.

મુંબઈ બેંક.

પ્રેક્ષકલાલ—પૂર્વ દિશાએ આ ખાડીની લગભગ શાતું મકાન છે ? એમાં હથીઆર બંધ પોલીસના માણસો પણ જણાય છે. કોઈ સરકારી મકાનજ હશે.

પૂરકલાલ—એ યૂરોપિયન સાહુકારોની કંપની તરફની દુકાન (પેટી) છે. તેઓ નાણા વ્યાજે આપવા લેવાનો ધંધો કરે છે. આપણે ત્યાં જેમ મોતીરામ નરશંક, ભરતીઆ વગેરેની પેટી (દુકાન) ચાલે છે, તેવી આ પેટીજ છે. આપણા શહેરમાં દરેક પૈસાદાર જુદી જુદી ધીરધાર કરે છે, તેથી તે મોટી રકમની આપ લે કરી શકતા નથી. આ પૈસાદાર સાહુકારોની કંપની (મંડળી) છે, તેથી લોકોની થાપણુ (અનામત રકમ) ગમે તેવી મોટી હોય તે વ્યાજે રાખે છે, અને જેને જોઈએ તેને ધીરે પણ છે. એની મોટી ઓશીસ મુંબઈમાં છે. જે જગ્યાએ નાણાં રહેતાં હોય તેને અંગ્રેજીમાં બેંક કહે છે. તેથી એ પેટી મુંબઈ બેંકના નામથી ઓળખાય છે. અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં એ બેંકની શાખાઓ છે. એમને ખીજી બેંકો સાથે આપ લેતો વ્યવહાર છે, તેથી હુંડી પણ આપી શકે છે. એની હુંડીને ચેક કહે છે. સરકાર પોતાની તિજ્જેરીના પૈસા આ બેંકમાંજ રાખે છે. તેથી તે સચવાય છે, અને નફો મળે છે. મ્યુનિ. તિજ્જેરીનાં નાણાં પણ આ બેંકમાં રહે છે. આ કંપની લોકો પાસે વ્યાજે નાણાં માગવા જતી નથી. પણ સો સો, પાંચ પાંચસો કે હજારના શેર (ભાગ) કાઢે છે. તેના ભાવ પડે છે, તે પ્રમાણે લોકો કોઈ પાસે વેચાતા લે છે; અથવા તો બેંકમાંથી વેચાતા લઈ લે છે. એના રક્ષણ માટે સિપાઈઓ રહે છે, તેનો પગાર આ પેટીવાળા સરકારને ભરે છે. તેથી સિપાઈઓ એમની નોકરી કરે છે. આપણને જે એવી રીતે સિપાઈની જરૂર હોય, તો સરકાર આપે છે. અગાઉ આ મકાનમાં અંદ્રુસ લાયબ્રેરી હતી, તે ૧૮૫૦માં સ્થાપન થઈ હતી. એના સ્થાપનાર અંદ્રુસ સાહેબ નામે આ-

(૭૫)

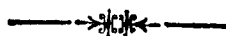
હાલના માણ કલેક્ટર હતા. એકની પૂર્વ બાજુએ મારખી થિયેટર છે, તે આ રહ્યું. જે વિષે આગળ તમને મેં જણાવ્યું હતું. હજી આ એકવાળું મકાન અમદુલ્લા બેગની હવેલીના નામે, તથા જોડેની ખાડી અમદુલ્લા બેગની ખાડીને નામે ઓળખાય છે. એમાં આગળ ઉપર દેશી મિત્ર પ્રેસ હતો.

હુન્નર શાળા.

નાટકશાળાની પૂર્વ દિશાએ કંઈ અવાજ થતો સંભળાયો, તેથી પ્રેક્ષકલાલે કહ્યું, આ અવાજ શાનો થાય છે, અને પેલાં લાલચોળ મકાનો સામસામે શાનાં દેખાય છે ?

પૂરકલાલ—એ હુન્નરશાળાનાં મકાન છે. એ શાળામાં સુતારી, હા-હારી, ચિત્રકામ, ખીડ ઢાળવાનું, પિત્તળ ઢાળવાનું કામ તથા ફિટીંગ વગેરે હુન્નર શીખવાય છે. દરેક વિદ્યાર્થીને ત્રણ વરસ રાખે છે, અને તેની લાયકાત પ્રમાણે સ્કૉલર શીપ પણ આપવામાં આવે છે. પહેલાં આ શાળાને લગતી એક અંગ્રેજી ગુજરાતી ભાષા શીખવવાની શાળા ચાલતી હતી, તેથી છોકરાઓને એમાં દાખલ થવાનું ઘણું સુગમ પડતું હતું, હાલમાં તે બંધ કરી છે, ને માત્ર હુન્નરની કેળવણીજ આપવામાં આવે છે. આ શાળામાં દરેક હુન્નર શીખવનાર જુદા જુદા પગારદાર શિક્ષકો છે; અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખનાર એક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ છે. એને ઘણી સારી હાલતમાં લાવનાર રા. હોરમસજી ફરામજી દસ્તુર હતા. પણ દૈવ યોગે તેઓ આ વર્ષે ક્ષય રોગના ભોગ થઈ પડી વડો-દરે દવા કરવા ગયા હતા, ત્યાંજ દેવલોક પામ્યાં છે. (ખરેખર ! આ શાળાને એમની મોટી ખોટ જણાશે !) હાલમાં એમની જગાએ નવા સુપરિ.ની નિમણુંક થઈ છે. જુઓ હુન્નરશાળાની વચમાં થઈ આ રાજ માર્ગ સોની ફળી-આમાં જાય છે. જમણી બાજુના મકાનમાં સુતારી, ચિત્રને ખીડ કે

પિત્તળ દાળવાનું કામ ચાલે છે, તથા ડાબી બાજુએ વરાળ યંત્રની મદદથી પિત્તળ કે લોઢાં ઉપર શીટીંગ કરવાનું કામ ચાલે છે. આ મકાનને પારેખ હુન્નશાળા કહે છે. એ પણ શેઠ ફરદુનજી સોરાબજી પારેખના નામની યાદગીરી છે. સને ૧૯૦૧માં માજી કલેક્ટર જે. હબ્લેયુ. વેર સાહેબ ના વખતમાં એ તૈયાર થયું હતું. એને બંધાવવામાં કુલ ૩૦,૦૦૦ રૂપી-આ ખર્ચ થયો હતો. પારેખ સાહેબની છબિ આ મકાનમાં તથા પારેખ દવાખાનામાં છે. પારેખે જે રકમ આપી હતી, તે ઉપરાંત શહેરના ધનવા-ન લોકોએ પણ આ હુન્નરશાળા તૈયાર કરવામાં સારી રકમો ભરી છે. તેમનાં નામ રૂપિયાના આંકડા સાથે આરસપર કાતરાવી તે પથ્થર મકાનમાં ચોંટાડેલો છે. આ શાળા ઉપર મ્યુનિ.ની સ્કુલ કમિટી દેખરેખ રાખે છે.

પ્રેસ તથા ફીરંગીનું દેવળ.

પ્રેક્ષકલાલ—આ જોડે દેવળ જેવું મકાન કોનું છે ?

પૂરક—પોર્ટુગીઝ (ફીરંગી) લોકો આ શહેરમાં આવ્યા હતા, તેમનું એ દેવળ હતું. હાલમાં એમાં છાપખાનું છે. એ છાપખાનામાં જઈને ચાલો આપણે જોઈએ. બંને જાણુ અંદર જઈ જુઓ છે, તો બીજાં ગોડવનાર (કમ્પોઝીટરો) ઉચી ટેબલોપર બેસીને ટપ ટપ અવાજ કરી રહ્યા છે, સામે ખાનાવાળાં ચોક્કાંમાં જુદાં જુદાં બીજાં ભરેલાં છે, તેમાંથી ચપ ચપ ઉપાડી બીજાં ચોક્કાંમાં ગોડવ્યા જાય છે. આંખ સામેના કાગળપર રાખી કેવી ઝડપે તે તરફ જોયા વિના જોઈતોજ અક્ષર ઉપાડી લે છે ! આ જોઈ પ્રે-ક્ષકલાલ નવાઈ પામ્યો. અને બોલ્યો ભાઈ પૂરકલાલ, કેવી તાજુબીની વાત છે કે આ અવળા અક્ષરનાં બીજાં તે પણ સમચોરસ ખાનામાં જોડે જોડે ભરેલાં છે. અને તેમાંથી જોયા વિના અક્ષરો કેવા ઉપાડી લે છે !

પૂરક—એમાં નવાઈ પામવાની જરૂર નથી. મહાવરો દરેક કામને સહેલું કરે છે, તેનો આ દાખલો યાદ રાખજો. આ છાપખાનામાં અં-

જીન છે. જુઓ એ વરાળની મદદથી ચાલે છે અને છાપવાનું તમામ કામ પોતાની મેળે થાય છે. માત્ર એક માણસ કાગળ મુક્યા કરે છે, તે છપાઈને પોતાની મેળે બીજી બાજુ બહાર નીકળે છે. સંચાથી કામ કેવું સહેલું થઈ જાય છે! અને તેથી કેટલાં માણસો આછાં જોઈએ છે! તે તમને આથી જણાશે. આને અંગ્રેજીમાં **એન્જીન પ્રેસ** કહે છે. આ પ્રેસ સદરહુ છાપખાતાના માછ અને લોક પ્રિય મેનેજર કાશીદાસ લગવાનદાસ લાવ્યા હતા. આ પ્રેસમાંથી દર ગુરુવારે સવારમાં એક વર્તમાન પત્ર (ન્યુસ પેપર) નીકળે છે, તેથી ગુરુવારે તમામ કામ દીવા બાળીને રાત્રે કરવું પડે છે. ગુરુવારને દિવસે તમામ નોકરોને રજા આપવામાં આવે છે. એ વર્તમાન પત્રનું નામ **દેશી મિત્ર** છે.

પ્રેક્ષક—હા એ મેં જ્ઞાન્યું છે. જેમાં હાસ્ય રસનો વિષય તથા જીવતા પ્રખ્યાત પુરોના જીવન ચરિત્ર આવે છે તેજ કેની?

પૂરક—હા, તેજ. સુરત શહેરમાં એવાં ન્યુસપેપર ૫ નીકળે છે. રવિવારે ગુજરાત દર્પણ તથા ગુજરાત મિત્ર, સોમવારે સુરત અખબાર, ગુરુવારે પ્રજા પોકાર અને શનીવારે સૂર્ય પ્રકાશ મળી ચાર, અને પાંચમું આ છે. આ બધામાં ગુજરાત દર્પણ તથા દેશી મિત્ર સારી ક્ષત્રમે લખાતાં જણાય છે. પ્રેસના માલીકને મેનેજર અને પેપરના માલીકને અધિપતી કહેવાય છે. આ પ્રેસના માલીક અને દેશી મિત્ર પેપરના અધિપતી મી. મગનલાલ કીકાલાઈ છે. એમના પિતા કીકાલાઈ પરભુદાસ પણ આજ કામ માટે શહેરમાં પ્રખ્યાત હતા.

પ્રેક્ષકલાલ—સાંજ પડી ગઈ છે, અને આપણે પણ થાકી ગયા છીએ. માટે ચાલો, મોટે રસ્તે થઈ ઘેર જઈએ. રસ્તે ચાલતાં ઇસ્પતાલ આવી.

ઇસ્પતાલ.

પૂરકલાલ—આ મોટી ઇસ્પતાલ છે. એ સધળો વખત ખુલ્લીજ

રહે છે; કારણ કે એમાં સ્ત્રી અને પુરુષ દરદીઓ દવા માટે રહે છે. જુઓ આ સામે દરવાજામાં પેસતાં બાગ બનાવ્યો છે; અને બાગની વચમાં પુવારો છે. મકાન ઘણું લગ્ન તથા લગ્નકર લાગે છે. મથાળે એક મોટું ઘડીઆળ ગોઠવેલું છે, તે ટાવરના ઘડીઆળની બરાબર વખત આપે છે. શહેરમાં આ બે ઘડીઆળો લોકોને ઘણા ઉપયોગી છે. એ ઉચીને જાહેર જગ્યા પર હોવાથી રસ્તે ચાલતાં સર્વેને વખત જોવાનું બની શકે છે. આ ઇસ્પતાલ ૬૦ સં ૧૮૬૩માં કાવસજી જહાંગીરજી રેડીમનીએ ૭૧૦૯૨ રૂપિયા ખર્ચાને બંધાવી હતી. આદ સરકારને સ્વાધિન કરી છે. એના ડાક્ટરને સિવિલ સર્જન કહે છે. એમના હાથ નીચે બે આસિસ્ટન્ટ, એક ક્લાર્ક તથા બે ત્રણ કમ્પાઉન્ડરો (દવા આપનાર) રહે છે. સરકારી નોકરોની બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય વધુ વજનદાર ગણાય છે. અહીંયાં હરકોઈ માણસને મફત દવા આપવામાં આવે છે. તથા અહીં રહીને દવા કરાવવાની જેમની મરજી હોય, તેવા દરદીને આ ઇસ્પતાલમાં રાખીને દવા કરે છે. ખાવાનું તથા લુગડાં પણ તેટલા વખતમાં અહીંથીજ પૂરાંપાડવામાં આવે છે. પ્લેગ કે કોલેરા જેવા ચેપી રોગના દરદીઓ માટે ઉત્તર બાજુએ આ જુદું મકાન બાંધ્યું છે. તથા વાટકાપ કરવા માટે અગ્નિ ખૂણામાં જુદો ઓરડો તૈયાર કર્યો છે. એ ઓરડાની પશ્ચિમે જે બંગલો છે તેમાં આસિસ્ટન્ટ ડાક્ટર રાત્રે પણ રહે છે, તથા આ નાની ઓરડીઓમાં ઇસ્પતાલના સિપાઈ, ચાકર, માળી વગેરે ને રહેવાની ગોઠવણ કરી છે. સિવિલ સર્જન સાહેબને શહેરમાં કોઈ તપાસ માટે લઈ જાય તો ૧૦ રૂપિયા ફીના લે છે. તથા આસિસ્ટન્ટ ડાક્ટર શ. પાંચ ફી લઈને જાય છે. આ ઇસ્પતાલ સુરત જીલ્લામાં મોટામાં મોટી છે. એમના તાબામાં આ જીલ્લામાં ૧૪ ડિસ્પેન્સરીઓ (દવાખાનાં) ચાલે છે. તે તમામનો હિસાબ અહીંયાં રહે છે. સિવિલ સર્જન સાહેબને તપાસ માટે વરસમાં એકાદવાર લાંબું પડે છે. એમનો પગાર ૭૦૦-૮૦૦ સુધીનો હોય છે આટલું જોઈ બંને જણા ઘેર ગયા, અને બીજે દિવસે રવિવાર હતો તેથી વહેલા ઉઠી સાત વાગ્યામાં પાછા કિલ્લાના મેદાનમાં આવી બેઠા રહ્યા.

પ્રેક્ષક—ચાલો આને આપણે ઉત્તર દિશા તરફ ફરવા જઈએ. પૂર-
કલાલે કમુલ કર્યું, અને બંને આગળ ચાલ્યા. રસ્તે ચાલતાં જમણે હાથે
એક પાટીકું વાંચવામાં આવ્યું. તે જોઈ પૂછ્યું, કે આ વિષે શું જાણો છો ?

પૂરક—આ નવાળી થિયેટરને નામે ઝોળખાય છે તે. એ જગ્યા-
એ અગાઉના વખતમાં ટંકશાળ (સિક્કા પાડવાની જગ્યા) હતી, તેથી
એને જુની ટંકશાળવાળી નાટકશાળા પણ કહે છે. એ વાંકાનેર ના-
ટક કંપનીએ બંધાવેલી છે. એની સામે ડાબે હાથે આ શહેરની પોલીસ
ઑફીસ છે. એમાં માત્ર ઘોડેશ્વાર પોલીસના માણસો રહે છે; તથા
શહેર ફાજદારની કચેરી છે. આ મકાનમાં અસલ કસ્ટમ ઑફીસ હતી,
તેથી હજી એ જગ્યા દુરજતને નામે ઝોળખાય છે. એનાથી દક્ષિણ આ-
જુએ અંગ્રેજોનું દેવળ છે, એમાં દર રવિવારે સાહેબ લોકો (અધી-
કારી વર્ગ) પ્રભુ પ્રાર્થના માટે ભેગા થાય છે.

પ્રેક્ષક—આ બે રસ્તા કયાં જાય છે ?

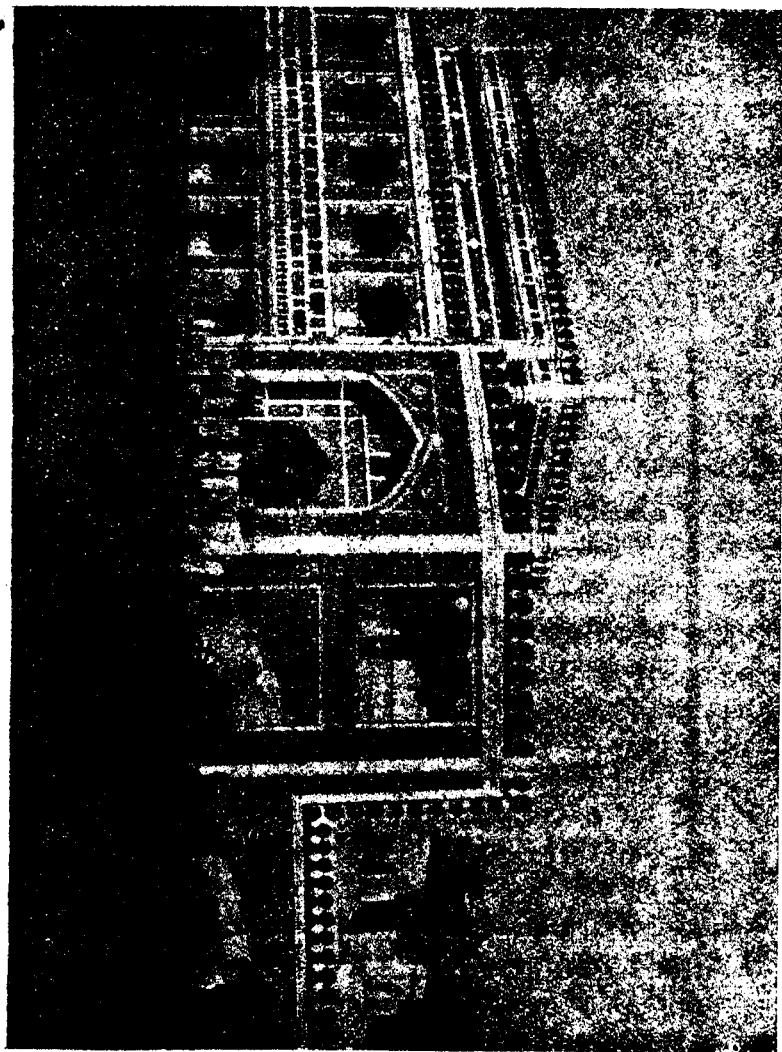
પૂરક—આ જમણા હાથનો ઘેરી રસ્તો ચોક બજારમાં થઈ સીધો
કુતારગામ જાય છે, અને આ ડાબા હાથનો ગુજરી ઓવારા આગળ થઈ
બક્ષી ખીર સદ્ગૃહીન ખાનના દરીયા મહેલ આગળ થઈ એજ રસ્તાને
મળી જાય છે. જુઓ આ ગુજરી ઓવારો, આ ઓવારા એ નદી કિનારે
આવેલી ભાગોળજ છે. જુઓ એ જગ્યાએ (તખળી હાલતમાં) કોટ હજી
કાયમ છે. પૂલની પાસે રાજ ઓવારો, અને તે પછી આ ગુજરી ઓ-
વારો છે. આ ઓવારે નદીની માંહેના ભાગમાં જમણે હાથે એક મહાદેવનું
દેવળ છે. ચાલો હવે આગળ ચાલીએ. જુઓ આ બક્ષી સાહેબનો મહેલ
જે દરીયા મહેલને નામે ઝોળખાય છે તે. એમ કહી ચાલતા ચાલતા
ચોકબજારના રસ્તાપર આવ્યા. એટલે પૂરકલાલે કહ્યું. આ પૂર્વ તરફનો રસ્તો
નાણુવટમાં થઈ સીધો લાલગેટ આગળ જાય છે. આગળના વખતમાં એજ
નાણુવટ, નાણાના ટગલાથી શોભી રહેતું; તેમાં આજે માત્ર બે સરંક
રહ્યા છે. તેઓ પણ કમુલ કરે છે કે અગાઉના વખત જોડે સરખાવતાં
હમારી પેઠી કંઈ હિસાબમાં નથી.

મ્યુનિસિપાલ હાલ. (જીનું મુસાફર ખાનું.)

પ્રેક્ષકલાલ—આ મોટું અને શોભિતું મકાન શાનું છે ?

પૂરકલાલ—એ મ્યુનિસિપાલિટી (મ્યુનિસિપાલ ઑફીસ) છે. એ મકાન હાલમાં બંધાયું નથી, પણ ૨૭૦ વર્ષ ઉપર દિલ્હીના આદિશાહ શાહજહાંના વખતમાં ઇસ્ક્રમેગ યેજદીએ મુસાફરોને રહેવા માટે બંધાયું હતું. તેથી એ મકાન જીના મુસાફરખાનાને નામે ઓળખાય છે. એમાં હાલ શહેર સુધરાઇ ખાતાની કચેરી છે. આ ખાતું આ શહેરમાં ૬૦ સં ૧૮૫૨ની રખમી મેથી શરૂ થયું હતું, પ્રેક્ષકલાલ, જીઓ તો ખરા એમાં કેવું મજબૂત કામ છે ! હમણા કોઈ માણસ મકાન બાંધે છે, તો ઘોડા વરસમાં ગાયડે ગાયડાં નીકળી જાય છે. છતાં આનો તો કાંકરો સરખા ખર્ચો જણાતો નથી ! જીઓ આ માંહે પેસવાનો દરવાજો છે. પેસતાં ડાબે હાથે બંબા ખાતાના ઉપરીની ઑફીસ છે. નજીકમાં આ તારો દેખાય છે. એ ટેલીફોન ઑફીસ છે. એનો સંબંધ શહેરની દરેક બંબાગેટ જોડે આ તારથી જોડેલો છે. આ તારમાં થઇને શબ્દો શબ્દ ગમે તે ભાષામાં બીજી જગ્યાએ મોકલી શકાય છે. ઘણી ખરી વાર તો કયો માણસ બોલે છે તે શુદ્ધ સંભળનાર પારખી શકે છે. રેલવેના તાર અને આ તારોમાં કશો તફાવત નથી. તેમજ એમાં પણ એટ્રીની જરૂર પડે છે, અને વીજળીની મદદેજ કામ થાય છે. તફાવત એ છે કે રેલવેના તારમાં જેમ ટકોરા મોકલી શકાય છે, તેમ ટેલીફોનના તારો વડે શુદ્ધ શબ્દ મોકલાય છે. કોઇ જગ્યાએ આગ લાગે છે, કે તરત નજીકની બંબાગેટનો માણસ આ તારોથી અહીંઆ ખબર આપે છે. ત્યારે આ ઑફીસનો માણસ દરેક બંબા ગેટપર ખબર આપી દે છે. તેથી તે માણસો બંબો તથા સુંઠ લઇ આગવાળી જગ્યા ઉપર દોડી જાય છે. એ ઉપરાંત અહીંઆં વરાળ ચંત્રથી ચાલતા બે બંબા છે. તથા તેને જોડવાના આ દેવમુની જેવા ઘોડા પણ જોવા જેવા છે. તે લઇ આ બંબા

મ્યુનિસિપાલ હોલ. (બુનું મુસાફર ખાનું.)

ખાતાનો અમલદાર (ફાયર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) આગવાળી જગ્યાએ દોડી પહોંચે છે; અને આગ યુગ્મવી નાંખે છે. આ અંતઃન અને ઘોડા અત્રેના બહારા ગૃહસ્થ મસ્કતી શેઠે આ ગરીબ શહેરની દાઝ ધરીને લઇ આપ્યા છે.

ટેલીફોન ઓફીસની જોડે **મ્યુનિસિપાલ ટ્રિજેરી** મૂકવાની આ ઓરડી છે. આટલું કહી અંદર જઈ વોટર કનેક્શનની, આંધકામ ખાતાની, જનજર વેરાની, ધરવેરાની વગેરે ઓફીસો ખતાવીને જોળ દાદરે થઇ મોટા હાલમાં ગયા. ત્યાં આગળ મૂકેલું ધડીઆળ તથા મ્યુનિ.માં વગર પગારે દાઝથી કામ કરનારની છબીઓ તથા આવલાં ખતાવ્યાં; તે જોઇ પ્રેક્ષકલાલ ધણા ખુશ થયા.

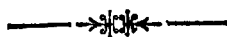
પ્રેક્ષકલાલ—આ હાલમાં કોણકોણ ખેસે છે, અને તેઓ શું કામ કરેછે? તે જણાવો તો સાહે.

પૂરકલાલ—દાદરની જોડે **મેંજસ્ટ્રેટ** (ન્યાય કરનાર) ની ઓફીસ છે; અને આ વચમાં લાંબજોળ ટેબલની આસપાસ સભાને દિવસે મેમ્બરો (કૌન્સિલરો) ખેસે છે. એ મેમ્બરો ૩૦ છે. તેમાંના ૧૫ શહેરના લોકોએ પસંદ કરેલા, અને બાકીના ૧૫ સરકારે પસંદ કરેલા હોય છે. આખા શહેરના બાર ભાગ પાડ્યા છે તેને વાર્ડ કહે છે. એ દરેક વાર્ડના લોકો પોતાના તરફથી એકેક સભાસદ પસંદ કરી મોકલે છે તે બાર, તથા ત્રણ કેળવાયેલા લોકોએ પસંદ કરેલા (જનરલ વાર્ડના) મળી પંદર પ્રજાપક્ષના હોય છે. એમને કોઈને પગાર મળતો નથી, પણ માત્ર લોકોના ભલા માટે જ કામ કરે છે. એ ૩૦ મેમ્બરો તથા **જીટલાના કલેક્ટર સાહેબ** જેઓ પ્રમુખ છે; તે મળી શહેરનો (સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો) કારોબાર ચલાવે છે. આ સભાને **જનરલ મિટીંગ** કહે છે. શહેરના લોકો પાસેથી કંચો કર લેવો, કે કંચો કમી કરવો વગેરે કામ એમનું છે. એનેજ **શહેર સુધારક મંડળી** કે **મ્યુનિસિપાલ કમિટી** કહે છે. આ મંડળીને કામ કરવાનું અનુકુળ પડે, માટે એક **સેક્રેટરી**, એકેક બે **આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી** તથા બીજા કારકુનો રાખેલા છે. આ નોકરો પગારદાર છે. હાલના **સેક્રેટરી સાહેબ અરદેશર મહેરવાનજી ગાંધી**ને રૂ. ૨૫૦નો માસિક પગાર મળે છે.

તેઓ ઑરીસના તમામ કામ પર પૂરતી દેખરેખ રાખે છે. તથા શહેરમાં ફરતા રહી કાંઈપણ ફરીઆદ હોય, તે કમિટી મળે તે વખતે રજુ કરે છે. આ ખાતાની મુખ્ય ફરજ શહેરના લોકો પાસેથી કર વસુલ કરવો, અને તમામ પ્રકારનો શહેર સુધારો કરવો એ છે. આ રિવાજ લોર્ડ રીપન સાહેબ ગવર્નર જનરલ હતા, તેમણે પાડ્યો હતો. તેમની મતલબ પ્રજાને રાજ્ય-કારભાર ચલાવતાં શિખવવાની હતી. આ વાત કરતા બહાર રસ્તા પર આવ્યા.

પૂરકલાલ—જુઓ આ સામે પેલા ટાવર બંધાવી આપનાર ફેજર સાહેબને રહેવાનું મકાન છે. એને ફેજરનો દરીઆ મહેલ કહે છે. અહીં પણ હંમેશાં કલાકના ટકોરા વગાડવામાં આવે છે. એની અંદરની બાજુએ ગુજરાત દર્પણ છાપખાનું છે. એમના મેનેજર રા. હોરમશાજી જમશેદજી મ્યુનિસિપાલ ડાયરેખારમાં કંઈ અધિર થતું હોય તો તુરત પોતાના પેપરમાં ઉઘાડું પાડી આખી શહેર સેવા સારી બળવે છે. ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં એમનું પેપર મુખ્ય ગુજરાતીની બરોબરી કરી શકે એવું છે.

આગળ ચાલતાં ગયા જમણા હાથ પર જુનાંને મજબૂત મકાનો બંધાયાં. તેમાં મોદીજીનો દરીઆ મહેલ પણ જોયો. એ મોદીજી પારસીઓમાં ખાનદાન ગણાય છે. સોદાગરવાડાનાં મકાનો ઘણાં જુનાં છે. એમાં ઉનાળામાં જરા પણ તાપ લાગતો નથી, કારણ કે બાંધણી ઘણી મજબૂત છે. આ જોઈ મિસન હાઉસ તરફ ચાલ્યા.

મિસન હાઉસ. (ખ્રિસ્તી લોકોને રહેવાની જગ્યા.)

પ્રેક્ષકલાલ—આ કયા લોકો રહે છે વાર ?

પૂરકલાલ—એ ખ્રિસ્તી લોકો છે. એઓ ઐરીશમિસન ને નામે ઓળખાય છે, અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે, આ દેવળમાં એઓ દર રવિવારે એ વાર, અને બીજા દિવસોએ એકવાર બધા સાથે મળી ઉંચા

અવાજે પ્રભુ પ્રાર્થના કરે છે. સામેના બંગલામાં એ ધર્મના પાદરી સાહેબો રહે છે. એ સાહેબો દેવળમાં અને બહાર રસ્તામાં ઉભા રહીને પણ લોકોને પોતાના સન્માર્ગનો બોધ કરે છે. આ બધા લોકો જે ભેગા થએલા છે તે આ દેશના દેશીઓ બોધને લીધે આ ધર્મમાં દાખલ થયેલા છે. એઓના બધા રોજગાર તથા ફેળવણી વગેરે તમામ પ્રકારની આ પાદરી સાહેબો સંભાળ રાખે છે. એઓ પોતાનો ધર્મ પળાવવા કોઈના ઉપર જીલ્લમ ગુજરતા નથી; પણ રાજ્ય ધર્મ અને રાજ્ય ભાષા દેશમાં ફેલાય તો સર્વ મનુષ્યો (રાજા પ્રજા) એકત્ર થઈ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે એજ માત્ર એમનો શુભ હેતુ છે. તેથી આ ખાતા તરફથી ધર્મ અને ભાષા ફેલાવનારી ગુજરાતી અંગ્રેજી શાળાઓ કામ કામ ચાલે છે. જુઓ આ એને લગતું એક છાપખાનું છે. એમાં છાપવાનું તથા પુસ્તક બાંધવાનું કામ ઘણું સાફ થાય છે. એના જેવું કામ શહેરના બીજાં કોઈ પ્રેસમાં થતું નથી, અને તેનું માન રેવરન્ડ સ્કૉટ સાહેબને ધટે છે. આ સાહેબ પણ ઘણા ભલા અને મીલનસાર છે. ગુજરાત પ્રાંતમાં મિસન હાઉસો ઘણાં છે, તેમાં બેરસદનું મંડળ ઘણું મોટું છે. આ હાઉસથી ઉત્તરમાં જે મોટું મકાન દેખાય છે તે મિસન હાઈસ્કૂલને નામે ઓળખાય છે. એની લગોલગ આ મુટલાં બકરીનો ઓવારો છે. એ ઓવારે પારસીઓને પોતાના ધર્મનું ભણવાની જગ્યા છે; અને પાતાળી હનુમાન તથા મહાદેવનું દેવળ છે. ઓવારાપરથી પાછા વળતાં ડાબે હાથે અંગ્રેજ લોકોની કોઠીનું મકાન બતાવ્યું. ૪૦ સં ૧૬૧૨માં અંગ્રેજોએ એમાં કોઠી (વખાર) કરી હતી. એને જીની ઇન્સ્પિટાલનું મકાન પણ કહે છે. હાલ એ જગ્યા ખા. બા. ડા. ડોસાભાઈ પેસ્તનજીના કબજામાં છે. એ મકાનની સામે પૂર્વ તરફ મિસન જનાના હાઈસ્કૂલ છે, તેમાં મોટી ઉંમરની છોકરીઓ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે. એમાં ઘણે ભાગે સ્ત્રી શિક્ષકોજ કામ કરે છે, અને તે સર્વ ઉપર દેખરેખ રાખનાર (લેડી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ) પણ યુરોપિયન સ્ત્રી છે આ સિવાય મિસન કન્યાશાળાઓ તથા છોકરાઓની શાળા શહેરમાં ઘણી છે.

આ તમામ મિસન સ્કુલોપર રેવરંડ જૉન શિલીડી સાહેબ પૂરતી દેખરેખ રાખે છે, તથા તેમાં સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા પોતાની મરજી પ્રમાણે કરે છે. અને સાહેબ અત્રેની મ્યુનિઓમાં વૉઇસ પ્રેસિડન્ટ (ઊપ પ્રમુખ) છે, એઓ પોતાના કામમાં ઘણા ખાહોશ ગણાય છે. અહીંથી પૂર્વ તરફ આવેલી ફીરંગીની વખાર તથા આર્મિનિયમનું દેવળ જોઈ પાછા મોટે રસ્તે આવ્યા.

સૈયદ અંદુસનો મિનારો તથા મકાન.

પ્રેક્ષકલાલ તથા પૂરકલાલ આગળ આધ્યા. રસ્તામાં નકારે કામ કરનારી વેશ્યાઓ તથા નાય ગાન કરનારી નાયિકાઓના મકાન મુલ્લાં ચકલામાં જોતા જોતા જમણે હાથે (ઇ. સ. ૧૫૪૦માં બંધાવેલો) મીરજાં સ્વામીનો પત્થરનો રોજો જોઈ પોલીસજેંટ આગળ આવી પહોંચ્યા.

પ્રેક્ષકલાલ—આ મિનારો તથા મકાન કોનું છે ?

પૂરક—એ મુસલમાન ધર્મના કાજ “સૈયદ અંદુસ સાહેબ”નું મકાન છે. હાલ એમના ખાનદાન કુટુંબમાં આં સૈયદએન અંદુસ સાહેબ હયાત છે. સરકારે એમની ખાનદાની અને લાયકાત તરફ ધ્યાન રાખી આનરેખલ બનાવ્યા છે; તેથી હવે એઓને ગર્વનર સાહેબની ધારા સભામાં બેસવાનો હક થયો છે. આ મકાનમાં અગાઉ એક વાઘ પાંજરામાં ગોંધી રાખતા હતા, તે જોવા માટે ઘણા લોક આવતા. એમનાં મકાનની ઉત્તર બાજુએ જે આ મિનારો દેખાય છે, એ ૮૦ ફુટ ઉંચો છે, તથા એમાં ૫૭ પાયરીઓ છે એ મીરજાં સૈયદ બેગ નામના માણસે ઇ. સ. ૧૬૩૯માં બંધાવ્યો હતો. મિનારાની પાસે નાનું કબરસ્તાન છે, તેમાં ખાનદાન કુટુંબના નખીરાઓનેજ લૂમિદાહ કરવામાં આવે છે. જોડે એક મસીદ પણ છે. મકાનની બહાર નીકળીને પૂરકલાલે કહ્યું. પ્રેક્ષકલાલ જુઓ, આજ વરીઆવી લાગેળ, તથા આ માંહેના કો-

ટનો અસલ ભાગ બાકી રહેલો છે તે. આ જગ્યા શહેરના નીચા ભાગ પર છે, તેથી અહીં રેલનું પાણી ફરી વળે છે. હવે આપણે આગળ જ-
ઈયું, એમ કહી ચાલ્યા. ચાલતાં ગમે હાથે વરીઆવી દરવાજો આવ્યો
તે ખતાવ્યો. (એને હાલ અણી લઈ બંધ કરવામાં આવ્યો છે. કેમકે એ
દરવાજામાં થઈ રેલનાં પાણી પેસી જતાં હતાં.) ને કતારગામના દરવાજા
તરફ વળ્યા.

કબરસ્તાન (ડચ અને અંગ્રેજોનું)

રસ્તામાં જમણે હાથે દહેરાં દહેરાં જેવાં મકાનો દેખાયાં, તે જોઈને
પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું. આ ધુમટદાર મકાનો શાનાં દેખાય છે ?

પૂરક—એ વલંદા (ડચ) લોકોનું કબરસ્તાન છે. એ લોકો લાસને
દાટે છે, ને તેની યાદગીરી રહેવા સારૂ ઉપર આવાં બાંધકામ કરે છે. દર
વરસે એ કબરોપર મરામત થાય છે, તેથી ભાગી કે તૂટી જવા પામતી નથી.
જુઓ આ કબરોમાં વનસરીડ સાહેબની કબર સૌથી સારી છે. કબરસ્તા-
નની ફરતે ભીંત છે, તથા માંહે પેસવાને દરવાજો છે. આ સામેના બુંડામાં
રખવાળી કરનાર નોકર રહે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં ત્રણ વિભાગ છે. તેમાંના
એકને પ્રોટેસ્ટન્ટ બીજાને રોમન કૉથલિક અને ત્રીજાને ગ્રીક કહે
છે. આ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મના લોકોની કબરો છે. આ દરવાજા બહાર કતાર
ગામને રસ્તે જતાં જમણે હાથે આ કરતાં ઘણું મોટું કબરસ્તાન
છે, તે પણ પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના લોકોનું જ છે. તેમાંનો બાગ ઘણો
જોવા લાયક છે. તેમાં કબરો ઉપર અવનવા ઘાટની રંગબેરંગી આરસની
તખ્તીઓ ગોઠવેલી હોવાથી જોનારને નવાંઈ લાગે છે. તમામ કબરો પર
અંગ્રેજી ભાષામાં મરનારનું નામ તથા મરણનો દિવસ કોતરી કઢાવેલો હો-
ય છે. તેથી વાંચી જોતાં માલમ પડે છે કે આ ફલાણા શખ્સની કબર છે.
કોઈ પણ યૂરોપિયન અમલદાર કે મુસાફર આ શહેરમાં આવે તો આ

કપરસ્તાન જેવા પહેલા જય છે. આ કપરસ્તાનમાં કિસ્ટોફર અને સર જ્યોર્જ ઓક્સડન સાહેબની કપર વધુ જેવા જેવી છે. સૌથી જુની કપર ફ્રાંસિસ બ્રિટન સાહેબની છે. એઓ ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં સુરત ખાતે અમલદાર હતા.

અનાથ બાળાશ્રમ.

અનો ભાઈઓ દરવાજા બહાર નીકળ્યા, એટલે સામે એક પાટી ઉં વાંચ્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે “ હિંદુ મહાજન અનાથ બાળાશ્રમ. ” આ વાંચી પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું, ભાઈ આનો અર્થ શું છે ?

પૂરક—સંવત ૧૯૫૬ ના મોટા દુકાળ વખતે ભૂખે મરતાં અને માથાપથી છૂટાં પડી ગયેલાં રઝળતાં બાળકોને અહીં ભેગાં કર્યા હતાં. એના વાલીઓ કોઈ ન હોવાથી સુરત હિંદુ મહાજને (હિંદુ મંડળે) વાલી થઈ ઉઘરાણું કરીને આ બંગલો ભાડે રાખી; એમાં તમામ બાળકોને રાખી તેનું રક્ષણ કરીશું છે. આ કામ આ શહેરના નામિયા ગૃહસ્થ હરદેવરામ નાનાભાઈ હરીદાસે માથે લઈ ઘણી સેવા ઉઠાવી હતી. ગામે ગામ અને શહેરોમાં જઈ આ બાળકો માટે પૈસા ઉઘરાવી આજે આ હાલતમાં આણ્યું છે. એ આશ્રમના છોકરા છોકરીઓને ભણવા માટે એક નિશાળ છે, કસરત કરવા માટે કસરતશાળા છે, તથા દરેકને ગુંથવાના, વણવાના અને ભરત ભરવા વગેરેના હુન્નરો શિખવવામાં આવે છે. દરેક કામ સાર પગારદાર માસ્તરો રાખ્યા છે. આ આશ્રમનો વાર્ષિક મેળાવડો થાય છે, ત્યારે એમાંના વિદ્યાર્થીઓની કસરત તથા કારીગરી જેવાને આખું શહેર ઉલટે છે. બાળાશ્રમના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મી. બાલુભાઈ ઘણી કાળજી પૂર્વક ફરજ અદા કરે છે. આ બાળકોએ ગાલીચા ગુંથવાની કારીગરીમાં ઘણા ચાંદો અને ઇનામ મેળવ્યાં છે. હમણા પુખ્ત વયના છોકરા છોકરીઓને જ્ઞાતી ભેદ જાળવીને પરણાવી જુદાં મકાનમાં

રાખ્યાં છે. ખાવા પીવામાં હમેશાં માતિનો તકાવત જળવવામાં આવે છે, અને દરેક બાબતમાં બાળકોનું રક્ષણ ધણું સાફ થાય છે. આ બાળાશ્રમની સઘળી ગોઠવણ પ્રત્યક્ષ જોઈને બંને પાછા ધોરી માર્ગે આવ્યા, અને કતાર ગામ દરવાજા આગળ ઉભા.

પૂરક—આ જગ્યા અસલ ઘણી નીચી હતી, પણ રેલના કારણે ઉંચી કરવામાં આવી છે. આ રસ્તો ઉત્તરે કતારગામ થઈ ફૂલપાડા સુધી જાય છે. કતારગામમાં કંતારેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે, તેથી શ્રાવણ માસના દરેક સોમવારે આ રસ્તાપર ભારે મેળો ભરાય છે. આ કોટની બહારની બાજુએ ડામે હાથે જે સડક જાય છે, તે રસ્તે જતાં પ્રથમ વરીઆવી દરવાજા આવશે. ત્યાંથી એ સડક ઉત્તરમાં ફેરવરીઆવ સુધી જાય છે. તે રસ્તામાં બહુચરાજી માતાનું દેવળ છે. શહેરના લોકો ત્યાં પણ દર્શન માટે જાય છે. આ વાત કરતા કરતા આગળ કહ્યા મુજબ અંગ્રેજોનું કબરસ્તાન જોઈ પાછા કતારગામ દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા.

પ્રેક્ષક—ચાલો હવે પાછા વળીએ. તડકો ઘણો થશે, તો ઘેર જવામાં દુઃખી થઈશું. હવે તો ધર તરફ જતાં જે રસ્તામાં આવે તે બતાવજો. (પૂરકલાલનું ઘર વાડીફળીઆમાં શેઠ મધ્વરદાસ જગજીવનદાસજી સ્ટોર સાહેબના ઘર પાસે હતું, તેથી સીધા ખાડીને રસ્તે વળ્યા.)

પૂરકલાલ—(જમણે હાથે) ળુંઓ આ માંહેનો કોટ, અને તેની જોડેની ખાડી. હવે આપણે સૈયદપુરી ભાગોળેથી શહેરમાં પેસીએ છીએ. આ ટેકરા ઉપર ગયા કે ભાગોળ માંહે ગયા સમજજો. આ લાકડાના કોટરા છે, એજ જગ્યાએ મોટો છાબંધ શહેર પનાહ કોટ હતો.

મારકીટ.

જમણે હાથે મટન મારકીટ તરફ આંગળી કરી પૂરકલાલે કહ્યું, આ મટન વેચવાની જગા છે. એવી જગા આખા શહેરમાં ચાર છે. એક

આ છે. એ સૈયદપરાની મારકીટ કહેવાય છે. ખીજી કાજના મેદાનની પશ્ચિમે જુના દરબાર આગળ, ત્રીજી ગોપીતળાવની પશ્ચિમે અને ચોથી ઝાંપાઃ બજારમાં છે. એ દરેકમાં સરાહને દરવાજોથી મટન આવે છે. સાં આગળ દરરોજ જાનવરો હલાલ થાય છે. વેપારીઓ સાં જઈ મટન લઈ આવી આ માર્કીટમાં બેસીને વેચે છે. એ વેપારીઓ બેસવાનું (દુકાનનું) ભાડું મ્યુનિસિપાલિટીને આપે છે. એઓ સડેલું કે બગડેલું માંસ વેચે તેને માટે મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ઇન્સ્પેક્ટર રોજ તપાસ કરે છે.

સ્વામિ નારાયણનું મંદીર.

આ વાત સાંભળતાં સાંભળતાં પ્રેક્ષકલાલની નજર પૂર્વ દિશા તરફ ગઈ. ખુલ્લા પીળા રંગના સોનાના કળશો નજરે પડ્યા, તેથી તેણે પૂછ્યું. ભાઈ પ્રેક્ષકલાલ, આ કળશો શાનાં દેખાય છે? કંઈ દેવ મંદીર હોવું જોઈએ. જો તેમ હોયતો ચાલો દર્શન કરતા જઈએ. હજી જમવાના વખતને વાર છે.

પૂરક—હા ભાઈ ચાલો. મારો પણ એજૂવિયાર હતો. એમ કહી બન્ને સૈયદપરામાં જવાના પૂલપરથી ગંગાધર શાસ્ત્રીની હવેલી આગળ આવ્યા, ત્યારે કહ્યું કે અહીં (ભાદરવા સુદ ૪ થે) ગણપતિ ચોથનો મોટો મેળો ભરાય છે. સૈયદપરં છોડી રામપરામાં સ્વામિ નારાયણના મંદીર આગળ આવી પહોંચ્યા. પ્રેક્ષકલાલ તો મંદીરના દરવાજા તથા તેનું ભવ્ય બાંધકામ જોઈ સડકજ થઈ ગયા, અને બોલ્યા આતો રાજદરબાર જેવો ધાટ જણાય છે ને!

પૂરક—રાજ દરબાર અને દેવ દરબાર એ બંનેમાં ભવ્યતા જો ન હોય તો માને કોણ! માટે જે છે તે વાજખીજ છે. આ દરવાજો જોતાં

* ઝાંપો કહેવાનું કારણ એ કે કોટ બંધાવવાનો હુકમ આવ્યા પહેલાં યુવરની વાડ કરી ઝાંપો મુક્યો હતો માટે.

તમારા મનમાં આટલી અસર થઇ એટલે હવે અંદર જઇ દેવને નમવામાં તમે વાર લગાડશો નહિ. બંને જોતા જોતા અંદર ગયા, અને હાથ પગ ઘોઘ પવિત્ર થઈ દેવ દર્શન કરી દેવસ્થાનની પ્રદક્ષિણા ફરી બરાબર જોયું. પછી આચાર્ય પાસે જઇ થોડોવાર શિક્ષાપત્રી સાંભળી. ત્યાર પછી રૂઢનાથપરાને રસ્તે પાછા વળ્યા. રસ્તામાં “ બધા ધર્મ પંથો એકત્ર થઇ જાય તો સાફ ” એવી વાતો કરતા કરતા ડાંગર ખાંડી ચોખા કાઢવાની રાઇસ મીલની જગા તથા સાંચાકામ જોઇને લવાની માતાના વડ આગળ માતાજીના દર્શન કરી ઘેર આવ્યા ને જમ્યા. જમી રહી થોડોવાર આરામ લીધો. પણ આજે શહેરનો બાકીનો ભાગ જોઇ લેવાની પ્રેક્ષકલાલની મરજી હતી; તેથી તેઓ નિરાંતે બેઠા નહિ. આસરે ૧-૧૧ નો સમય થયો કે કપડાં પહેર્યા. સ્ટોર સાહેબની શેરીને ઉત્તર છેડેથી નીકળી નવાપરાના પૂલપર થઇ ઝાંપાબજાર, બહારવાડમાં મુટલાંજીની હવેલી, મસીદ તથા શેઠ હૈદરખાલી કાસમભાઇનું મકાન વગેરે જોયા પછી ડા. દીનશાજી જવાજી એદલ બહેરામના દવાખાના આગળ થઇ બેગમપરામાં આવ્યા.

નવાબ સાહેબનો મહેલ.

મુંબઇવડ આગળ આવેલી નંબર ૧૦ની નિશાળ આગળ થઈ સીધે રસ્તે ચાલતાં ડાબે હાથે એક મોટું મકાન નજરે પડતાં પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું. ભાઈ આ ગંગવર મકાન કોનું છે ? અને એ વિષે શું જાણવા જોઈ છે ?

પૂરકલાલ—એ આ શહેરના નવાબ સાહેબનો મહેલ છે. ચાલો અંદર જઈએ, પણ મહેલપર જવાશે નહિ. કારણ કે ખાનદાન મુસલમાનોની સ્ત્રીઓ બેઠેલા પડે રહે છે. તેઓ પારકા પુરૂષના મોં જોતાં નથી, માટે આ મેદાનમાં ઉભા રહી જોઈએ. અગાઉ મુસલમાની રાજ્ય વખતે આ શહેર અને ૨૮ પરગણાં આ નવાબ સાહેબના તાબામાં હતાં; તેથી મુરત અઠ્ઠાવીસી કહેવાતી. એ વખતે નવાબની ગાદી ૪૦ લાખની કહેવાતી હતી. ઇ. સ. ૧૭૫૧ માં પેશ્વા તથા ગાયકવાડ જોડે એ પરગણાં-

ઓની વહેંચણી કરી હતી. ઈ. સ. ૧૬૬૪-૬૯માં શિવાજી મહારાજે બે વાર સુરતને હુટયું હતું, તે વારે આ નવાખ સાહેબના વડવાએ રૈયતના રક્ષણ માટે સારી બહાદુરી ખતાવી હતી. પણ વારંવારના આવા હુમલાને લીધે અત્રે આવેલી કંપની સરકારની મદદ લેવી પડતી. છેવટ કંટાળી જઈ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપની અંગ્રેજ (વેપારીની મંડળી) ને એ (લોકો ઇ. સ. ૧૬૦૮માં અત્રે આવેલા હતા.) નવાખ નસિરુદીને ઇ. સ. ૧૮૦૦માં સુરતનો તમામ રાજ વહીવટ સોંપી દીધો, અને ૧ લાખ રૂપિયા પેન્સન લેવું કમુલ કરીયું. નવાખ નસિરુદીનનો છોકરો અફઝુલઉદ્દીન ઇ. સ. ૧૮૪૨માં મરી ગયો, અને તેને છોકરો ન હોવાથી ગાદીનો વારસ કોઈ રહ્યું નહિ. તેથી એમની છોકરી જે મીર જફરઅલીખાન સાહેબ જોડે પરણી હતી, તેમને પેન્સન મળ્યું. એમને બે દીકરીઓ હતી, તે બી બેગમ અને છોટી બેગમને નામે ઓળખાતી. બી બેગમ જુઆ-ઉલનીશાહાબલી છે. આ બે છોકરીના વંશજો હાલ છે. હાલમાં નવાખ સાહેબના વારસોમાં મીર મુજફરહુસેન ખાનસાહેબ, તથા મીર આલમખાન સાહેબ, તથા મીર જુલફીકરઅટવી ખાન સાહેબ છે. મીર આલમખાન સાહેબ, બેલાવાળા નવાખના વંશજ છે. એમનો મહેલ આ મહેલની પૂર્વ બાજુનો છે. નવાખ સાહેબના કારભારી (દિવાન) રા. અનુપરામ કીરપારામ વકીલ છે. જેઓ મ્યુ. માં કૌન્સિલર છે, અને જ્ઞાતે અનાવલા આલમ છે. આ મહેલની દક્ષિણે જે ભૂગળું દેખાય છે, એ જફરઅલી નવાખ સાહેબના હાથે સ્થાપન થયેલી જફરઅલી મીલ છે. સરાહ દરવાજા બહાર જે મીલ છે તે આપણે જોવા જનાર છીએ, માટે અહીં વધુ રોકાવાની જરૂર નથી.

કાગળનું કારખાનું.

નવાખ સાહેબનો મહેલ, વચમાંનો મોટો હોઝ, દિવાનખાનું વગેરે બહારથી જોઈ શકાયું તેટલું જોયું. આગળ ચાલતાં ડાબે હાથે બેલાવા-

ળા નવાળ સાહેબનો મહેલ આવ્યો તે બતાવી સરાહને દરવાજો આવી પહોંચ્યા.

પ્રેક્ષક—આ દરવાજાનું નામ, સરાહનો દરવાજો કે ! અહીં શું જોવા લાયક છે ?

પૂરક—જુઓ પેલું કાગળ બનાવવાનું કારખાનું છે, તે જોવા જેવું છે. ચાલો ત્યાં જઈએ. (આ દરવાજા બહાર હુંસાળ ગામ છે. ત્યાં હતુ- માનનો મેજો ભરાય છે.) અંતો રજા લઈ અંદર પેલા, તે પ્રથમ મેલાં ને ફાટાં તૂટાં ચીથરાંનો ઢગલો નજરે પડ્યો. તે બતાવી પૂરકલાલે કહ્યું, આમાંથી ઉજળા દૂધ જોવા કાગળ તૈયાર થાય છે. ચીથરાં સિવાય પરા- ળ, ટાટ, શણ કે બીજા હરકોઈ રેસાવાળા પદાર્થના કાગળ થઈ શકે છે. જુઓ પ્રથમ તે એને ઘોષ સાફ કરવામાં આવે છે. પછી એને આ સંચામાં નાંખે છે, ત્યાં એનો બારીક મેંદો થઈ જાય છે. તે મેંદો આ ચાલણી જોવા ચોક્કસપર આવી પાણીનીતરી જાય છે. અહીંથીજ એ કાગળના તાવનું રૂપ ધારણ કરે છે. પછી એ તાવ અહીંયાં આગળ સુકાય છે; અને આ જગ્યાએ સરખા થાય છે, તથા સરખી લંબાઈના કડકા થઈ બહાર પડે છે. એને ઘુંટવાથી લખવાનાં લીસા કાગળ તૈયાર થાય છે. ઘુંટયા વિનાના કાગળો સાહી ચૂ- શ્વ લે છે. તે બ્લોટીંગ પેપરને નામે ઓળખાય છે. આ કારખાનું ધણું વરસ થયાં ચાલુ છે; અને એ અહીંના રહીશ જમુ મીયાં કાગદી સાહેબનું છે. આ કારખાનામાં વરાળચંત્રની જરૂર પડે છે; છતાં હાથે બનાવવામાં જે બધી માથાકુટ છે, તે ઓછી થઈ જાય છે. થોડા વરસપર આ શહેરમાં ગાયકવાડ પેપરમીલ નામે એક કાગળનું કારખાનું ૨૫ પચીસ રૂપિયાના શેરો કાઢીને વરાળના રસ્તાપર કાઢ્યું હતું. તે થોડો સમય બંધ રહ્યા બાદ હાલમાં રા. નાથાલાલ લ- હુલાઈ વકીલનાએ એની એજન્સી લઈ પાછું શરૂ કર્યું છે. પ્રભુ એમના કામને મદદ કરે ! !

કાપડનું કારખાનું.

આ પ્રમાણેની વાતચીત કરતા દરવાજા બહાર આવેલા રેલવેના પૂલ નીચે થઇ કાપડની મીલમાં ગયા. એ મીલ હાલ કોઇ મુસલમાન ગૃહસ્થ પાસે છે. પહેલ વહેલી એ શહેરના નામિયા વકીલ ગુલામદાસ લાઇદાસે શરૂ કરી હતી. એ હાલ બેલામીલને નામે ઝોળખાય છે; કારણ કે એની સ્થાપના બેલાવાળા નવાખ સાહેબને હાથે થઈ હતી. પ્રેક્ષકલાલે મીલમાં પેસતાં માલ તોળવાનો સંચો, ૩ પીંજવાની જગ્યા, તેની પુણીઓ અને છે તે, તથા તેના દ્વારા કંતાય છે તે, લાહી કે બેળ ચઢાવવાનો સંચો તથા કાપડ વણવાની સાળો વગેરે તમામ સાંચા કામ બતાવ્યાં. આ કામો જે વરાળ ચંત્રની મદદથી ચાલે છે, તે જોઇને પ્રેક્ષકલાલને ઘણી નવાઇ લાગી.

પ્રેક્ષકલાલ—આપણે જે તમામ જાતનું કાપડ વાપરીએ, છીએ, તે આવી જાતનાં કારખાનાઓમાં તૈયાર થયું હશે કે ? આ શહેરમાં આવા કારખાનાં કેટલાં છે ?

પૂરકલાલ—આપણે હાલમાં જે કાપડ વાપરીએ, છીએ તે પૈકી ચાદર, ચારસા, ખાદી, જડા કુમાસના ધોતીઆં વગેરે આપણા દેશની મીલોમાં થાય છે, અને બારીક તારનું તથા ઘણી સફાઈ વાળું કાપડ વિલાયત વગેરે દેશોથી આવે છે. આજકાલ વિલાયતના જેવો માલ, મુંબઈ, અમદાવાદ અને બંગાળા ઇલાકાની કેટલીક મીલોમાં તૈયાર થવા લાગ્યો છે.

પ્રેક્ષકલાલ—પરદેશી કાપડની સફાઈ ભલે સારી હશે, પણ ટકાઉ માલ તો આ દેશમાં જ બને છે. આપણી મીલોનો એક ધોતી જોટો વરસ સવા વરસ જવાબ આપે છે, ત્યારે પરદેશી માલનો જોટો છ માસ ચાલે છે, એવું અનુભવથી ઘણા જણ કહે છે.

(૯૫)

પૂરક—ખરી વાત છે. પણ સાંચા વગેરે ઘણા સામાન પરદેશથી મંગાવવો પડે છે, તેથી અહીંયાંનો માલ પરદેશી માલ કરતાં મોંઘો વેચવાની જરૂર પડે છે. તેમ છતાં લોકો દેશમાં વેપારનો વધારો થાય, અને દોલત વધે એવું સમજીને ઉત્તેજન આપવાને ખાતર “મોંઘો તેજ પરિણામે સોંઘો” સમજી માલ ખરીદ કરે, તો આપણા દેશીઓનું કલ્યાણજ થાય. વળી આ માલ ટકાઉ વધારે હોવાથી પરદેશી એ નંગ વપરાય, એટલા વખતમાં આ એકજ વાપરવું કે ખરીદવું પડે છે. **માત્ર સફાઇપર મોહી જનારાઓ દેશનાં કલ્યાણ ઉપર નજર રાખતા નથી; એ ઘણું શરમ લાવેલું છે.** આવી મીલો શહેરમાં ત્રણ છે. એક આ બેલામીલ, બીજી નવાખના મહેલની દક્ષિણે મેં જતાવી હતી તે **જાકર અલીમીલ**, અને ત્રીજી સ્ટેશનની સામે **ગુલામખાખા મીલ** છે. એ મીર ગુલામખાખા ખાનસાહેબને હાથે સ્થપાઇ હતી. આજે આ ત્રણ મીલો પૈકી ગુલામખાખા મીલનો કારોબાર હીક ચાલતો જોવામાં આવે છે. એ મીલના એજન્ટ રા. બા. ભીમભાઈ કીરપારામના ચીરંજીવી રા. ધીરજલાલ ભીમભાઈ છે. એમના હાથમાં આ મીલ ગયા પછી તેમાં ઘણી જાતનો સુધારો વધારો થયો છે. આવાં કારખાનાં એક માણસથી ચલાવી શકાય નહિ, કારણ કે એમાં પૈસા માટે ઘણા જોઇએ છે. ઘણા જણ ભેગા થઈને કારખાનું ઉભું કરે છે. એમાં પણ સો સો કે પાંચ પાંચસો ના શેર કાઢે છે; અને તે શેરો ભાવ પ્રમાણે પૈસાદાર લોકો ખરીદે માટે છે. કંપની વરસ દહાડે વેપારમાં થએલો નફો ખર્ચ બાદ કરતાં દરેક ભાગીદારને વહેંચી આપે છે.

કતલખાનું.

ઉપર મુજબની વાતચીત કરતા કોટની લગોલગ આવેલા ખહારને રસ્તે ચાલતાં સલાખતપરાને દરવાજો ખોલો ભાઈ આવી પહોં-

મ્યા. દરવાજામાં પેસતાં બે બે, અહીં કે ઓંઠ ઓંઠના ભયંકર ઉચ્ચારો પ્રેક્ષકલાલના કાન ઉપર પડ્યા.

પ્રેક્ષક—આ ડાબે હાથે જનવરોના અવાજ ક્યાં થાય છે ?

પૂરકલાલ—આ જગ્યા કુતલખાનાને નામે ઓળખાય છે, અહીં દરરોજ બકરાં, ઘેટાં, ગાય, બળદ, ભેંસ વગેરે જનવરો કપાય છે, અને તેનું માંસ શહેરની ચારે મારફીટમાં વેચાય છે. વેચનારા વેપારીઓ જનને ખાટકી કહેવાય છે, અને જનવરને હલાલ કરનારા (કાપનારા) કસાક કહેવાય છે. એમને દયા ઓછી હોય છે. તેથી એઓ આવાં નિર્દય કામ કરે છે. અહીં રોગી જનવરને કાપતા નથી, તથા પોતાની મેળે મરેલાં જનાવરનું માંસ કામમાં લેતા નથી.

પ્રેક્ષક—ચાલો હશે ! પ્રભુએ એમને એ કામ માટે સરજ્યા છે, તે તેમાં એ કાંઈ કારણ હશે. એમ કહી બનો આગળ ચાલ્યા, અને મરગવાનને ટેકરે થઈ સલામતપરામાં આવ્યા. એ પરામાં વણકર ખત્રીઓનું રેશમી અને સુતરાઉ વણાટ કામ જોઈ લીધું. ગામડાંનાં ગાડાં છુટવાની વાડીઓમાં પણ ફર્યા, અને રસ્તમપરામાં જતાં રસ્તામાં અન્નાસની ઝાડી તથા એક ખાડા જેવી જગ્યા જોવામાં આવી; તે જોવા રસ્તે રસ્તે માંહે ઉતર્યા.

ગોખી તળાવ.

પૂરકલાલ—જુઓ આ જગ્યા ગોખી તળાવને નામે ઓળખાય છે. એમાં ખજુરી નાળિયેરી, આંબા, લીંબોઈ વગેરેનાં ઝાડો પુષ્કળ છે. તથા માંહે પેલો બંગલો છે એ બંગલો તથા આખી વાડી શેઠ ધીરજલાલ મથુરાદાસ મુંબઈ હાઇ કોર્ટના સરકારી વકીલ હતા, તેમના વારસોના કબજામાં છે. એની ફરતે અગાઉ છાબંધ પાળ તથા તળીઆમાં પથરો જડેલા હતા. એમાંના પથરો ખોદીને બહારનો કોટ બંધાવ્યો હતો. શહેરમાં કે આસપાસ નજીકમાં આવું તળાવ ખીજું નથી. જુઓ આ માંહે એક ચાર

માંની વાવ છે, વાવના દક્ષિણ તરફના મોં આગળ જળ દેવીની સ્થાપના છે. એ વાવનું પાણી આ આગના ઉપયોગમાં આવે છે, તથા નછડના રહેનારાઓ પીવાના કામમાં લે છે. આ તળાવમાં વાવ ઉપરાંત એ ત્રણ કુવા પણ છે. તળાવના મધ્ય ભાગે એક ટેકરી છે, તે ઊપર હનુમાનની મૂર્તિ છે. તેની પુગ્ન માલિકના તરફથી થાય છે. આ તળાવ આ શહેરના રક્ષણ માટે ઘણું ઉપયોગી છે. જ્યારે નદીમાં રેલ ચઢેલી હોય, અને તેજ વખતે વરસાદ પડે તો જરી હોય, તો આ ઉપરની ખાડીમાં શહેરનું પાણી ભરાઈ જઈ સગરામપરા, રસ્તમપરા, હંદરપરા, સલાળતપરા, વરીઆવી ભાગોળ તથા નવસારી ભાગોળ વગેરે ભાગોમાં પાણી ફરી વળે છે. એવે વખતે ખાડીમાંથી આ તળાવમાં પાણી લેવાનો એક રસ્તો છે, તે ખુલ્લો ફરી ખાડીમાંનું પાણી ખાડી ફરી લોકોના જનમાલનું રક્ષણ ફરી શકાય છે. કહેવાય છે કે આ તળાવ નીચેથી પોતું છે, અને તેમાં ફરીફરી શકાય એવા રસ્તાઓ અને વિશાળ જગ્યા છે. અગાઉ માટે હજારો માણસ છુપું રહી શકતું હતું, અને એમાંથી આત્મ પનાદ કોટની અદાર નીકળી જવાનો માર્ગ હતો. તળાવના આંધકામની નીચે જવાનો રસ્તો વાવની અંદરથી હતો. આ તળાવ ઇ. સ. ૧૫૧૬માં ગોપીએ અંધાળું હતું, માટે ગોપીતળાવ કહેવાય છે. હાલ એમાં વાડી ફરી છે. એની વાવક ઉપજ રૂ. ૧૫૦૦ આવે છે. એના હાલના માલિક રાજેંદ્રલાલ મણેકલાલ તથા કજીલાલ સાકેરલાલ દેશાઈ રાતે અલ્પજાતીઓ છે. (મોટાં અને છવત પાણી વાળાં તળાવને સરોવર કહે છે. એનું આ શહેરમાં એકે નથી.)

નવ શહીદની દરગાહ (કંબર).

તળાવની પશ્ચિમ તરફના દરવાજે થઈ પાળપર ચઢ્યા, તો પીરની દરગાહ આવી. પૂરકલાલે કહ્યું આ પીરની દરગાહ છે. એ નવ શહીદ

પીરને નામે ઓળખાય છે. આ શહેરના તથા આસપાસનાં ગામેના ધણા લિંદુ અને મુસલમાનો એની માનતા માને છે, અને ચઢતી ગય છે. કોઈને ખૂત ડાકણ વળગી હોય, તેનો પણ આ સ્થળે એના મુન્નવરો (પુઝરીઓ) નીકાલ કરતા જોવામાં આવે છે. મુસલમાન લોકોમાં કહેવન છે કે “મજે તો મીર, ન મજે તો ફરીર, અને મરી જવાથી થાય પીર.” તે બરાબર છે. આ પીરની દરગાહ પ્રખ્યાત **નવ શહીદ સાહેબો** હતા, તેમની છે. મુસલમાનોમાં સૈયદ હોય તે પૂજ્ય ગણાય છે. કારણકે એમનું કામ ધર્મચાર્યનું હોય છે. અહીં દર વર્ષે મોહમેદન **રજબ માસની દસી તારીખે** મોટો ઓરસ (મેળો) બરાબ છે, ત્યારે ઘણા માણસોની હડ મજે છે. આઠે દિવસે પણ એની પુજા માટે ઘણા લોકો આવે છે, તેથી એક માળી પેલા નાકા પર ફૂલ લઈ બેસી રહે છે. શહીદ સાહેબોની કબર આગળ તમામ આરસ જડી લીધા છે, છતાં વયમાં એક ઝાડ હતું તે કાયમ રાખ્યું છે, તેથી ઘણું રળિયામાયું લાગે છે.

અહીંથી બેઠા બાહ બાહી અને માંહેના કોટના કોરો જોઈ **મુસલમાનોનું કબરસ્તાન** જોવા દક્ષિણે ઉતર્યા. જમણે હાથે મટન મારફત આવી, તે પૂરકલાએ બતાવી અને કહ્યું કે આ મારફત આગળ ધમને નૌસારી બજારમાં જતાં સામે જેટ આગળ **નૌસારી બજાર** હતી. પછી કબરસ્તાનમાં અધિકી **મસીદ** અને **શેખઝે** જોઈ કસ્તમપરામાં આવ્યા. અહિં **ફસ્તમબાગ** જોઈ, ત્યાંથી **લોટ હગવાના ધંડી** આગળ આવ્યા. તેની સામે **પારસીની અગીઆરીનું** મોટું મકાન હતું તે બતાવ્યું.

* કહે છે કે આ શહીદોનાં ધર્મની લડાઈ લડતાં નૌસારી આગળ ડોઢાં કપાઈ ગયાં હતાં, છતાં ઘડ લડતાં લડતાં આ જગ્યા સુધી આવીને પડ્યાં હતાં. તેથી ડોઢાંની કબર નૌસારીમાં કરી જે શહીદ સાદાપીરના નામે ઓળખાય છે; અને ઘડની કબરો અહીં કરવામાં આવી તે નવ શહીદ પીરને નામે ઓળખાય છે. (શહીદ=ધર્મની લડાઈમાં લડતાં મુએલા)

પારસીની અગીઆરી.

હિંદુ કે ખ્રીસ્ત ફાઈ લોકોને આ મકાનમાં પેસવા દેતા નથી. કારણ કે પારસીઓમાં એ જગ્યા ઘણી પવિત્ર ગણાય છે. એમાં એ લોકોનો મુખ્ય દેવ જે (આતસ) અગ્નિ, તેને જાળવી રાખવામાં આવે છે; તથા તેની વખતો વખત પુજા થાય છે. આ દેવતા સુખડનાં લાકડાંનો હોય છે. કોઈ પારસીનાં ઘરમાં અગ્નિ યુઝાવી નાંખવાનો રિવાજ નથી, જે કદાચ ઓચિંતા યુઝાઈ જાયતો અપશુકન થયા ગણે છે, અને ફરીથી અગીઆરીમાંથી વાજતે ગાજતે આવે છે. બાઈ પ્રેક્ષકલાલ, હવે તમે સમજ્યા હશે કે અગીઆરી એટલે (અગ્નિઆરી) અગ્નિ રાખવાની જગ્યા છે. આવાં મકાન આખા શહેરમાં ચાર છે. તેમાંનું એક આ, તથા બીજું માછલી પીડમાં છે. (તે મોટું તથા જુનું છે) બીજાં બે નાનાં છે. અગીઆરીને પારસી લોકો આતસખહેરામ પણ કહે છે. સૌથી જુના આતસ બહેરામ ઉદવાડા ગામે છે. આટલી વાત ફરી અહીંથી જમણે હાથે દાડની ઉપો (વખાર) જેમ નૌસારી દરવાજે. ગયા. પ્રેક્ષકલાલે કહ્યું. આ રસ્તો ઉઘ્ઘને યમ સચીન. સુધી જાય છે. ઉઘનામાં લીડલજન નામે મહાદેવ છે. ત્યાં માગસર માસના દર સોમવારે મેળો ભરાય છે. ત્યાંથી આગળ આગતાં જમણે હાથે દાડનું ફડ (દાડ આગવાનું કારખાનું) આવ્યું તે અતાવ્યું. પછી જાફરઅલીને દરવાજે શહેરમાં પેહા. ત્યાં રોકડીઆ હનુ-માનનાં દર્શન કરી કોટને રસ્તે મળુરા દરવાજે આવી પહોંચ્યા.

પૂરકલાલ—આ દરવાજે અગાઉ ઘોડા દોડાવવાની સરત થતી હતી, તેથી એને ઘોડદોડનો દરવાજો પણ કહે છે. એ રસ્તે યમ મોટી પાં-જરાપોળમાં જવાય છે.

પાંજરાપોળ.

પ્રેક્ષકલાલ—પાંજરાપોળ જોવા જેવી હશે; માટે ચાલો આપણે જઈએ.

પૂરકલાલ—હા ચાલો. અન્ને જાણુ ગયા, અને પાંજરાપોળમાં પેદા. ત્યાં જન જનતાં ઘોડા, બળદ, ગાયો, ભેંસો, પાડાં, કુતરાં, હરણુ, વગેરે દુઃખી જનવરો હતાં. તેમને નોકર ચાકરો ચારો નાંખવા ઉપરાંત દાણો માંડીને સાફસુફ કરતા હતા. તે ઉપર મેનેજર દેખરેખ રાખતા હતા. આ સર્વ જોઈ પ્રેક્ષકલાલ બહુજ ખુશ થયા.

પ્રેક્ષકલાલ—આવી સારી ઇરદાસ તો એના ઘણીએ પણ રાખી નહિ હોય ! આ જનવરોનો નિભાવ શાવડે થાય છે ?

પૂરકલાલ—આ એક ધર્માદા ખાતું છે, ને ધર્મના કામોમાં શ્રાવક લોકો ઘણા પૈસા ખર્ચે છે. કોઈ પોતાની મીઠકતનો અમુક ભાગ મરતી વખતે કે જીવતાં પાંજરાપોળમાં આપી દેછે. કોઈને વેપારમાં સારો લાભ મળ્યો હોય તો દશમે ભાગ કે તેથી વધારે એ ખાતે મોકલે છે. વળી પૈસાદારો પોતાના જનવરો પાંજરાપોળમાં મોકલે છે, ત્યારે અમુક રકમ જોડે આપે છે. વળી કોઈ ઘાસ, દાણો, કડચ, વગેરે જેમ જેને અનુકુળ પડે તેમ મોકલી આપે છે, અને તે બધામાંથી આ ખાતું ચાલે છે. એને લગતી દોરોને ચરવા તથા ઘાસ કાપવા માટે જમીન રાખેલી છે, તેમાં નોકરો દોરોને ચારવા લઈ જાય છે. પાણી પાવા માટે આ વચમાં મોટા કુવો છે, અને તે ઉપરાંત હમણું મ્યુનિ. એ પાણીનો નળ પણ આપ્યો છે; તેથી ઘણું સુખ થઈ ગયું છે. આ ખાતાનો તમામ હિસાબ મહા-જનના શેઠ દુવારકાદાસને ત્યાં રહે છે. એમનું મકાન કેળાપીડમાં છે. આ જોયા પછી અહીંથી પાછા ફર્યા, અને દરવાજે આવી માંહે પેદા. સામેને રસ્તો ખેતરપાંળ આગળ થઈ નાની લેનમાં જાય છે, તે પૂરક-

લાલે બતાવ્યો. પુતળાં વાડી (જેમાં હાલ જીલ્લાના કલેક્ટર સાહેબ રહે છે તે) તથા બીજા યૂરોપિયન અમલદારો રહે છે તે બંગલાઓ જોના જોતા અડવાને દરવાજો આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી અડવા લાઈન્સ (તસ્કરની છાવણી)માં ગયા. ત્યાં સરતનું મેદાન, સિપાઈઓનો મુકામ, તથા દારૂખાનું રાખવાની જગ્યા વગેરે બતાવ્યું. પછી આગળ ચાલતાં અડવા ગામે ફાર્મ * તથા રાવબહાદુર નગીનચંદ ઝવેરીના બંગલા તથા દહેરૂ† બતાવ્યું. અહીં દરરોજ રાત્રે વીજળીની બત્તીઓ સળગે છે. આ બંગલા જેવું શહેરમાં એક પણ મકાન નથી. અહીંથી પા માઇલ ઉપર ઉમરા ગામ છે, ત્યાં રામનાથ ઘેસા નામે મહાદેવનો મેળો ભરાય છે. એ મહાદેવની પુજા તથા ઉપજ માટે સુરતના પંડ્યા અટકના નાગર બ્રાહ્મણોનો હક છે. આ પાકી સડક ભીમપોર અને ડુમસ ગામ સુધી જાય છે. એ બંને ગામ સચીનના નવાબ સાહેબ ના તાબામાં છે. ભીમપોરમાં બાદશાહ સુદ ૧૪ (આણંદ ચૈત્રસ) કે અનંત ચતુર્દશી) ને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે. એ વખતે સુરતના લોકો બહુ દિવસ આગળથી ત્યાં જઈ ઘર બાંહે રાખીને રહે છે, અને દરિયામાં નાહી ધોઈ ભીમપોરીઆહનુમાનના દર્શન કરે છે. અહીંથી વાયવ્યે નજીકમાં ડુમસ છે, એમાં પહેલાં દુર્વાસા મુનીનો આશ્રમ હતો, એમ કહેવાય છે. આ જગ્યા ગુજરાતમાં હવા ખાવાને માટે પ્રખ્યાત છે, તેથી દરિયા કિનારે ઘણા અને સુશોભિત બંગલાઓ બાંધેલા છે. આ બંગલાઓ આગળે જોઈવાર ખાલી પડેલા જોવામાં આવે છે. ભીમપોર મીઠાળા નદીના મુખ ઉપર, અને ડુમસ તાપી નદીના મુખપર આવેલું છે. ડુમસથી સામે પાર હજીરા નામે ગામ છે, તે ડુમસ કરતાં પણ સારી હવાની જગ્યા ગણાય છે. ત્યાં વૉક્સ સાહેબ જે મુંબઈમાં નોકર હતા, તેની કબર તથા હજીરા છે તે એમના નામે જ ઓળખાય છે. (આ સાહેબ એમના

* ફાર્મ=ખેતર. આ ગામે સરકારે અમુક જમીનમાં વધારેમાં વધારે કેરો પાક થાય છે, એ જોવાને ખેતર રાખ્યું છે.

† શ્રાવક લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે, અને એમના દેવને ખેસાડવાની જગ્યાને દેરાસર, તથા કયા વાર્તા કરવાની જગ્યાને અપાસરો કહે છે, એમાં ગોરજો રહે છે.

મહમ સાહેબ જોડે હોડીમાં જેસી તાપીમાં હવા ખાતાં ડુબી ગયા હતા. તેથી ત્યાંજ ભૂમિદાહ કરવામાં આવ્યા હતા.) એ જગ્યાએ દરીઆમાં ખડક છે, તેથી વહાણોની સલામતી માટે એક દીવાદાંડી બાંધી છે તે ઉપર રાતના દીવો સળગે છે. એ જગ્યાએ મુ'અમ્મના શેડ ફરદુનજ પારેખની ધર્મશાળા છે. તેમાં લોકોને રહેવાનું ઘણું સાડું પડે છે. વળી ત્યાં એ કુવા છે તેમાંના એકનું પાણી ઘણુંજ ઉત્તમ ગણાય છે. આ કુવો અધ્યાર રસ્તમજ માણેકજીએ બંધાવ્યો હતો. (સંવત ૧૭૫૫-આવણ સુદ ૩) આ પારસી ગૃહસ્થ વસંદા અને અંગ્રેજનો દલાલ હતો, અને ઘણો પૈસાદાર હતો. આ શહેરમાં રસ્તમખરૂં અને રસ્તમખાગ એમના નામથી આવે મશહર છે. હજીરાની પાસે * સીકીતરી (સંગમોત્તરી) માતાનું દેવળ છે. અહીંથી રાા માહલ પર સુવાલી ગામ છે. ત્યાં આગળના દરીઆમાં ઇ. સ. ૧૬૧૫માં અંગ્રેજ અને પોર્ટુગીઝ વચ્ચે લડાઈ થઈ હતી. ઉપર મુજબની વાતચીત કરતા કરતા પાછા અડવા દરવાજા આવી પહોંચ્યા. માંહે પેસતાં સામે ફ્રેંચ લોકોની વખારની જગ્યા હતી તે બતાવી અને કહ્યું કે બાહ્ય પ્રેક્ષકલાલ, આ જગ્યા હજી ફ્રાન્સિસ વાડીને નામે ઓળખાય છે.

અદાલતના બંગલા.

અહીંથી ડાયા હાથને રસ્તે વળ્યા, અને અદાલતના બંગલા આગળ (નદીના કાંઠાપર) આવીને ઉભા.

પૂરકલાલ—જુઓ આ શેશન કોર્ટનું મકાન છે એમાં દિવાની અને ફાજલદારી બંને જતના મુકદ્દમા ચૂકવાય છે. એના અધિકારીને શેશન જજ કે ડિસ્ટ્રીક્ટ જજ કહે છે. એમનું કામ ઇન્સાફ કરવાનું છે. ઘણું કરીને એ અમલદાર યુરોપીઅનજ હોય છે. એમને દર મહિને ૨૩૦૦

* તાપી નદી દરિયાને મળે તે જગાથી ઉત્તર દિશાએ આ દેવળ છે, તે ઉપરથી માતાનું નામ સીકીતરી કે સંગમોત્તરી પડ્યું છે.

રૂપિયા પગાર મળે છે. દરેક છુટ્તાના મુખ્ય સ્થળમાં આવી એક શેશન કોર્ટ હોય છે. કલેક્ટરના દરબજાની હદ ઉપરાંતના તમામ ફોજદારી અને દિવાની કેસો એમની પાસે આવે છે. એમના ઉપર મુખ્યમની હાઈ કોર્ટ છે. આ જજ સાહેબના તાબામાં બે કે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ જજ હોય છે. તે પૈકી એક કે બે ફરનાં તાલુકામાં રહી ઇન્સાફ કરે છે. તેઓ સમોલકાઝ જજ કે મુનસફ કહેવાય છે. આ છુટ્તામાં વલયાડ અને આરપાડનાં એવા મુનસફ છે, તેઓ એમના તાબામાં રહી કામ કરે છે. બાકીના બે જજ છુટ્તામાં રહી જજના કામમાં મદદ કરે છે. એ ફર્સ્ટ ક્લાસ સમજળ અને સેકન્ડ ક્લાસ સમજળ કહેવાય છે. જુઓ એ બંનેની કોર્ટ જુદી જુદી રાખવામાં આવી છે. આ ચારે સખ જજના કામપર શેશન કોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય છે. આસિસ્ટન્ટ જજનેની આગળ ધણી ખરી ફરિયાદ પૈસાની (લેવડ દેવડની) આવે છે. શહેરની આવી ફરિયાદ માટે એક જુદી કોર્ટ રાખી છે. તેને સ્મોલકાઝ કોર્ટ કહે છે. એ રૂ. ૫૦૦ ની અંદરની રકમના ફેસજા આપે છે. આવી હજારી રકમના કેસ કરી આખી શાહુકાર અને આસામીનું મન મનાવવાનો વખત આ કોર્ટને ધણીવાર આવતો હશે, તેથી ધણા લોકો મસ્કરીમાં એને કાંધા કોર્ટ પણ કહે છે. આ કોર્ટના ફેસજા બિપર અપીલ કરી શકાતી નથી. અહીંના જજ પણ ડિસ્ટ્રીક્ટ જજના તાબેદાર ગણાય છે. એમનો પગાર ૮૦૦ રૂપિયા મુખીનો હોય છે. આસિસ્ટન્ટ જજના પગાર રૂ. ૩૦૦ થી ૫૦૦ મુખીના હોય છે. આ સવળી ન્યાય કોર્ટો માટે સરકારે હાલમાં સામેનું નવું મકાન તૈયાર કરાવ્યું છે. તેમાં થોડા વખતમાં લઈ જવામાં આવશે. કોર્ટની સામેના ઓવારને નાવડી અંદરનો ઓવારો કહે છે.

જેલ કે તુરંગ.

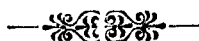
પછી સ્મોલકાઝ કોર્ટથી જમણે હાથે નવા મકાનની પાછળ કાળા

રંગના મકાનમાં ગયા.

પૂરકલાલ—આ કેદીઓને રાખવાની જગ્યા છે. એને જેલ કે તુરંગ કહે છે. આ જેલમાં ૩ માસની અંદરની સજાવાળાને રાખે છે. વધારે મુદતવાળાને અમદાવાદ મોકલવામાં આવે છે. ચોરી, ખૂન વગેરે ફાજદારી ગુન્હો કરનાર કેદીજ એમાં આવે છે. દરેક કેદીને સરકાર ચઢી, અંડી તથા ટોપી પહેરવાને આવે છે, તથા પાણી માટે એકેક લોઢાનું ટબ (ડાલચુ) આવે છે. બધાને સાથે બે વાર તદ્દન સાદો ખોરાક આપી આખો દિવસ તેમની પાસે સખન કામ કરાવે છે. જેને જે ઉદ્યોગ કે હુનર આવડતો હોય, તે (બનતા સુધી) સોંપે છે; અને ન આવડતું હોય તો શીખવી તેને ઉદ્યોગી થવાનો મહાવરો પાડે છે. આથી કરીને હરામનું શોધવાની માહી ટેવનો નાશ થાય છે. રાત્રે દરેક કેદીને પોતપોતાની ખોલી (ઝોરડી)માં ગોંધી તાળું મારવામાં આવે છે; અને જેલની બહાર તથા અંદરથી સિપાઇઓ વારાફરતી હથિયાર બંધ પહેરા ભરે છે. એમ છતાં કેટલીક વાર કેદીઓનાશી ગયાનું આપણે સાંભળીએ છીએ. જેલમાં વણા-એલી શેત્રુંજી તથા પાટી ઘણી મજાનૂત કે ટકાક નીકળે છે, તેથી ઘણા લોકો તે ચાલીને લે છે. દરેક કેદીને જેલમાં દાખલ કરતાં તથા છોડી મુકતાં પહેલાં તોળી જુએ છે. જેનું વજન ઘટે છે તેને અસર થયેલી માને છે. કેટલાક તો જેલને પોતાનું મોસાળજી સમજે છે, તેથી છુટતી વખત કહી જાય છે કે હું થોડા વખતમાં પાછો આવીશ. આ કેદીઓના ઉપર જેલર સાહેબ પૂરતી સંભાળ રાખે છે, અને તેઓ અહરનીશ જેલમાંજ રહે છે. તે ઉપરાંત સિવીલ સર્જન સાહેબ, કલેક્ટર સાહેબ તથા શહેરના બીજા આખરદાર માણસો એની તપાસ માટે જાય છે; અને તેમના ઉપર કાંઈ જતનો વધુ જુલમ થતો હોયતો અટકાવે છે. કેદીઓ માંદા પડે તો તેમને દવા આપવામાં આવે છે, અને તેટલો વખત તેની પાસેથી કામ લેતા નથી.

(૧૦૫)

હેડપોષ્ટ ઑશીસ.

કેદખાનું જોઈ બંને પાછા વળ્યા, અને નાનપરામાં સનાતન ધર્મ મંડળના વૉઇસ પ્રેસિડેન્ટ, અને દયાળુ સ્વભાવને લીધે લોકપ્રિય થઈ પડેલા ૩૦ દીનશાળી છવાળી એદલખહેરામના અંગ-લા આગળ થઈ લાયબ્રેરીના મકાન આગળ આવ્યા. ત્યાંથી ૩૫૫ હાથને રસ્તે ચાલ્યા, અને શાહુકારો જેલના મકાન આગળ થઈ પોષ્ટ ઑશીસના મકાનમાં પેહા.

પૂરકલાલ—જુઓ આ પોષ્ટ ઑશીસનું મકાન છે. એના વડા અમલદારને પોષ્ટ માસ્ટર કહે છે. એમના હાથ નીચે પ-૧ કારકુનો (ક્લાર્ક) છે. બારણામાં પેસનાં જમણે હાથે તાર ઑશીસ છે. એ ગવર્નમેન્ટ તાર ઑશીસની શાખા છે. નાનપુરા જેવા દૂર લગતા તાર તે ઑશીસ અહીં મોકલે છે, અને એ વહેંચી દે છે. તેમજ અહીંના લોકોને તાર મૂકવા માટે તે તાર ઑશીસ સુધી જવું પડતું નથી. જુઓ આ ૩૫૫ થી બાજુએ મનીઑર્ડર ઑશીસ છે. તે લોકોના પૈસા બ્યાં મોકલવા હોય ત્યાં મોકલી આપે છે. એની જોડે સેવિંગ બેંક છે તે લોકોના પૈસા જમા રાખે છે, અને બ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા આપે છે. ઉપરાંત જમા રાખેલા પૈસાનું વ્યાજ આપે છે. આ બેંકથી ગરીબોને પૈસા સંગ્રહ કરવાનું બની શકે, માટે એક રૂપિયાથી ૨૦૦ રૂપિયા સુધી એક વરસમાં એક જણ પાસેથી જમા લે છે. આ રજીસ્ટર ઑશીસ છે, તે કાગળો વગેરે રજીસ્ટર કરી મોકલી આપે છે, અને જવાબ જોઈતો હોય તો મંગાવી આપે છે. જોડે આ પારસલ ઑશીસમાં કોમંટી માલના પારસલો (ગડડીઓ) મોકલવાનું કામ થાય છે. અહીં દરેક કામ કરનાર જુદા જુદા માણસો હોવાથી કોઈને રોકાવું પડતું નથી. જુઓ આ પોષ્ટ માસ્ટર સાહેબ બેઠા છે, તેઓ અધા કામ પર દેખરેખ રાખે છે. આ ઑશીસ દેશાવરના કાગળો આવે તે દિવસમાં બેવાર વહેંચે છે. એક સવારે ૭ વાગે, અને બીજવાર સાં

જના ૫ વાગને. આથી વેપારીઓને ઘણી સગવડ થઈ ગઈ છે, અને હંમેશાં મુંબઈના કાગળો સાંજના સુરતમાં વંચાય છે. આ ટપાલવાળાઓને કાગળો વહેંચી લેવાની જોડક છે. બધા આ ટેબલની ફરતે બેસે છે, અને એક જણ નામ વાંચી જે લખાતો હોય તે લખાના સિપાઈને આપે છે. ટપાલના કાગળો ગામમાં વહેંચનાર સિપાઈઓને ટપાલી (પોસ્ટ-મેન) કહે છે. ગામડાંના લોકો તો ડાઘીઓ કહે છે.

બીજી પોસ્ટ ઓરીસો શહેરમાં ૫ છે, તે સઘળી **ધ્રાંચ ઓરીસ** ગણાય છે. તેના ઉપર આ હેડ ઓરીસના માસ્તર સાહેબની દેખરેખ રહે છે. એ પાંચ પૈકી ૧ કણ્વીડ, ૨ સ્ટેશન, ૩ ગોપીપુરા, ૪ ઝાંપા બગ્ગર, અને ૫ સૈયદપુરા ધ્રાંચ છે. આ સિવાય બહાર ગામની પોસ્ટ ઓરીસોમાં પણ આ **જીરો ઓરીસ** ગણાય છે. ટપાલ ખાતાના નોકરોને પગાર કાંડ, કવર, પ્રિન્ટ વગેરેના વેચાણમાંથી નીકળી રહે છે, અને દર વર્ષે તેમાં અમુક રૂપિયા વધારો પડે છે.

આ ઓરીસની જોડે યુરોપીયન મુસાફરોને રહેવાનું મકાન છે. તથા એની પૂર્વે ઇજનેર **ઓરીસ** છે. આ મકાનોમાં **વસંદાની કોઠી** હતી, અને આ કિનારો **વસંદા બંદરને** નામે ઓળખાતો હતો. (એ લોકો સુરતમાં ૬૦ સં ૧૬૧૬ માં આવેલા) આ જગ્યા ઉપર હાલ બાગ બન્યો છે. જે **પ્રિન્સ બાગને** નામે ઓળખાય છે. એ તૈયાર કરવાને આ શહેરના સખી ગૃહસ્થ **હેદરઅલી કાશમલાઈ**એ રૂ. ૫૧૦૦ આપ્યા હતા. એમાં બે ડ્રવારા છે. નદી કાંઠે જે છોયાંધ ભીંત છે, તે હાલમાં નવી કરેલી છે. એ પહેલાં લાકડાંની હતી, અને તે પહેલાં છોની હતી; પણ તે છોયાંધ ભીંત રેલ્વેથી તુડી જવાથી લાકડાંની બાંધી હતી. આજથી ૮૪ વર્ષપર વસંદાઓ આ જગ્યા અંગ્રેજ કંપનીને વેચી પોતાને દેશ ગયા હતા.

મકકાઈ ભાગળનો પૂલ.

સીધે રસ્તે આગળ ચાલતાં શાહેર હોટલ આગળ આવી પહોંચ્યા,

ને પૂત્ર ઉપર આવ્યા ત્યારે પ્રેક્ષકલાલે પૂછ્યું પાછી આ કંઈ ખાડી આવી ?

પૂરકલાલ— એ માંહેના કોટને ફરતી છે તે. એ મગુરા ભાગને થઈ ત્યાંથી બરહાનપુરી ભાગને રહીને સૈયદપુરી ભાગને જાય છે; અને ત્યાંથી વરીઆની ભાગળ આગળ થઈ તાપીને મળી જાય છે.

આ પૂત્રથી આખા શહેરનું રક્ષણ થાય છે. કારણ કે ત્યારે નદીમાં રેલ આવે છે, ત્યારે કોઈવાર આ કમાન કુખી જાય એટલાં બધાં પાણી આવે છે. પાણીનું જોર માપવાને મથાળે આ યંત્ર મુકેલું છે. હજનેરાએ આ પૂત્ર બાંધ્યો, ત્યારથી નક્કી કરીને બાંધ્યો છે કે પાણીનું આટલું જ બળ એ સહન કરી શકશે. તેથી રેલ આવે છે ત્યારે બળ તપાસવાને આ પૂત્ર પર અખંડ માણસો બેસી રહે છે. જો પાણી વધી જાય ને પૂત્ર તૂટી જવાનો ભય જણાય તો આ ત્રણ બારીઓ થોડી ઉઘાડીને પાણી માંહે લે છે. રેલ આવવાની હોય તે અગાઉ અત્રેના કલેક્ટર સાહેબને મધ્ય પ્રાંતના અમલદારો તારથી ખબર આપે છે. તેથી અહીં સાવચેતીના ઉપાયો લઈ રાખવામાં આવે છે. જમણી બાજુએ આ ચક્રરો જે લોદાના ઢાંડામાં બેસાડેલાં છે, તે ફેરવાળા હોવાથી ચક્રર અવળા સવળી ફેરવતાં ઢાંડા ઉઘાડી નીચા ચઢે ઉતરે છે. એ ઢાંડાને નીચે લે છેડે બારણાં જોડેલાં છે, તેથી તે પણ ઉઘાડી નીચાં થઈ શકે છે, અને તેથી પાણીનો રસ્તો ખુલ્લો કે બંધ કરી શકાય છે.

બીજાં દેવાલયો તથા મેળાઓ.

પૂરકલાલ—માઘ પ્રેક્ષકલાલ, આપણે હવે લગભગ આખું શહેર ફરી વળ્યા છીએ. ચાલો હવે ઘર તરફ જઈએ.

પ્રેક્ષકલાલ—હા ચાલો. આજે હવેશ કરતાં રખડવાનું વધારે થયું છે, જેથી હું પણ થાકી ગયો છું; છતાં દેવ દર્શન કરતા જઈએ.

એમ કહી બંને માછીવાડાને રસ્તે સીધી સડકે આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં પૂરકલાલે કહ્યું. સુરત શહેર વસવા પહેલાં પણ આ માછીઓના ઝુપડાં આ જગ્યાએ હતાં. માટે આ સૌથી જુની વસ્તી છે.

સુરજ નામની સ્ત્રી રાંદેરથી આ પાર આવી રહેલી, તે જગ્યા પણ આજ છે. આગળ ચાલતાં જમણા હાથે મજુરા ભાગળ આવી તે તથા સાંથી જણાતું 'રૂદરપર', રહેમતપર' અને નાની લાઘન્સ (લશ્કરને રહેવાની જગ્યા) બતાવી. ડાબા હાથે પશુદવાશાળા પણ બતાવી લેવા સુક્યા નહિ. પછી આગળ વાત કીધા મુજબ કાજ સાહેબનો મિનારો બતાવી વગર ઠળીઆની બોરડી આગળ આવ્યા. પછી મીર માસુમ અલીખાન સાહેબના મહેલ આગળ થઈ ગોપીપરામાં આવી પહોંચ્યા. અહીં આવેલી શ્રાવકોની મોટી મોટી હવેલીઓ જોતા જોતા ખપાટીએ ચક્રે થઈ ખાલાજી આગળ આવ્યા. એ જગ્યાએ નીચે મુજબના મંદીરો છે તેમાં જઈ દેવ દર્શન કીધાં.

૧ ખાલાજીનું મંદીર	૬ શ્રીનાથજી ખાવાનું મંદીર
૨ રામચંદ્રનું "	૭ હાટકેધર શિવાલય દહેર
૩ કાશીવિશ્વનાથનું "	૮ અંખાજીનું "
૪ રાધા વલ્લભનું "	૯ કાળકામાતાનું "
૫ સત્યનારાયણનું "	૧૦ મોડું મંદીર

આ બધાં દેવાલયો થોડા થોડા અંતરે છે, તેથી લોકો સાંજને વખતે દર્શન કરવા ટોળાં બંધ લેગા થાય છે.

આ શહેરમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી આ ચારે * ધર્મના લોકો વસે છે. એ પૈકી હિંદુ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા સૌથી વધારે છે.

* છેલ્લા ત્રણ ધર્મમાં વધુમત ભેદ નથી, પણ હિંદુ ધર્મમાં અનેક પેટા ધર્મ ચાલે છે. તેથી એ ધર્મના લોકોમાં ભ્રાતૃભાવ હોવા જોઈએ, તેવા હજી જોવામાં આવતો નથી. પરમાત્માના રક્ષ, સત્વને તમસ્સ બુલોને બ્રહ્મા, ત્રિશુ ને શિવના રૂપો આપી તેની મૂર્તિઓ કદથી તેની પુત્ર અર્ચના વિધીઓ ઠરાવી લોકો શાન્તિ શોધે છે, પણ એથી શાન્તિ પ્રગટતી નથી. જ્યાં સુધી મૂર્તિઓદ્વારે પણ અંતરમાં રહેલા સત્યઅંશની શોધ કરી શકાતી નથી, અથવા તે તું છે એમ સમજ થતી નથી, ત્યાં સુધી સર્વ ભ્રામા છે. માટે સર્વ મંત્રપંથીઓએ દેશકાળ તરફ નજર કરી હવે મમત્વ છોડી દઈ ધોરી માર્ગે

આ વાત કરી જાનો ઘર આગળ જઈ વાળુ કરી સુતા. આજે તો તરત-જ ઊઠી ગયા. પણ ખીજે દિવસ એકાદશીનો હતો, તેથી લોકોએ મળ-સ્કામાં તાપીએ નહાવા જવાને માટે પાંડોશીએને બોલાવવાની ધાંધલમાં જાગી ઉઠ્યા. એઓ પણ કપડાં પહેરી અશ્વનીકુમાર તરફ ચાલ્યા. ત્યાં ગુપ્તેશ્વર મહાદેવ અને ઓવારો, ફૂલપાડા ધર્મશાળા ને સ્મશાન ભૂમિ, આગગાડી જવાનો પૂત્ર, આચાર્યજીની એકેક તથા ખીજ તમામ ઓવારાઓ જોયા પછી સ્વામિનારાયણની તુલશી વાડીમાં જઈ કપડાં ઉતારી તાપી સ્નાન કરી; અને બહારે બહાર હોડીમાં બેસી વરાછા આગળ (ગોટર કનેક્શન) પાણીનું કારખાનું જોવા ઉપજ્યા. પ્રેક્ષકલાલને આગળ વાત કરી હતી, તેથી વધુ સમજવવાની જરૂર પડી નહિ. માત્ર નદીમાંના કુવા, બે બાયકરો, ટાંકીઓ અને મોટાં નાનાં ભુગળાં વગેરે જોઈ શહેરમાં આવી ઘર આગળ જમ્યા. અને નિરાંતે બેઠા.

પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ, આજે રસ્તામાં બહુ માણસો આપણી જોડે હતાં. ખરેખરો મેળોજ હતો. આવા મેળાઓ શહેરમાં કેટલા અને ક્યાં ક્યાં ભરાય છે વાર ?

પૂરકલાલ—હા ભાઈ, આજે મેળોજ હતો. શહેરમાં આવા મેળાઓ ઘણા ભરાય છે, તેમાંના થોડાનાં નામ, જમ્યા અને દિવસ હું કહું છું.

આવી જવાની ઘણી જરૂર છે. એ ધોરી માર્ગ તે સત્ય સનાતનધર્મ છે આ ધર્મનું મંડળ આ શહેરમાં છે. અને તે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી ચારે વર્ણના લાઘવહોનેને અનુકૂળ થઈ પોતાની ફરજ અદા કરે છે. એમનો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે જે પ્રાણીમાત્ર આપણાં બધુઓ છે, કારણ કે સર્વનો સરજનાર એક જ છે. જેથી પરસ્પર બ્રાતૃલાવ રાખવો જોઈએ, અને પ્રભુ પ્રિત્યર્થે દરેક પોતપોતાની મુક્તિ ફરજ સી છે, તે સમજીને અદા કરી યા કરાવવી જોઈએ. એઓ કોઈ મત પંથ કે વારાની અવગણના કરતા નથી, એઓ પોતાની અને સમાજમાં આવનાર લાઈઓની અહરનીશ આત્મોન્નતિજ ઇચ્છે છે; તેથી આખા દેશમાં આ તત્ત્વજ્ઞાનપ્રસારક્રમંડળ તરીકે મશહૂર છે.

(૧૧૦)

૧	—ભીલજન મહાદેવનો.	—નવસારી દરવાજાથી ઉધના સુધી	—માગસરના દરેક સોમવારે
૨	—કુંભકર્ણનો.	—રેલેશનની પૂર્વમાં ધોળીધા બાગળ.	—પોણ વદ અમાસ.
૩	—દિવાસનો.	—નાનપુરામાં નાવડી અંદરને ઓવારે.	—અખાડ વદ અમાસ.
૪	—પવિત્રાખારસનો.	—મોટા મંદીર બાગળ	—શ્રાવણ સુદ. ૧૨ નો
૫	—અજેવનો.	—તાપી ઉપર રક્ષા અંદરે.	—શ્રાવણ વદ ૧
૬	—જમ્ભાપ્રભીનો.	—પરદાનપુરી ભાગેજો.	—શ્રાવણ વદ ૮
૭	—છડી તોમનો.	—ગણેમંડી બાગળ.	—શ્રાવણ વદ ૯
૮	—હડીઆ દશમનો.	—ગણેમંડી બાગળ,	—શ્રાવણ વદ ૧૦
૯	—કુતારેશ્વર મહાદેવનો.	—કુતારગામ દરવાજાથી કુતારગામ સુધી	—શ્રાવણના દરેક સોમવારે.
૧૦	—ગણપતિનો.	—સૈયદપુરામાં ગંગાધર શાસ્ત્રીનાથર	—ભાદરવા સુદ ૪.

બાગળ.

* મૂળ શબ્દ ગણેમંદીર; એ જગ્યાએ અગાઉના વખતમાં અનાજના ગદ્દા એટલે વખાણે રહેતી માટે એ નામ પડેલું. પાછળથી એ શબ્દમાં બિપ્લવ થતાં થતાં ગણેમંડી કહેવાય છે.

- ૧૧ —અમંઆલ્લો. —અંઆહના ચક્રકા આગળ. —આસો સુદ ૧ થી ૧૦ સુધી.
- ૧૨ —દશરતો. સાંજના પાંચથી રાતના ૧૧ વાગતા સુધી.
—આસો સુદ ૧૮ (વિજયાદશ-
મીને દિવસે)
- ૧૩ —ચક્રની પડો. —સ્ત્રેશન આગળના મેદાનમાં, તથા—આસો વદ ૧ રાત્રે.
વિકટોરીઆ ગાઉનમાં
- ૧૪ —વિહુનાથલ્લો. —તાણાવટમાં વિહુલવાડી આગળ. —માગશર સુદ ૧૨ રાત્રે.
- ૧૫ —હનુમાન્લો. —(કુંભાળ ગામે) સરાલ દરવાજેથી —શ્રાવણના દરેક શનિવારે.
• કુંભાળ સુધી.
- ૧૬ —અજન. —(બીમપોર ગામે) અહ્યા દરવાજાથી—ભાદરવા સુદ ૧૮ (આણંદયા-
બીમપોર સુધી. દશકે અનનંત ચતુર્દશીને દિવસે.)
- ૧૭ —કર્કો. —નવાળ સારૂપના મોહકથી વડી—મોહોમદન શબ્દવાસ મહિનાની
આવી ભાંગળ સુધી. ૧ થી તારીખ.
- ૧૮ —તામુત્તો. —એજન. —મોહારમ મહિનાની ૯મી તા-
ની રાત્રે અને ૧૦મીને દિવસે.

પ્રેક્ષકલાસ-દેવસ્થાનના મેળા ભરાય છે, તે વખતે લોકો તે તે દેવસ્થાને જઈ કાંઈ પુજા અર્ચા કરતા હશે કે મેળો જોઈનેજ પાછા ઘેર આવતા હશે ?

(૧૧૨)

સંસ્કૃત પાઠશાળા.

પૂરકલાલ— શ્રદ્ધાવાન (ભાવિક જનો) બ્રાહ્મણો પાસે પુનઃ કરાવે છે. બાકીના તો તમે કહો છો તેમજ. હાલમાં બ્રાહ્મણોને પોતાનું વેદોક્ત તથા પુરાણોક્ત કર્મકાંડ તથા સંસ્કૃતવ્યાકરણ વગેરે શીખવા માટે સંસ્કૃત પાઠશાળા સાફ સાધન થયું છે. એ શાળા ગોપીપુરાના આમલીરાન હતા- માં છે, અને તે અત્રેના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ રા. ચંદ્રશંકર ભીમાનંદ જેઓ હાલ બાલુર આંધકામ ખાતાના પેન્સનર અને આ પાઠશાળા કમિટીના સેક્રેટરી છે. તેમની અખંડિત દેખરેખ નીચે સારી રીતે ચાલે છે. આ શાળા સ્થાપ કરવાનું માન એમને ધટે છે. સને ૧૯૦૫માં એ શાળા માટે કુલ ૩૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચા એમના પોતાના રહેવાના ઘર અને પોતાના ચંદ્રભૈલેશ્વર મહાદેવના હોદરાંનજીકમાં એક સુંદર મકાન એમની દેખરેખ તળે તૈયાર થયું છે. તેમાં લગભગ ૧૦૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લેવા એસે છે, અને પવિત્ર ભાષાનાઘોષાથી મહોલ્લો ગળવી મૂકે છે. બહાર ગામના વિદ્યાર્થીઓને રહેવા સારું એક ઇલાયદું મકાન છે, તથા તેમને ખાવા પીવાની જોડવાળું પણ સારી કરી છે. શિક્ષણ આપવાનું કામ એ વૈદિક તથા એક શાસ્ત્રીજી મળી ત્રણ શિક્ષકો યોગ્યતા મુજબ માસિક પગાર લઈ કરાવે છે. તેમના ઉપર રા. સા. ગણપતરામ અનુ- પરામ ત્રવાડી પૂરતી દેખરેખ રાખે છે. તેઓ અગાઉ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને જુનાગઢ સ્ટેટમાં એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ હતા. તેઓ હાલ પેન્સન લઈ આ કમિટીના ચેરમેન પદે બિરાજે છે. અને પોતાની વિક્રતા અને ખીમ અનુકરણિય ગુણોનો લાભ સ્વસ્થાનની પ્રગતિ આપતા રહે છે. એઓ એ આ શાળાના નિભાવ માટે યા દેશ કલ્યાણાર્થે રૂપિયા ૧૦૦૦ જેવી એ આ શાળાના ભેટ કરી હતી. આ કમિટીના નેધન્ટ સેક્રેટરી તરીકે મોટી રકમ, શાળાને ભેટ કરી હતી. આ કમિટીના નેધન્ટ સેક્રેટરી તરીકે

ડાક્ટર ઇથિરલાલ જૌવરીશંકર જેઓ હરીપરામાં રહે છે; તેમણે પણ અંતઃકરણથી શાળા નિભાવવાના કામમાં મદદ કરી છે ને કરશે.

પ્રેક્ષકલાલ—હું આ સંસ્કૃત પાઠશાળાની હકીકત સાંભળી ઘણા ખુશી થયો છું. આવી શાળાઓ હામ હામ નીકળવીજ નેહએ. એના જેવી ઉત્તમ ભાષા દુનિયામાં ખીલ એક પણ નહિ હશે, એવું ઘણા લોકોનું માનવું છે. ઘણી ખરી ભાષાઓ એમાંથી થઈ છે, તે પૈકી ગુજરાતી, મરાઠી, અને હિંદી, એની નેડે ઘણા નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે.

પૂરક—હા, એ વાત ખરી છે. પણ એ ભાષા શીખવાથી શું શું ફાયદાઓ થાય છે, તે તમારા જાણવામાં છે ? જાણતા હોય તો કહો.

પ્રેક્ષક—જાણું છું, એકતો સંસ્કૃત ભાષા શીખનારની છલ એવી તો વળી જાય છે, કે ગમે તે ભાષાના અથવા ઉચ્ચારો સહેલથી શુદ્ધ કરી શકે છે. ખીજે મોટા ફાયદો એ છે કે કેળવણીમાં ધર્મ અને નીતિ મુખ્ય ગણાય છે, અને તે ધર્મ નીતિના પ્રાચિન આર્ય વિદ્વાનોના રચેલા ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં છે, તે શીખવાનો લાભ મળે છે. જો કે હવે ઘણા ખરાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ગુજરાતી કે ખીલ ભાષામાં તૈયાર થયાં છે, તોપણ મળતો રસ તેમાં પૂરેપૂરો આવી શક્યો નથી; અને તેથી જેવી થવી નેહએ તેવી અસર થતી નથી. વળી દિનપર-દિન એ ભાષા જાણનારાની સંખ્યા ઓછી થતી જાય છે, અને જો કદાચ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉત્તેજન ન મળે તો ધીમે ધીમે એ ભાષા હતી ન હતી થઈ જાય, એમાં જરા પણ શક નથી.

પૂરકલાલ—તમારું માનવું ખરું છે. હવે હું તમને થોડી વાત રસતે ચાલતાં કરીશ. તમારે આજે પાછા ગામ જવાની ઉતાવળ છે, તો નકામા રોકીશ નહિ. એમ કહી બનો ઉભા થયા, ને ઝુગડાં પહેરી રેશનને રસતે ચાલ્યા.

સામાન્ય હકીકત.

પ્રેક્ષકલાલ—ભાઈ પૂરકલાલ, સુરત શહેર ખરેખર જોવા લાયક છે.

એમાં તો કશો પણ શક નથી.

પૂરકલાલ—પરોપર છે. આ શહેર ગુજરાતમાં પ્રાચિન (જુનું) અને દુર્ગામીઆમણું ગણાય છે. આજથી એક સૈકા પહેલાં એની જે વા-
લોગલાલી હતી, તે હાલમાં નથી. તોપણ કેટલીક વાચતમાં એ એનમન
શહેર છે, એમ તમને પણ લાગ્યું હશે. આ શહેર દ્રવ્યની વાચતમાં વ-
હારથી દેખાય તેવું ગખ્ખર નથી, તોપણ નાંતવરા, ગાડી ઘોડા, વાડી
ખગલા, વરઘોડા, મેળા, ઉમણીઓ વગેરેનો શોખ અહીંના જેવો
ખીજાં કોઈ શહેરમાં નથી. અહીંના કોંકો ઘણા ઉદાર જીવાળા
અને શોખીન (સુરતી લાલા) તરીકે મશહૂર છે. કરકસર શબ્દ
તો ભાગ્યેજ કોઈના લક્ષપર હશે, તેમ છતાં નિખાલસ દીલના (નિષ્ક-
પટ્ટી), દયાળુ, સાચું નીડરતાથી મોંપર કહેનારા (ખુશામતીઆ
નહી) અને તિમ્મજીવિના છે; અને તેનાજ પરિણામે વિકાસ નર
રત્ન આ ભૂમિમાં જન્મી પ્રખ્યાત થયાં છે. કેળવણીની વાચતમાં તથા
ખીજા સરકારી મોટા અધિકારવાળી જગ્યાઓ મેળવવામાં પણ આ શહેર-
ના તનુજેજ પહેલ ભાગવી ગયા છે. વિચાર કરો કે રા. નાનાલાલ
હરીદાસ જજ હાઇ કોર્ટ, રા. બા. લીમલાલ કીરપારામ સેન્ટ્રલમે-
ન્ટ ઓરીસર, અને રા. બા. ખંડેરાવ ચીમનરાવ બેદરકર, એઓ
કેવા માનવંતા પદે હતા ! તેમજ મહેરબાન મુદલાંજી સાહેબ, ઓ.
વીજલુખણદાસ આત્મારામ, ઓનરેબલ સૈયદએન, એન, એદ-
રસ, રા. બા. ખંડુલાલ ગુલાબલાલ ઇજનેર, તેમજ સરદાર બ-
હાદુર એદલજી ખુરસેજી મોદીજી વગેરે આજે પણ કેવા માનવંતા
ગણાય છે ! એ ઉપરાંત રા. સા. મધવચરામ બળવચરામ હોરા
રા. જગન્નાથ ઇન્જારામ પુરોહીત, રા. સા. કૃષ્ણમુખરામ
આત્મારામ મહેતા, મોદીજીના નંખીરાઓ, રા. વા. ગુલાબદાસ
લાલદાસ નાણાવટી, રા. સા. ઠાકોરદાસ મથુરાદાસ, રા. સા. એ-
દલજી મંજીલાલ, રા. સા. ચીમનલાલ લટલુલાલ, વગેરે જેવા
સખજાને; તેમજ રા. બા. લટલુલાલ ગોરધનદાસ, રા. બા. ઉમેદરામ

આણંદરામ ઠાકોર, રા. બા. ઉમેદરામ રણછોડદાસ, રા. બા. સુ-
કુંદરાય મણીરાય, રા. બા. જગજીવનદાસ ખુશાલદાસ, શેઠ
આદરજી જીવજી, અને બા. બા. કુંવરજી કાવસજી સમાવાજી
વગેરે ઉપયુક્ત કલેક્ટરો; કવિચંદ્ર નર્મદાશંકર લાલશંકર, જેવા બેનમુન
અને સ્વતંત્ર કવિ; રા. દોલતરાય સુરભાઈ, રા. મણીલાલ ઉ-
મેદરામ ઠાકોર, રા. જમીયતરામ, હરદેવરામ અને મનુભાઈ ના-
નાભાઈ, રા. રતીલાલ બ્રીજલાલ, રા. ઈંદ્રજીત કાળાભાઈ, વગેરે
ખેરિયટરો; રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ, બા. બા. બરજેરજી નશ-
રવાનજી, રા. કાળાભાઈ લટલુભાઈ, રા. ઠાકોરરામ કપીલરામ,
રા. બળવંતરાવ ત્રીપુરાશંકર, રા. રણછોડદાસ પ્રભુદાસ, રા.
છમીલદાસ હરકીસનદાસ; રા. માણેકલાલ ચુનીલાલ સુતરીઆ, રા.
પ્રાણલાલ પ્રારનેરીઆ, રા. સુરચંદ બદામી, વગેરે હાઈકોર્ટ ખીડરો;
રા. બા. વિરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ, રા. સા. નરભેરામ મંછારામ
જેશી, રા. સા. ગુલાબભાઈ કંથડજી દેશાઈ, રા. સા. લાલભાઈ
અંબારામ જેવા બાહોશ મામલતદારો; રા. બા. પાર્વતીશંકર, સ.
બા. નંદશંકર, રા. દુર્ગારામ મંછારામ, શેઠ એદલજી દોરાબજી
તળાડી, શેઠ મંચેરશાહ પાલનજી કેકેબાદ, રા. મોહનભાઈ હુરિભાઈ,
રા. ભાનુશંકર નારણશંકર, સ. ત્રિપુરાશંકર, રા. લાલશંકર, રા.
છગનલાલ ઠાકોરદાસ, રા. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ, રા. રણછોડદાસ,
રા. લક્ષ્મીતાશંકર તથા રા. ચુનીલાલ ઘેલાભાઈ શાહ જેવા ચતુર અને
કાર્ય નીપુણ શિક્ષકો; અને વિદ્યાના પ્રોફેસર ડી. કે. ગબજર કે જેણે
મહારાણી માતાનું બગાડેલું બાવડું અસલ સ્થિતિમાં આણી બીજા
પ્રોફેસરોના માન મોડી પોતાનો નંબર પહેલો ગણાવ્યો હતો, તેમજ આજ
ભૂમિકાના સુશોભિત ફળો હતાં અને છે. વળી તમે જાણીને અત્યંત ખુશી થશો
કે રા. બા. નંદશંકર માસ્તર સાહેબના ચિરંજીવી વિનાયક નંદશંકરે
હાલ સિવિલ સર્વિસેની પરીક્ષા પસાર કરી છે. તથા રા. ગીરધરલાલ

કાયસ્ત સિવિલ સર્જન હતા; એ પણ આ સૂર્યપુરનો જ શણગાર છે. બારીક નજર કરીશું, તો કેળવણી ખાતામાં પણ સુરતેજ પહેલ કરેલી જણાશે. રા. સા. મહિપતરામ રૂપરામ સી. આઈ. ઇ. પહેલ વહેલા વિદ્યાર્થ જઈ આવી આ પ્રાંતની બાળ શિક્ષણ પ્રકૃતિનો પાયો રચનાર ગણાયા છે. તેમજ રા. નવલરામ લક્ષ્મીરામ ખંડયા, રા. સા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી તથા રા. સા. રણછોડલાલ લટલુભાઈ ખંભાતી એ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રહી કાકીઆવાડના શીશુ શિક્ષકોની શિક્ષણ પ્રકૃતિ સુધારી પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. વળી આગળપર દિન મણીશંકર શાસ્ત્રી જેવા સંસ્કૃત વૈયા કરણી હોવાથી સુરત કાશીપુરી ગણાતું હતું, અને આજે પણ સંસ્કૃત ભાષાથી શણગારાએલા રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં રહી ગુજરાતની લવિષ્યની પ્રજાની ઉન્નતિ અર્થે પ્રિન્સિપાલના માનવંતા પદે બિરાજે છે. તેમજ રા. સા. રણછોડલાલ લટલુભાઈ ખંભાતી પોતાના શહેર અને છલ્લાની કેળવણીની ઉન્નતિ માટે ડેપુટી એન્ડુ. ઇન્સ્પેક્ટર તરીકેના હોદ્દાપર હાલ છે. આ છલ્લા બે સાહેબો પોતાની ફરજ અદા કરવામાં કે કાર્ય કુશળતામાં આજે અનોપનિયજ ગણાય છે. વળી રા. સા. હિરાલાલ નરોત્તમદાસ દલાલ, રા. બા. મોતીરામ રાજરામ, રા. બા. ગણપતરામ ગૌવરીશંકર શાસ્ત્રી, રા. સા. જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી, તથા સ્વર્ગવાસી રા. સા. મણીધરપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાન અને કાર્ય નિપુણરત્નો અત્રેનાજ છે, અને હતાં. શહેર સુધારક મંડળ તરફ નજર કરીશું તો શેઠ ઇન્દરદાસ જગજીવનદાસ સ્ટોર, બા. બા. અરજેદણ નસરવાનજ વકીલ, ડાક્ટર દીનશાજ છવાજ એદલ. બહેરામ બા. સો. મોલવી અબ્દુલ કાદર ખાંચકળ, બા. સા. ખુશરોભાઈ નસરવાનજ, રા. યુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી, રા. મોદાભાઈ મોતીલાલ દેશાઈ, રા. ઠાકોરરામ કપીલરામ, ડા. રામલાલ લટલુભાઈ, રા. ત્રિભોવનદાસ કાઠીનદાસ ઇબનેર, રા. અનુપરામ કીરપારામ વકીલ, શેઠ અરદેશર મહેરવાનજ ગાંધી વગેરે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને શોભાવે એવી કામેલીઅત ધરાવનારા આ શહેરમાં હજીપણુ

હયાત છે. તેમજ રા. સા. મંછારામ બેલાલાધ, રા. ધ્વજીરામ સૂર્ય-
રામ દેશાધ, શેઠ અરદેસર તાલીઆરખાં, શેઠ હોર્મજી જમસેદજી
અને રા. કીકાલાધ પરજીદાસ જેવા દેશ દાઝ અને ઝાહેર હિંમતથી
વર્તમાન પત્ર ચલાવનારા; તથા બા. બા. નાનાલાધ કાવસજી, પો.
સુ., રા. સા. પ્રાણશંકર ત્રિપુરાશંકર પો. ધ. તથા સેક્રેટરી નનુ-
ભિયાં બંદુભિયાં જેવા નિયમીત અને આદોક્ષીથી દરજ અદા કરનારા
બીજે ભાગ્યેજ બેવામાં આવશે.

વધારે શું કહું! વેપારી વર્ગમાં પણ આ શહેરના તનુજો પાછળ
પડે એમ નથી. શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ, રા. બા. નગીનચંદ ઝવેરચંદ
ઝવેરી, શેઠ ધરમચંદ ઉદયચંદ, રા. સા. હીરાચંદ મોતીચંદ,
શેઠ નારજીદાસ પરસોતમદાસ, શેઠ એદલજી પાલનજી લાલકાકા વગે-
રે નામો તમને ક્યાં અજણ્યાં છે! એઓ પૈકી પ્રેમચંદ રાયચંદ, લાલ સ્વર્ણ
વાસી થયા છે. એમનો વેપાર કેવો અને કેટલો ચાલે છે; તેનો ખ્યાલ
પણ હું તમને આપી શકું એમ નથી. રૂના ભાવની ખામતમાં એક વખત
આખો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો હતો, અને કાલે શું ભાવ પડશે, તો કહેવા-
માં આવતું કે “ પ્રેમચંદ શેઠ જાણે ” એજ પોતે હતા. એઓએ પાર
વિનાનો પૈસો પેદા કરી, તેટલોજ પરમાર્થમાં પણ ખરચ્યો છે. જ્યથી તેઓ
ચિરંજીવી છે અને રહેશે.

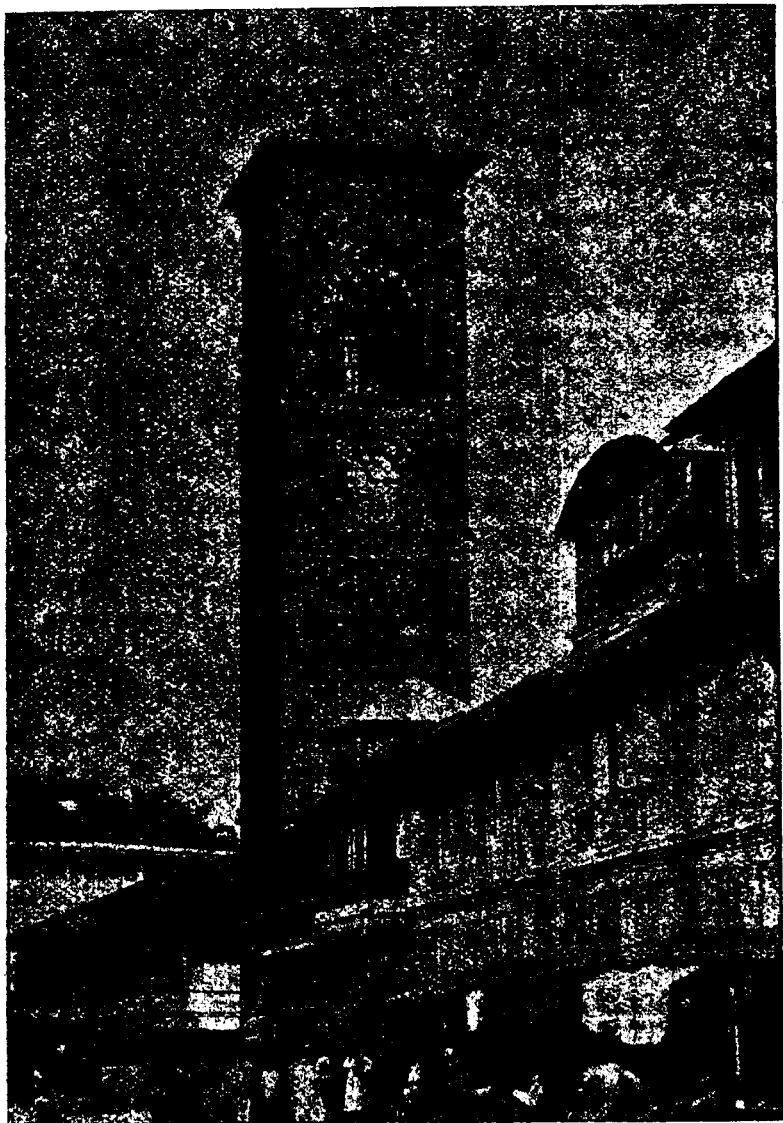
ભાઈ પ્રેક્ષકલાલ, આ હકીકત ઉપરથી તમારી ખાત્રી થશે, કે
આ શહેરની આખો હવા સર્વ પ્રકારે ઉત્તમ હોવી જોઈએ. નહિ તો
આવાં ઉમદાં રત્નોની નીપજ થાત નહિ. ઉપરની હકીકત સુરતને ઓછું
ગૌરવ આપનારી નથી! વળી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમુના તરીકે આ
શહેરના નાગર ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓની ભાષા ગણાય છે, તથા એજ નાગર,
કાયસ્ત અને બ્રહ્મ ક્ષત્રીઓ ખરા મુશહીના નમુના ગણાય છે. પેન્શન
લધને પણ તેઓને ઠીકે ખેસવાનું મલતું નથી, પણ કેટલાક રાજ રજ-
વાડાઓ તેમને પેન્શન લેવાની રાહા જોતા હોય છે. હજી પણ સુરતમાં
બુદ્ધિવાન નરો છે, અને તેમની બુદ્ધિ દેશમાં આગળ પડતી તથા સર્વ
માન્યજ ગણાય છે. આ હકીકતમાં સુરતના લોકોની લુગડાં

ધરેણું પહેરવાની સુધડતા, નાળુકાઈ અને શબ્દ માધુર્યતા વંચારો કરનારી ખીના છે. સુરતના કારીગરો પણ એવા છે કે તેમના જેવા ખીન્ને દેકાણે ભાગ્યેજ હશે, પણ ઉત્તેજન ન મળવાથી તેઓ પોપાતા નથી. સુખડની ભાત ભાતના કોતર અને મિનાકારી કામથી રાણગારાયલી પેટ્રીઓ, એ. વી. કંપનીની લાકડીઓ તથા ખીજાં ફરનીચરો, રેશમી વણાટ તથા મખમલ ઉપર ઝીંકચળકનું ભરતકામ, સુખડીઆની ખરશી, તથા ન્યાતિના જમણુ આ હાહેરનાં જેવાં આ દેશનાં ખીજા કોઈ શહેરમાં જવડેજ કરતાં હશે ! વળી આ શહેરમાંથી ખીજી જગ્યાએ રૂ, અનાજ, દાળ, મહુડાં, સાગ, વાંસ, ફીટ, કિનખાખ, લુંગી, રેશમી કાપડ, સાકભાજી, કાચું ધી, મીઠાઈ, સુખડ અને હાથી દાંતપરના કોતરકામો દેશ પરદેશ જાય છે. તેના બદલામાં તંખાકુ, કપાસ, લોઅંડકામ, નાળિયેર અને વિલાયતી માલ વગેરે આ શહેરમાં આવે છે. અમદાવાદ અને મુંબઈ જેટલી આ શહેરમાં મીલો નથી, તેનું કારણ પ્રમાણમાં પૈસાદારોની સંખ્યા ઓછી છે. તેની સાથે મને કહ્યા વિના ચાલતું નથી. કે યુજરાતનાં ખીજાં નામિયાં શહેરો કરતાં આ શહેરની હવા સુસ્તાઈના ભેગવાળી જણાઈ છે; તેથી સુરતી વીરો બહાર ગામ કે બહાર દેશ જઈને પોતાની કાર્ય કુશળતા જેવી ઝળકાવી શક્યા છે, તેથી આ શહેરમાં રહીને ભાગ્યેજ ઝળકાવી હશે.

હતાં નાઉમેદ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. આગ, રેલ, નદીના પુરાઈ જવાથી વેપાર રોજગારનું બંધ પડતું, દુકાળ, મરકી વગેરે અનિવાર્ય કારણે સુરતની પૂરે પૂરી પડતી થઈ રહેવાથી હાલ હાલ પાછો આખા દાનીનો મોતસુન વા વાવા માંડ્યો છે; અને શહેરના કેટલાક નામિયા નરોએ જગૃતિ ધારણ કરી છે. ઇશ્વર, એમને પૂરી જાહોજલાલી તથા આયુષ વક્ષો ! અને સુરત પાશ્વું પ્રાચિન સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો ! ! ! આમિન !

આટલી વાતચીત કરી, એટલે સ્ટેશન આવ્યું. ગાડી ઉપડવાનો સમય પણ થઈ રહ્યો હતો, તેથી ટીકીટ લઈ ઉપર ગયા; અને પ્રેક્ષકલાલ ગાડીમાં બેઠા. આગગાડી ચાલતી થઈ, અને બંને એક ખીજાનો ઉપકાર માની હુદા પડ્યા.

ૐ ગામની ભૂગોળ સમાપ્ત. ૐ

২৫/১২/৭২.

ભાગ ૩ નો.

ચોર્યાશી તાલુકો.

શિક્ષણની રીત.

—***—

જે સ્થળમાં નિશાળ હોય, તે * ગામ. x કસ્બો કે † શહેરની બ-
ગેળા આગળ જાણુઆ મુજબ નિરિક્ષા કરાવીને શિખવ્યા આદિ શિક્ષકે
✽ તાલુકાની બુગેળા શિખવવી. અને શકે તો નિશાળવાળાં સ્થળની નહ-
કના ગામે વર્ગ સાથે નિરિક્ષા માટે જવું. અને ત્યાં જઈ ગામના
લોકો, ઉદ્યોગ કે ઉપજીવિકાના સાધન, ત્યાંની જમીન, પાક, આખો

* { ગામડું=જેમાં ઘોડાં ઘરો, અને ઘોડી વસ્તી હોય તે ગામડું
કહેવાય.
ગામ=ગામડા કરતાં વધારે ઘર, અને વધારે વસ્તીવાળી જગ્યાને
ગામ કહે છે. એનાં ભાગેને ફળીઆં કહે છે.

x કસ્બો=ગામ કરતાં વધારે ઘર અને ફળીઆંવાળી જગ્યા કસ્બાથી ઓળખ-
ખાય છે. સાધારણ રીતે મોટું ગામ હોય તે કસ્બો કહેવાય છે. કસ્બામાં એકાદ
નાનો બજાર પણ હોય છે.

† શહેર=જેમાં ઘણાં મહોલ્લા અને ઓળખાં ઘરો હોય, ઘણાં ખરાં મકાનો
મોટાં મોટાં હોય, તથા નાના મોટા અનેક બજારો હોય, તે સ્થળ શહેરને નામે
ઓળખાય છે. આથી કરીને શહેર જાણે ઘણા કસ્બાઓ મળીને થએલું હોય
એમ જાણાય છે.

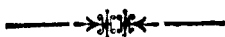
✽ તાલુકો=ઘણાં ગામ ને ઘોડા કસ્બા કે શહેર મળીને જે ભાગ કલપ્યો
હોય તેને તાલુકો કહે છે. આ ભાગ રાજકારણનાર ચલાવવાને રાજ્ય તરફથી
કલપવામાં આવે છે.

હુના તથા રાજકિય બાબતપર અવલોકન કરાવી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવું. વળી ગામ બહાર નજીકમાં કોઈ ટુંગર, ખીણ, ઘોષ કે બીજી પ્રખ્યાત જોવા લાયક જગ્યા હોય તો તે પણ બતાવી, તે સંબંધી જ્ઞાન આપવા વૃદ્ધનું નહિ. વધારે દૂરનાં ગામો કે એવી જગ્યા માટે નીચે મુજબ શિક્ષણ આપવું.

પ્રથમ જે સ્થળમાં નિશાળ હોય, તે સ્થળનો માટીનો આકાર બાળકો પાસે તૈયાર કરાવવો. (પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરીને જોયું છે, તેથી બાળકો ઘણી ગમ્મતની સાથે કરી શકશે.) એ આકારમાં પ્રખ્યાત જગ્યાઓ માટે તે તે સૂચક નિશાનીઓ મુકાવવી. જેમ કે રેલ્વે સ્ટેશન માટે છાપરાં જેવો આકાર કરી સીમનલની નિશાની કાગળની કતરાવી એક સળી પર વળગાવી ખોસાવવી; ટાવર માટે એવોજ ઉંચો થાંભલો બનાવરાવી દેવાવો; બાગ માટે ઝાડની નાની ઝાળી કે પાતરાં ખોસાવવાં; કોટ માટે પાળકરાવવી; ઘરવાળ માટે સળીનો ઘરવાળ જેવો આકાર બનાવી મુકાવવો વગેરે. આથી અવલોકેલું જ્ઞાન પરિપક્વ થશે, તથા જાણીતાપરથી અજાણ્યા પર જવાનું રીક પડશે. આ મોડલ (અસલને મળતો ઘાટ) સવડ હોય તો નિશાળના અમુક ભાગ પર કે મોટા થાળામાં તૈયાર કરાવવું પછી જેમ જેમ શિક્ષણમાં આગળ વધતા જઈએ, તેમ તેમ તે વધરાવતા જવું. પોતાનાં ગામ કે શહેરમાંથી સડકો કે ધોરી રસ્તાઓ નીકળતા હોય. તે તેમાં બતાવવા. પછી તેમાંના એક માર્ગે જાણે વર્ગ સાથે તાનુકાનાં બીજાં ગામોની મુસાફરી કરવા નીકળ્યા છીએ, અને રસ્તામાં ગામો આવતાં જાય તેમ તેમ ઉપર જણાવેલી બાબતો સંબંધી જ્ઞાન મેળવતા હોઈએ, એવી રીતે કલ્પિત મુસાફરી શરૂ કરવી. રેલ્વેની સવડ હોય તો કોઈ વાર આગગાડીનો માર્ગ પસંદ કરી જાણે આગગાડીમાં બેઠા, અને ગાડીમાં બેઠા બેઠા તથા સ્ટેશનો આવે ત્યાં ઉતરીને જોવા લાયક જગ્યાઓ જોતા હોઈએ; કે ગામમાં જઈ જ્ઞાન મેળવતા હોઈએ; એવી કલ્પના કરાવવી. પ્રથમ ગામ કે શહેરમાં ફરીને પદાર્થો પ્રત્યક્ષ રાખી અવલોકન વગેરે શક્તિ કેળવવા સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં શિખવ્યું હતું, હવે પરેક્ષા રીતે

એટલે જેનું જ્ઞાન આપવું હોય, તેની કલ્પના કરાવી ચિત્ર મનમાં ખદું કરી તેના પર અવલોકન કરાવવાનો પ્રયાસ શરૂ થાય છે. આમ કરવાથી છેવટે આ શક્તિ બાળકોમાં સ્થાપ થઈ જાય છે. શિક્ષકે બુદ્ધિનું જોવાનું નથી, કે શિક્ષણમાં બાળક પ્રસંગે બાળકની અડચણ ખસેડી દેવી નહિ. પણ ખસેડાવવી જોઈએ. (ખસેડતાં શિખવવું જોઈએ.)

આથી કરીને તેઓ સ્વતઃ(પોતાની મેળે) કેળવણી લેવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે શિક્ષકે પોતાનાં શિક્ષણમાં આમ વર્તે છે, તેજ બાળકોને કેળવણી આપે છે. બાકીના શિક્ષકો વિષયોનું જ્ઞાન જાપરાઈથી ઘેરે છે, તેથી કશો પણ ફાયદો થતો નથી. કારણ કે એવાં શિક્ષણથી બાળકના ગુપ્ત અંદરે કેળવાઈ વૃદ્ધિ પામતા નથી; તેમજ જે જ્ઞાન અપાય છે, તેની સચોટ (સચુવટ) છાપ પડતી નથી. અગાઉ રીપમાં જે વ્યાખ્યાઓ લખી છે, તે બાળકોને કહી દેવા કે ગોખાવી નાંખવા માટે નથી, પણ એ પ્રમાણેની વ્યાખ્યાઓ ઉમ્મન કરાવવાની છે. માટે શિક્ષણ આપતાં જ્યાં જ્યાં સંબંધ આવે ત્યાં તેનો તેવો ઉપયોગ કરવો. આ જગ્યાએ તાલુકાનું શિક્ષણ શહેરનાં શિક્ષણની માફક પુસ્તકો માફક થઈ જવાના સમયે વાર્તારૂપ આપ્યું નથી; પણ ટુંકમાં આપ્યું છે.

તાલુકાના શિક્ષણની શરૂઆત. (ઉપર દર્શાવેલી રીતે)

શહેરમાં આવેલા દરેક ભાગોનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરીને નિશાળમાં આવી માટીનું મોડલ તૈયાર કર્યું હોય, તેને હવે પાછું ભાગી નાંખી નાના આકારમાં બનાવરાવવું. પછી શહેર બહાર વધવા માટે પ્રયત્નો કરવા કે આંખે શહેર તો જોયું, પણ હવે શહેર બહારનાં ગામો જોવા જવું હોય તો આપણને કેટલા રસ્તાઓ છે? જ. બાર દરવાજા છે તે (બાર). બરાબર. સારા બાંધેલા રસ્તાઓ તમે કયે કયે દરવાજે જોયા હતા ? જ. કહેશે.

વારે સારે પ્રથમ આપણે કયે રસ્તે જઈએ ? જ. પહેલાં કતારગામને રસ્તે ચાલો સાહેબ. હીક ચાલો. * જુઓ, આ તમે શહેરનો નમુનો તૈયાર કીધો હતો, તેમાં મેં થોડો વધારેલો છે. એમાં કતારગામનો દરવાજો બતાવો. બતાવશે. અહીંથી આ સીધો રસ્તો કયા ગામે જાય છે ? તે જોઈને કહો. (છાકરાઓ નામની પટ્ટી મોડલપર ચોટલી છે, તે વાંચીને કહેશે.) ગોતાલાવાડી થઈ કતારગામ. (પછી કતારગામ સંબંધી જ્ઞાન આપવા નીચેના પ્રશ્નો પૂછી જવાબ લેવા.) ધારો કે આપણે આ સીધી સડકે ગોતાલાવાડી થઈ ખેતરો, વાડીઓ અને બંગલા જેતા જેતા કતારગામ આવી પહોંચ્યા, અને ત્યાં ગામમાં ફરીને સમજી જોયા પછી એક જગ્યાએ વિચાર કરવા બેઠા છીએ. આ ગામ શહેરથી કંઈ દિશાએ આવ્યું છે ? ઉત્તરે. ગોતાલાવાડી કરતાં આ ગામ મોટું છે કે નાનું ? ઘણું મોટું. તે ગામમાં કેટલાં ઘર હતાં ? ૨૦-૨૫. ત્યાં કયા લોકો રહે છે ? કચ્છળી વગેરે. તે શું ધંધો કરે છે ? ખેતી વગેરે. આ ગામે (કતારગામમાં) વધારે વસ્તી કોની જણાય છે ? અનાવલાની. એમનો મુખ્ય ધંધો કયો છે ? ખેતીવાડીનો ઘણા ખરાહાલ ખીજે કયો ઉદ્યમ કરે છે ? વેપાર. આ ગામે કદાચ ચીજ વધારે પાકે છે ? તમાકુ, કપાસ અને શાકભાજી વગેરે. જમીનનો રંગ તથા ફળદ્રુપતા કેવી છે ? જ. જમીન ગોરાડું છે, તથા સારી રસાળ (કંસવાળી) છે. (જે ગામે જે જાતની જમીન હોય તેવી માટી, તથા કપાસ, જુવાર, વગેરે પાકતી ચીજો મોડલપર પ્રત્યક્ષ મૂકવી, કે બાળકોને સારી છાપ પડે.) આ ગામની નજીકમાં કદાચ નદી છે ? તાપી. જમીન વધારે ફળદ્રુપ કે બાગાયતી હોવાનું કારણ શું, ધારી શકાય ? નદીમાં રેલ આવવાથી અગ્નિ (કાંપ) ઠરે છે તે. આપણા શહેરમાં આ ગામેથી કદાચ ચીજો આવે છે ? જ. તમાકુ, શાકભાજી દૂધ, દહીં, છાસ વગેરે. વળી ખીજું તમે

* જે રસ્તે થઈ જે ગામે સંબંધી શિક્ષકે જ્ઞાન આપવા ધાર્યું હોય, તેટલા ભાગનું મોડલ શહેરના મોડલ જેડે આગળથી વધારી રાખવું. તથા નામની પટ્ટીઓ ચોટી રાખવી.

શું શું જોયું, તે વારા ફરતી કહો. કહેશે કે આ ગામમાં બમ્બર છે, અને ધણું ફળીઆં કે મહોદલા છે. ગામ મોટું જણાય છે. ગોતાલાવાડી છેક નાનું ગામ છે. શહેરથી આ ગામો ધણું નજીક છે. અહીંથી ગોતાલાવાડીની જગ્યા ઉંચી હોવી જોઈએ, કારણકે કતારગામ નદીના કાઠાં નજીક છે વગેરે. આ ગામે સરકારી અમલદાર કોણ હશે ? પટેલ તળાટી. તેઓ શું કામ કરતા હશે ? ગામનું મહેસુલ (કર) ઉઘરાવવાનું તથા ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાનું કામ કરે છે. (તેમને બેસવાની જગ્યાને ઉતારો કે ચોરો કહે છે, એ જણાવવું.) એ ઉપરાંત શ્રાવકનું દેરાસર, નિશાળ, કંતારેશ્વર મહાદેવ વગેરે જાણવા લાયક જગ્યા સંબંધી તથા તેમાં થતું કામ કાજ અને લોકોના રિવાજ વગેરે વાત પ્રશ્નોત્તરથી શિખવવી. પ્રશ્ન કહેવું કે આ ગામના લોકો એક કહેવત બોલે છે તે એવી છે કે “વેડ, ડભોલી, સીંગણપોર; આવતાં જતાં થાય બપોર.” આથી તમે શું સમજશો. જ. આ ત્રણ ગામો નજીક હોવાં જાઈએ. કેમ જાણ્યું ? જમને આવતાં બપોર (એ પહોર)જ થાય છે માટે. ગામનાં લોકો બપોર કોને કહે છે ? દિવસના બાર વાગે તેને. જુઓ આપણાં નમુનામાં પણ એ ત્રણ ગામો નજીકમાં મૂકેલાં છે. વેડથી કદ દિશાએ ડભોલી છે ? દક્ષિણે. તેનાથી દક્ષિણે કયું ગામ છે ? સીંગણપોર છે. આ ત્રણ ગામમાં બહુ સારું શું પાકતું હશે ? નમુનામાં જમરખ, પાપડી વગેરે મૂકેલાં હશે, તે જોઈ છોકરાઓ તરત કહેશે; કે એ ગામના જમરખ ધણું વખણાય છે. હા. એ ગામે જમરખની વાડીઓ છે. વાડ વસ્તી કયા લોકોની છે કોઈ જાણો છો ? વેડમાંને ડભોલીમાં કોળી, તથા સીંગણપોરમાં પારસીની વસ્તી વધારે છે. આ ત્રણ ગામોના પ્રમાણમાં ગોતાલાવાડી કેવડું ગામ છે ? છેકળ નાનું. માટેજ તે ગામડું કહેવાય છે. સારે કતારગામ ? ધણું મોટું છે. માટે તે કર્ડો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે મુકાબલાથી શિખવવું. આ ત્રણ ગામો તાપીના કિનારા ઉપરજ છે, અને તેથી જમીન ધણી રસાળ છે. આ પાંચે ગામનાં લોકોને શહેરમાં દરરોજ જોઈતી ચીજો લેવા આવવું પડે છે; તેમજ શહેરના વેપારીઓ જોઈતી ચીજો (શાક ફૂદા.

વગેરે) લેવા અહીં આવે છે. વળી કેટલાક શેડીઆઓ પોતાના વાડી અંગલાઓમાં રહેવા સારૂ પંથુ આવે છે. વગેરે વગેરે.

એક દિવસને માટે આટલું બસ થશે. બીજે દિવસે મોડલ વધારી બીજાં ગામોનું શિક્ષણ આ પ્રમાણે આપવું. મોડલમાં પાકની મુખ્ય બીજો મકવી ઉચાણુ નીચાણુ બતાવવું. રેતાળ, પીળી કે ગોરકુ જમીન હોય તે પ્રમાણે તેવી માટી મોડલમાં પૂરવી. દેવસ્થળ માટે તેવો આકાર કે નિશાની મકવી, અને કલ્પિત મુસાફરીએ વિષય આગળ શિખવવો. જે દિવસે જેટલું શિક્ષણ આપવા ધાર્યું હોય તેટલાજ ભાગના રસ્તા કે ગામોનો માટીનો ધાટ તૈયાર કરવો, પણ શહેરની જેડે તેનો સંબંધ જેડેલોજ હોવો જોઈએ. આગળ શિખવતાં પાછળ શિખવેલું લક્ષ બહાર થઈ ન જાય, એટલા માટે પ્રસંગોપાત મુકાબલો કરાવવામાં કે બીજી રીતે પુનરાવર્તન કરાવવું જોઈએ.

તાલુકાની કલ્પિત મુસાફરીના ભાગો (નીચે મુજબ.)

નાંબર કયે રસ્તે થઈને કંઈ દિશાએ ક્યાં ક્યાં ગામોની નિરિક્ષા કરી શકાય તે.

૧ કતારગામ દરવાજેથી ઉત્તરે	ગોતાલાવાડી, કતારગામ વેડ, ડ-ભોલી, સીંગણપોર, અને ડુંકી
૨ હોપપૂલ ઉપર થઈને વાયવ્યે	રાંદેર, પાહાલણપુર, અંગીરાબાદ, પીસાદ, નેઠુંઅંગીરપરા.
૩ પશ્ચિમે	અડાજણ, પાલ, ભાકાને એટ. (આ બનવાનું તથા એની જમીન વધારે રસાળ હોવાનું કારણ જણાવવું.)

(૧૨૭)

- ૪ અઠવા દરવાજો થઇને નૈરત્યે અઠવા, ઉમરા, પીપળોદ, રંધ, મ-
ગદલા, ગવિયર, વાંટા કુમસ,
અને ભીમપોર.
- ૫ મળુરા દરવાજો થઇને દક્ષિણે ખટોદરા, મળુરા, અલથાણુ, ભ-
ટાર, ગોવાલક, ખમરોલો, દંતુરા,
સરસાણુ, ભીમરા, સોલતળાવ,
અને ખજેદ.
- ૬ નૌસારી દરવાજોથી દક્ષિણે ઉધના, બેદવાડ, પાંડસરા, ભેસ્તા-
ન, વડોદ, સોનારી, જીઆવ, અ-
ને જુડીઆ.
- ૭ સરાહ દરવાજોથી પૂર્વે કુંભાલ, પરવટ, કુંભારીઆ, વેડ-
છા, સાખરગામ, પુણા, અને સ-
ણીઆમોદ.
- ૮ કાંકરા ખાડી સ્ટેશનથી અગ્નિમાં. ડીડોલી, ઘોડાદરા, ડંકનવાડા, દહે-
લાડવા, કરાડવા, સણીઆકણુદે,
ખંખાસલા, ગાંગવા, મોહણી, ખ-
રવાસા, અંધાસલા અને ટીંબરવા.
- ૯ સચીન સ્ટેશને ઉતરીને પાલી, તલંગપુર, ઉમેર
સચીન, પારડી કણુદે, વાંઝ, બા-
ણોદ્રા, એકલેરા, લાછપોર, કદબેટા
કછોલી, સામરોદ, અને પારડીરેખ.
- ૧૦ અમરોલી સ્ટેશને ઉતરીને અમરોલી, ઉતરાણુ, મોટા વરાછા
કોસાડ, અને ભરથાણા.
- ૧૧ વરાછાની સડકે થઇને કૂલપાડા, અશ્વનીકુમાર, કાપદરા,
નાનાવરાછા, અને સીમાણા.

ઉપર મુજબના વિભાગો ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષકે શહેરને લગતું અ-
કેક ભાગનું મોડલ, (ગામના નામ, પાકની ચીજો, જમીનની માટી કે

બાળકો કાંઈ જાણવા જોઈએ તેની નિશાની સુધી) તૈયાર કરી સચક પ્રતોથી શિક્ષણ આપવું.

ક્યું ગામ કઈ દિશા કે ખૂણામાં આવ્યું, એ હમેશાં પૂછતા રહેવું. તદન ઉર્જા કે લગભગ ઉર્જા જેવાં છેક નાનાં ગામ હોય, અને ખાસ જાણવા જોઈએ કંઈ ન હોય, તેના માત્ર નામ આપીનેજ આગળ ચાલવું. આખો તાલુકો એ રીતે પૂરો શીખવીરહ્યા બાદ આ તાલુકાની ચાર દિશાઓ, તથા સામાન્ય ઔદ્યોગિક ભૂગોળ (માલની આવક જવક) તથા રાજકીય ભૂગોળ અને ભૂતળરચના વગેરેનું જ્ઞાન આપવું. આમ કરવાથી સંયોગીકરણરીતે તાલુકાનું શિક્ષણ આપી શકાશે.

તાલુકાનું શિક્ષણ આપવામાં જોઈતી વિશેષ હકીકત.

- ૧ સીમા ઉત્તરે-ઔરપાડ તાલુકો, અને તાપી નદી.
પૂર્વે-ગાયકવાડનું રાજ્ય.
દક્ષિણે- ,, તથા મીંઢોળા નદી.
પશ્ચિમે-દરિયો તથા ઔરપાડ તાલુકો.
- ૨ રેલ્વે ૧ ખા. ખા. એન્ડ. સી. આઇ. રજી ટાપ્ટીવેલી.

૩ સ્ટેશન

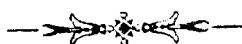
૧ અમરોલી. ૨ સુરત ૩ કાંકરાખાડી. ૪ સચીન.
(ગરકશન)

સચીનના નવાખ સાહેબના ગામો.

સચીન, (એમાં નવાખ સાહેબ રહે છે, તથા તેમની કચેરી છે.) ૨ વ-

કચાણા, (રાવળા) ૩ ભાટીઆ, ૪ બોણદ, ૫ કનસાડ, ૬ ઘોડાદરા, ૭ ડંકનવાડા, ૮ ઉધના, ૯ સારોલી, ૧૦ ગવીઅર, ૧૧ સરસાણા, ૧૨ ભીમપોર, ૧૩ ડુમસ, ૧૪ લાછપુર, ૧૫ ઉત, અને ૧૬ તરાજ. **જલાલપુર તાલુકામાં** ૧ વેડછા, ૨ વાસણ, અને ૩ કોથા. બધાં મળીને ૧૯ ગામો છે તેમાંનાં આ તાલુકામાં ૧૬ છે.

આ નવાળ સાહેબ જંજીરાના સીધી વંશના છે. હાલના નવાળ સાહેબનું નામ **હાહીમખાન** છે. એમના તાબાનાં તમામ ગામોનું મુદ્દી કે ફોજદારી કામ સચીનમાં થાય છે. તે ઉપર આ છલ્લાના કલેક્ટર સાહેબની દેખરેખ છે, તેથી એ રાજ્યનો કારબાર ઘણો સારો ચાલે છે. **ડુમસ** ગામ ખાસ હવા ખાવાની જગ્યા ગણાય છે. તેમાં માછીને ખારવા લોકોની વસ્તી છે. એ અસલ **દુર્વાસા મુની**ને રહેવાની જગ્યા હતી, તેથી **દુર્વાસાક્ષેત્ર** પણ કહેવાય છે. એ સુરતથી ૧૦ માઇલ દૂર છે. **ભીમપોરમાં** પણ કોળી ખારવા અને માછીની વસ્તી છે. એ જગ્યાએ **હનુમાનનું** દહેરું છે. ત્યાં ભાદરવા સુદ ૧૪ (અનંત ચતુર્દશી)ને દિવસે મેળો ભરાય છે; તથા શ્રાવણના દર શનીવારે સુરતનાં લોકો ગાડી ઘોડા દોડાવતા ત્યાં સુધી જાય છે.

જાગીરી ગામો

૧ વરાછા. સુરતના નાગર બ્રાહ્મણને આ ગામ પુત્ર પેટે મળેલું છે. એમના એક ભાગીદાર કાશીમાં રહે છે. એ મોટું અને બાગાયતી છે.

૨ વાંઝ } આ બંને ગામો પંદરપુરમાં જોનું ખૂન થયું હતું, તે
૩ ડિંડોલી } ગંગાધર શાસ્ત્રીના વંશજો પાસે છે.

૪ દહેલાડવા, ૫ ભેસ્તાન, ૬ ભાણોદરા, ૭ ઉંખેરને ૮ સોનારી આ પાંચ ગામો અરદેશર કોટવાલના વંશજોના તાબામાં હતા, તે પૈકી **ભેસ્તાન** અને **સોનારી** હાલ શેઠ હથ્થરદાસ રટોર સાહેબના કબજામાં છે.

અરદેશરે શહેરનું રક્ષણ કરવામાં ધણી બલાદુરી બતાવી હતી.

૯ પુણા એ હાલ વડોદરાના નવાબ સાહેબ પાસે છે. એમણે સચીનના નવાબને ત્યાં કન્યા પરણાવી, તે વખતે તેમને કાંચળીમાં આપ્યું હતું; પણ કન્યા મરી જવાથી પાછું એમના હાથમાં ગયું છે.

૧૦ વેસુ

૧૧ આલવા

૧૨ સણીઆમોદ

આ ત્રણ ગામો વડોદરાના નવાબ સાહેબના તાબામાં છે. તેમનાં તરફથી આ ત્રણે ગામનો વહીવટ સુરતના રહીશ અને ખગ્ગેદના વતનદાર બહેરામજી નવરોજી પટેલ કરે છે.

મોટાં ગામો.

૧ સુરત—હકીકત જુદી આવી ગઈ છે.

૨ * રાંદેર—મૂળ નામ રાનેર હતું. એમાં વડોદરા, મુસલમાન વગેરેની વસ્તી છે. તેઓ રંગુન, મુલમૈન, સિયામ, સીંગાપોર, મોરીસનાતાલ વગેરે દેશો સફરે જઈ પુષ્કળ પૈસા લઈ આવી છૂટથી વાપરે છે. ઇ. સ. ૧૬૦૦માં દિલ્લીનો જહાંગીર પાદશાહ એક પૈસાદારને મળવા આવ્યો હતો. તે પૈસાદાર નવાયતો (પરદેશી) નવો આવેલો હતો, અને તેમને ત્યાં ત્રવાડીજની માફક છપ્પનપર ભૂંગળ વાગતી હતી. એમ કહેવાય છે કે તેમને ત્યાં પદ કરોડ પદ લાખ પદ હજાર પદ સાંતે પદ રૂપિયાની કીંમત જેટલી દોલત હોય, તેમના ઘરમાંથી ગેબી અવાગ્ને નીકળે છે; તેને છપ્પનપર ભૂંગળ વાગવી કહેવાય છે. આ ગામે અગાઉ શ્રાવકોની વસ્તી હતી, અને તેનું એક મોટું દેરાસર હતું; તેમાંજ હાલ મસજિદ છે, તે પથરોપરના લેખપરથી જણાય છે. અહીં હાલ શહેર સુધરાઈ આવતું (મ્યુનિસિપાલિટી) છે. આ જિલ્લામાં સુરતથી ઉતરતા દરબનનું આ શહેર ગણાય છે. રાંદેર પાસે જહાંગીરાબાદ ગામ છે, ત્યાં

* આ ગામ રાંદેરીખારથી ઘણું વિખ્યાત છે. ખારડીનાં ઝાડો આ અને નજીકનાં ગામોમાં ઘણાં છે, તેથી લીલાં સુકાં ખાર દેશાવર ખાતે પુષ્કળ જાય છે.

જહાંગીર પાદશાહની બેગમે મુકામ કર્યો હતો; તથા જહાંગીરપરા ગામ છે, ત્યાં પાદશાહે લસકર રાખ્યું હતું. આ બે ગામના નામો એમના કિયરથીજ પડેલાં છે.

૩ કતારગામ—એમાં અનાવલા આહાણની વસ્તી વધારે છે, અને એ કસબો છે. એમાં કંતારેશ્વર મહાદેવનું દેવળ છે, ત્યાં આવળુના દર સોમવારે મેળા ભરાય છે. એની મરચલી પાપડી ઉત્તમ પ્રકારની ગણાય છે. એ કિપરાંત બાહા, પાલ, અડાજણ વગેરે ગામોમાં પાપડી સારી થાય છે, પણ કતારગામના જેવી તેમાં મીઠાશ નથી.

૪ ભાહા—એમાં કોળી લોકો રહે છે.

૫ અડાજણ—, કણુખીની વસ્તી વધારે છે.

૬ કોસાડ—, કણુખી અને ઐદિચ્ચ આહાણની વસ્તી છે.

૭ વરાછા—આ આગાયતી ગામમાં બહોરા તે અનાવલાની વસ્તી છે. એમાં મોગરાના ફુલની વાડીઓ થણી છે. તથા જાદ, સુરણ, રતાળુ વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

૮ ફુંભારીયા—એ આગાયત ગામ છે, અને એમાં કણુખી, રજપૂત વગેરેની વસ્તી છે. એની પીપરી (ઝીળી પીપર) થણી વખણાય છે. એમાં ગંડેરીની શેરડી થાય છે, તે આ શહેરમાં આવે છે તથા બહાર ગામ મોકલવામાં આવે છે.

આ તાલુકાના ગાયકવાડી ગામો. કરાડવા, છઝાવ, ગમેણી વગેરે.

કસબા. (૧) રંદેર, (૨) કતારગામ, (૩) કોસાડ, (૪) મોટા વરાછા, (૫) સચીન.

આગાયતી ગામો. પૂણા, ફુંભારીયા, સારોલી, વરાછા, કોસાડ, છાપરાભાહા, અને કતારગામ.

બહોરા લોકોની વસ્તી વધારે એવાં ગામો. રંદેર, મોટા વરાછા, લાજપુર, કદલેથા, સામલોદ, કછોલી. અને પારડા રકેય.

ઉજ્જડ ગામો. નવાગામ, કરંજ, કાપદરા, ટુંડી, કમરવાડા, અંજળુ, ખટોદરા, પનાસ, મજુરા, ગોવાત્રક, દતોરા, ભેદવાડ, શોનતલાવ, લીંબા

યત, ગાંગવા અને અંધાસલા.

નદી. તાપી અને મીંદોળા. **ખાડીઓ** એ છે. ચાર અને કાંકરા.

માલની નિકાશ. કપાસ, જુવાર, કઢોળ, આજરી, મરચાં રાંદેરી-ખેર અને શાકભાજી.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં. ભીમપોર-ભીમપોરીયા હનુમાનની, ઉમરા-રામનાથ ઘેસા મહાદેવની, ઉધના-મીડબંજન મહાદેવની, હુંભાળ-હનુમાનની, કતારગામ-કંતારેશ્વર મહાદેવની, ફૂલપાડા-ગુપ્તેશ્વર મહાદેવની અને અશ્વનીકુમાર. એમાં પણ મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે.

પરચુરણ હકીકત (તાલુકા વિષે.)

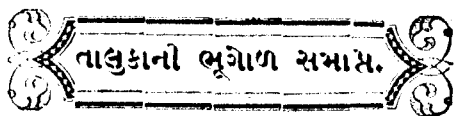
આ તાલુકામાં આગળ ૮૪ ગામો હતાં, તેથી આજે પણ એ ચોર્યાશી તાલુકો કહેવાય છે. ઘણાખરા તાલુકાઓમાં જે મોટું ગામ હોય, તેના નામ ઉપરથી આખા તાલુકાનું નામ પાડયું છે. આ તાલુકામાં સૌથી મોટું સુરત શહેર છે. એની આસપાસના તમામ ગામોપર બ્રિટીશ સરકારનો પૂરો અમલ નથી. માત્ર ૮૪ ગામ એકજગ્યા હતાં, તેથી એ તાલુકાને સુરત તાલુકો ન કહેતાં ચોર્યાશી તાલુકો કહેતાં છે. સુરત જીલ્લાના આઠ તાલુકામાં ભાગ પાડ્યા છે. તે દરેક ભાગોની હદ નક્કી કરવામાં નદીઓ વહે છે તે ઉપર મુખ્ય આધાર રાખેલો જણાય છે. આ તાલુકો પણ લગભગ તાપી અને મીંદોળાની વચ્ચેમાં આવી ગય છે. હાલ એમાં બ્રિટીશ સરકાર પાસે માત્ર ૬૩ ગામો છે. ઇનામી ગામોને ભેગાં લઈએ તો કુલ ૭૦ ગામ આ તાલુકાના થાય છે. ૧૫ ગામો ઉડ્ડેડ છે. જે ગામો ખાલસા છે, તે પેણુ અંધા એક જગ્યા નથી; પણ વચ્ચેમાં વચ્ચેમાં સચીન તાપાના નિથા જગીરદારોના ગામો જોડે ગુંચવાયેલાં છે. આ તાલુકાની જમીન પૂર્વે પાણુથી પશ્ચિમ આજુ તરફ ઢાળ પડતી છે, અને ઘણું ભાગે કાળી છે. થોડા ભાગને દરિયો લાગેલો છે. સુરત જીલ્લામાં સૌથી નાનો તાલુકો

આજ છે. એનું માપ ૧૦૨ ચોરસ માઇલ છે. અહીંની હવા અને પાણી
 ઘણું સારું ગણાય છે; તોપણ અહિંનાં કેટલાંક ગામોમાં ઉતાળાની રત્નમાં
 પાણીની તંગી વેકવી પડે છે. તથા એજ આજુની કેટલીક જમીન
 ખારખાંજણની છે, તેમાં માત્ર ખાંડ ભાત પાકે છે. આખા તાલુકાનો
 મુખ્ય પાક કપાસ અને જુવાર છે; તે ઉપરાંત કેટલાંક ગામોમાં આજરી,
 કઠોળ તથા થોડું ભાત પાકે છે. જલ્લાલપુર તાલુકાના અમલસાડ કે
 કહોલી જેવું એક પણ ગામ આ તાલુકામાં નથી. જે કે સુરત
 નજીકમાં કેટલાંક શાકભાજી તથા ફૂલ ફળાદિના ગામો છે;
 તોપણ ઉપર જણાવેલાં વડીલાં ગામોની તે અરોઅરી કરે એવાં
 નથી. અહીંની સારામાં સારી જમીન વેડ, ડભોલી તે સીંગણપોરની ગણાય
 છે, અને તેનો દર દરવિધે જા રા. છે. બાકીનાં ગામોની જમીનનો દર
 ૨ થી જા ૩૦ સુધીનો છે. ખેતીનો માત્ર જુવાર, કપાસ, આજરી વગેરે
 થતાં હોવાથી ઘણા અરં ગામનાં કોઈ વખત મળતાં થોડાં વેપાર
 પણ કરે છે.

તાલુકાના અધિકારી મામલતદાર સાહેબ સુરતમાં રહે છે. અને
 કિલ્લામાં તેમની કચેરી છે. એનું કામ શું છે. તે હકીકત આગળ આવી
 ગઈ છે. દરેક ગામે પટેલ અને તલાટી તથા એક હવાલદાર (સિપાઈ)
 તથા ૩-૪ કે તેથી વધારે વેડીઆ રહે છે. ગામમાં રહી તેઓ તમામ
 સરકારી કામકાજ કરે છે. પટેલ તલાટીનું કામ ગામની કપજ ઉધરાવી
 તાલુકા ત્રિજેરીમાં ભરવાનું. તથા ગામમાં કોઈપણ જાતની તકરાર થાય, તેની
 સંભાળ રાખવાનું તથા એ બાબતની ખબર તાલુકે પહોંચાડવાનું છે.
 એઓને સરકારી કામકાજ માટે એસવા સાર દરેક ગામે એકેક મકાન
 સરકારે બાંધવું હોય છે, તેને ચારો કે ઉતારો કહે છે. પટેલને પોતાના પ-
 ગાર ઉપરાંત એ ચોરાની મરામત વગેરેના પૈસા જુદા મળે છે. કેટલાક ગામે
 પટેલની પગારને બદલે જમીન પણ આપેલી હોય છે. તલાટીને દર મહિને
 તાલુકેથી પગાર મળે છે, તથા વેડીઆઓને વાવલાં (પસાયતાં)ની જમીન
 હોય છે. ઉગેર, છગાવતું મુડીઆ આ ત્રણ ગામમાં અગાઉ મીડું

પકવતા, તેથી તેઓ મીઠબંદર કહેવાતાં હતાં. હાલમાં તે જગ્યાએ જેતાં મીઠાંના ક્યારાની નિશાની માત્રમ પડે છે. એની નજીકમાં ખાર ખાંજણુ છે, તેમાં મોટી બરતીને વખતે દરીઆનાં ખારાં પાણી ફરી વળે છે. આબવા, બીમપોર અને ટુમસ આ ત્રણ ગામની આસપાસ ઘણીખરી ખારી જમીન છે, તેથી તેમાં ખારીઉં ભાત પાડે છે. એ ભાત મીઠાશને માટે ખીજાં ભાતોમાં વખણાય છે. ભાટપુર ને ભાઠા શાકભાજીને માટે વખણાતાં ગામો છે. એ ગામનું શાક મુરત આવે છે અને ત્યાંથી મુંબઈ વગેરે સ્થળે મોકલવામાં આવે છે.

આ તાલુકાના વેસુ, ખજેદ, જુડીઆ, ખમરોલી, ગોવાલક, અઠવા ને સીંગણપોર આ સાત ગામોમાં ખજુરીનાં ઝાડ ઘણાં છે, તેથી સરકારને ઘણી સારી ઉપજ થાય છે; અને તેથી એ તાલીનાં ગામો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

OPINION.

I have hurriedly gone through Mr. Nichhabhai's **Bhugol Pravesh**. It has been complained that students generally find the study of Geography tedious and the majority of students neglect this important subject. This can be attributed to nothing but want of intelligent treatment of the subject on the part of teachers, so as to make the subject interesting. The author of **Bhugol Pravesh** has made an attempt in this direction and he has, in my opinion, almost succeeded in his attempt to make the subject interesting. A book like this was badly wanted after the revised Vernacular standards were introduced into Primary Schools, and the author of this little but useful book deserves credit for having supplied this long-felt want. The book is meant as a guide for Teachers who, I trust, will study and follow the method adopted in this book. The book also deserves to be sanctioned as a Prize-book and for Libraries of Vernacular Schools.

17th Oct. 1906.

(Sd.) C. G. SHAH.

હું ઉતાવળથી મી. નિહાભાઈની “ભૂગોળ પ્રવેશ” વાંચી ગયો છું. સામાન્ય રીતે એવી ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે વિદ્યાર્થીઓને ભૂગોળનો

અભ્યાસ કરાળા ભરેલો માનુષ પડે છે, અને તેથી કરીને ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ આ અગત્યનો વિષય તજી દે છે. આમ થવાનું કારણ બીજું કંઈજ નથી પણ આ વિષયને રમુજી (આનંદજનક) રીતે કરવા તે આવડત શિક્ષકના શુદ્ધિ-પૂર્વક શિક્ષણની ખામી હોવાને લીધે છે. ભગવાન પ્રવેશના કર્તાએ આ બાબતે (એટલે આ વિષયને રમુજી કરવા તરફ) જે યત્ન કર્યો છે, તેમાં તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કતેહમંદ નીવડ્યા છે. ગુજરાતી નવાં ધોરણો પ્રાયમરી સ્કુલોમાં દાખલ થયાં છે તેથી આવાં પુસ્તકની ખાસ ખોટ હતી; અને તેથી આ એક નાની પણ ઉપયોગી ચોપડીના કર્તાને સાંખા વખત થયાં પડેલી ખોટ પૂરી પાડવા માટે સાચાશી ઘટે છે. આ ચોપડી અનાવવાનો હેતુ ફક્ત શિક્ષકોને મદદ રૂપ થઈ પડે તે છે, અને મને ખાતરી છે કે શિક્ષકો આ ચોપડી બરાબ વાંચી તેમાં અત્યંત રીત પ્રમાણે ચાલશે. આ પુસ્તક ગુજરાતી સ્કુલોનાં લાયબ્રેરી માટે તેમજ ઇનામ તરીકે મંગલુર કરવા લાયક છે.

તા. ૧૭-૧૦-૦૬

ચુનીલાલ ઘેલાલાઈ સાહ.

હેડમાસ્ટર ઈંગ્લિશ હાઈસ્કૂલ સુરત.

શુદ્ધિ પત્ર

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૭	૨૫	(શહેર)	(કસ્બો)	૧૮	૮	શહેર	આલમ
૫૫	૮	ખોદાય	ખોદા	૬૮	૧૭	હતો હતો	હતો
૭૨	૨	ગાલાબાઈ	દામુબાઈ	૭૩	૧૪	રાગ	શેઠ
૮૪		મિસન	મિશન	૮૬	૩	અને	એઓ
૮૬	૪	છે	હતા	૮૨	૫	અંગ્રેજ (વેપારી)	(અંગ્રેજ
૯૨	૬	એ (લોહો)	(એ લોહો	૯૫	૧૭	માટે	૦ વિપારી
૯૫	૧૯	માટે	૦	૯૯	૧૩	પ્રેક્ષક	પ્રેક્ષક
૧૧૪	૨૫	રા. સા.	ખા. સા.	૫	૧૪	કવિશ્વર	કવિશ્વર

